

МАКРО-МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Х.НАБИЕВ, З.АҚБАРОВА, Х.Д.ХЎЖАҚУЛОВ,
М.А.АЗИМОВ**

МАКРО-МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган**

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

31(07)
M-19

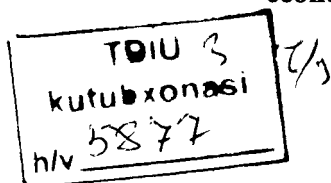
THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

X.NABIEV, Z.AKBAROVA, KHUJAKULOV H.D., M.
A.AZIMOV

MAKRO-MICROECONOMIC STATISTICS

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Набиев Х., Акбарова З., Хўжакулов Х.Ж., Азимов М. Макро-микроиқтисодий статистика. (Ўқув қўлланма) - Т.: ТДИУ, 2004 - 288 бет.

Ўқув қўлланма икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида макроиқтисодий статистиканинг асосий қонуниятлари, таърифлари, таснифлашлари ва кўрсаткичлари миллий иқтисодиёт даражасида баён этилган, статистика услубияти халқаро андозаларни ва ўзбек статистикасининг амалий фаолиятини эътиборга олган ҳолда таърифланган, унинг асосий бўлимлари: миллий бойлик, макроиқтисодий фаолият натижалари, молия-кредит тизими, миллий иқтисодиёт самарадорлиги ва миллий ҳисоблар тизимларига алоҳида эътибор берилган.

Қўлланманинг иккинчи қисмида микроиқтисодиётнинг айрим олинган бўлаклари - фирма, корхона, компания ва тармоқлар ўрганиш объекти сифатида қаралган ва уларнинг фаолияти маҳсулот (хизмат) ишлаб чиқариш ва сотиш, уларни юзага чиқаришда иштирак этувчи омишлар ва корхоналарнинг молиявий ҳолати статистикасига алоҳида эътибор берилган.

Қўлланма олий ўқув юр்தларининг иқтисодиёт йўналишлар бўйича таҳсил олаётган талабалар, магистрлар, аспирантлар ҳамда профессор-ўқитувчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Холмўминов Ш.Р.
Тақризчилар: и.ф.н., доц. Аюбжонов А.Х.;
и.ф.н., доц. Аялохвердиева Л.М.;
и.ф.д., проф. Абдуллаев Ё.А.

Nabiev X., Akbarova Z., Hojaqulov H.D., Azimov M. Makro - microeconomic statistics (Manual). - T.: TSEU, 2004 - 288 pages.

The manual consists of two parts, the first of which explains the main laws definitions, classifications and indicators of macroeconomic statistics in the stage of national economy. Statistical methodology is defined by the usage of world experience and uzbek statistical experience, their main parts are: national wealths, results of macroeconomic activity, financial-credit system, national economy efficiency and national account system.

The second part of the manual explains different parts of microeconomics - firms, organizations, companies are seen as an object of the manual. It also covers organizations' activity, their production process, selling process, factors and the financial statistics of organizations.

The manual is designed for the bachelor, masters students of Higher Educational Establishments and for the researchers and professor-lecturers teaching in this field.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh.R.

References: candidate of economic science

Ayubjonov A.H.;

candidate of economic science

Allahverdieva L.;

doctor of economic science,

prof. Abdullaev Yo.A.

КИРИШ

«Статистика атамаси лотинча «Status» сўзидан олинган бўлиб, ҳодисаларнинг ҳолатини, аҳволини билдиради. «Status» сўзи негизидан «Stato» - давлат, «Statusta» - давлатни билувчи, «Statistica», яъни давлат тўғрисида муайян билим, маълумотлар йиғиндиси деган тушунчалардан келиб чиққан.

Ҳозирги кунда статистика дейилганда, биринчидан, ўз предмети, объекти ва усулига эга бўлган мустақил ижтимоий фан, иккинчидан, мустақил амалий фаолият, масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси, вилоятлардаги статистик бошқармалар, туманлардаги статистика бўлимлари ва ҳокозоларнинг фаолияти ва ниҳоят, учинчидан, ижтимоий ҳаётнинг турли томонларини таърифлайдиган умумий кўрсаткичлар, статистик рақамлар ҳам тушунилади.

Ижтимоий ҳаёт, иқтисодиётни бошқариш аввал-маъмурий буруқбозлик, марказий режалаштириш асосида амалга оширилган бўлса, бозор иқтисодиёти шароитида у таваккалчилик (риск)-ка асосланади. Шунинг учун уни давлат томонидан бошқариш, тартибга солиш, режалаштириш лозим. Бунда давлат авваламбор, макроқўламдаги статистик маълумотларга таяниб иш кўради. Бозор инфратузилмалари молия-кредит, солиқ, банк, аудит, нархларни шакллантириш, пул, суғурта ва ҳақозолар бўйича сиёсатни амалга оширишлари учун ҳам макроқўламдаги маълумотлар керак бўлади. Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятига аъзо бўлиши ташқи иқтисодий фаолият ҳақидаги маълумотларга эса бўлишини тақозо этади.

Аммо аввалги давр бухгалтерия ҳисоби ва статистик ҳисобот материаллари ҳозирги замон талабларига жавоб бермай қолди. Чунки уларнинг кўрсаткичларининг таркиби вазирликлар ва идораларнинг бошқарув вазифасини бажариш манфаатларига бўйсундирилган, статистик ҳисоботларда эса даромадларнинг ҳосил бўлиши, тақсимланиши, қайта тақсимланиши ва улардан фойдаланиши тўғрисида тўлиқ маълумотлар йўқ эди.

Бундан ташқари бозор таркибини белгиловчи ишбилармонлик ва воситачилик сингари кўрсаткичларнинг йўқлиги туфайли, улар мавжуд статистик усулларни қўллаб, давлатнинг молиявий аҳволини, шиддат билан юз бераётган ўзгаришларни етарли даражада кузатиб бориш имконини бермасди.

Давлат статистикаси ва ҳисоботи тизими жаҳон амалиётида қабул қилинган қонун қоидаларга мос келмай қолди. Шунингдек, ҳалқ ҳўжалиги баланси (ХХБ)га, бухгалтерия, молия, банк ва божхона фаолиятига оид ҳисобот шаклларининг

етишмаслиги сабабли тармоқлараро балансини (ТАБ), тўловлар балансини янгидан тузиш лозим бўлди.

Миллий макроиқтисодий кўрсаткичларни халқаро меъёрларга мослаштириш, уй хўжаликлари тўғрисида, молиявий корхона, муассасалар тўғрисида, халқаро иқтисодий алоқаларда экспорт ва импорт қилинадиган маҳсулотлар ва хизматлар тўғрисида кўпроқ маълумотларга эга бўлиш мақсадида давлат статистика ва ҳисобот тизими умумуслубий асосларини қайта кўриб чиқиш ва уларни жаҳон амалиётида қабул қилинган қонун қоидаларга мослаштириш учун Вазирлар маҳкамасининг 133-сонли қарори билан 1994 йил июнь ойида «Ўзбекистон ҳисобот ва статистика тизимини жаҳон андозаларига ўтказиш тўғрисида давлат дастури» қабул қилинган.

Статистикани қайти тузиш шу дастур асосида жадал олиб борилмоқда. Бундай фаолиятлардан бири - статистикани жаҳон андозаларига мослаш ҳисобланади. Бунинг учун макроиқтисодий статистикани жаҳон иқтисодий ташкилотлари кўрсатмаларига асосан юритиш зарур. Масалан, БМТнинг статистик ҳайъати томонидан 1993 йилда тасдиқланган миллий ҳисоблар тизими (МХТ) - халқаро андоза ҳисобланади. Молия статистикаси бўйича эса, Халқаро Валюта Фонди томонидан тавсия этилган давлат молияси, тўлов баланси, кредит ва пул статистикаси-халқаро андоза саналади. Бу андозаларга ўтиш, биринчидан, жаҳон амалиётида синовдан ўтказилган бозор иқтисодиётини ёритиш ва таҳлил қилиш учун мос кўрсаткичларни қўллаш, иккинчидан, уларни халқаро даражада солиштириш имкониятини беради.

Қўлланмада бозор иқтисодиётини ўрганиш, таҳлил қилиш ва иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш учун лозим бўлган кўрсаткичларга ва таснифлашларга алоҳида эътибор берилган ва уларнинг моҳияти чуқур ёритилган.

Ҳозирги вақтда макроиқтисодий статистикада асосий ўринни МХТ эгаллайди. Чунки, биринчидан, унинг доирасида муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳисобланади, иккинчидан, у бутун иқтисодий статистика бўлимларини бир-бирига мослайдиган, келиштирадиган муҳим омил саналади.

I ҚИСМ

МАКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА

I боб

МАКРО-МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАНИНГ ПРЕД- МЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Макро-микроиқтисодий статистика - статистика фани- нинг муҳим тармоғи

Республикамизда бозор иқтисодиётига ўтилиши муносо-
бати билан барча соҳаларни статистик ўрганиш ҳаётий эҳтиёж-
га айланди. Чунки статистика оммавий воқеа-ҳодисалар, улар-
нинг йўналиши ва ҳаракати, иқтисодий қонуниятлар билан иш
кўради. Қолаверса, мамлакат иқтисодиёти бутунлай янги ти-
зимга ўтаётган даврда унинг статистик усулларни қўллаб ҳар
томонлама ўрганиш ва чуқур таҳлил қилиш ҳаётий зарурият
ҳисобланади.

Макроиқтисодий статистика-ижтимоий иқтисодий статис-
тика фани ва давлат статистика органлари амалий фаолияти-
нинг бир тармоғи бўлиб, у давлат муассасалари ва жамоатчи-
ликни иқтисодиётнинг ривожланиши ва у билан боғлиқ бўлган
ижтимоий жараёнлар ҳақидаги ахборотлар билан таъминлайди
ва уларни чуқур таҳлил қилади. У иқтисодиётни бошқариш ва
иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш учун лозим бўлган маълумот-
ларни йиғади ва қайта ишлайди; иқтисодиёт қайси йўналишлар-
да ривожланди, қайси тармоқ ва соҳаларда ўсиш юз берди, ре-
сурслардан қандай фойдаланилди, бандлик ва ишсизлик, баҳо ва
инфляция даражаси қандай бўлди, ташқи иқтисодий муносабат-
ларнинг ривожланиши мамлакат иқтисодиётига қандай таъсир
кўрсатди, умумий макроиқтисодий фаолият натижасида аҳоли-
нинг турмуш даражаси қандай бўлди шу каби масалаларни ўрга-
нади ва хулосалар чиқаради.

Макроиқтисодий статистика ўзининг назарияларини бо-
шқа ижтимоий фанлар билан бирга амалга оширади. Масалан,
у иқтисодиёт назариясининг умумий қонун қоидаларига риоя
қилган ҳолда статистик маълумотлар тўплайди, уларни қайта
ишлайди ва шу асосда хулосалар чиқаради. Айни пайтда иқтисо-
диёт назарияси ўзининг йўналишини аниқлаш, ҳолатига баҳо бе-
риш ва хулосалар чиқаришда статистик маълумотларга таянади.
Масалан, иқтисодиёт назарияси баҳолаш талаб ва тақлиф қонуни

асосида ҳосил бўлишини ифодалайди, статистика эса бу қонуннинг амалга ошишини конкрет мисолда статистик кузатиш асосида исботлаб беради.

У яна статистиканинг бошқа тармоқлари билан, биринчи навбатда ижтимоий демографик статистика ҳамда айрим олинган тармоқлар статистикаси (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва ҳоказо) билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Иқтисодиёт назариясининг вазифаси халқ хўжалигининг айрим олинган тармоқларининг иқтисодиётини тўлиқ ёритиш ва таҳлил қилишдан иборат бўлса, макроиқтисодий статистика уларнинг барчасини бирлаштириб ватан ва миллий иқтисодиётни тўлалигича, бир бутун ҳолда ёритади ва ҳар томонлама чуқур таҳлил қилади.

Макроиқтисодий статистика айрим олинган кўрсаткичларни ҳисоблаш методологиясини яратиш ва ундан амалиётда фойдаланишда статистиканинг умумий назарияси асосларига суянади.

Микродаражада, яъни тармоқ, корхона, фирма ва ҳоказолар даражасидаги ҳодиса ва жараёнларнинг миқдор томонини сифат томонидан ажралмаган ҳолда ўрганиш «Микроиқтисодий статистика» фанининг предметиدير. У шунингдек, ишлаб чиқариш омилларини: ишчи кучи, меҳнат воситалари, меҳнат предметлари мужассамланганлиги натижасида яратилган ялпи ишлаб чиқариш кўрсаткичларини (ҳажми, таркиби, динамикаси), ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ барча харажатларни ва бу харажатлар самарадорлигини таърифловчи кўрсаткичларни ўрганади.

1.2. Макро-микроиқтисодий статистика фанининг ўрганиш объектлари

Ҳисоб ва статистика маъмурий буйруқбозликка асосланган тизим даврида иқтисодиётни ўрганиш учун 3 хил ёндашган:

- макроёндашув - халқ хўжалиги миқёсида;
- мезоёндашув - айрим тармоқлар миқёсида;
- микроёндашув - айрим корхоналар миқёсида.

Макроёндашувда айрим олинган мамлакат ёки унинг алоҳида ҳудудлари (вилоят, туман) ёки умумжаҳон халқ хўжалиги статистик ўрганиш учун асос қилиб олинган ва уларни ўрганиш учун иқтисодий статистика фани хизмат қилар эди.

Мезоёндашувда халқ хўжалигининг айрим тармоқлари (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва ҳоказо) статистиканинг ўрганиш объекти бўлиб, уларни ўрганиш учун айрим тармоқлар статистикаси фанлари хизмат қилган.

Микроёндашувда айрим олинган фирма, корхона ёки ак-

ционерлик жамиятига ўрганиш объекти сифатида қаралган. Аммо бунда микроиқтисодий статистикага мустақил фан сифатида қаралмаган. Хўжалик операциялари ҳисобини олиб бориш ва статистик ҳисобот тузиш (баланс тузиш, ҳисобот шаклларини тўлдириш, хўжалик операцияларни ҳисобларга ўтказиш ва ҳоказо) корхоналарнинг бухгалтерия ҳисоби зиммасига юклатилган эди.

Бозор иқтисодиёти шароитида миллий иқтисодиётга бир бутун бирлик сифатида қаралади ва статистика уни ўрганишга 2 хил ёндашади:

- макроёндашув;
- микроёндашув.

Макроёндашувда мамлакат ёки унинг алоҳида регионлари (вилоят, туман) иқтисодиёти статистик ўрганиш учун асос қилиб олинади.

Макроиқтисодий статистика фани эса макроиқтисодиётдаги жараёнларнинг миқдорий томонларини уларнинг сифат томонлари билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганади. У иқтисодий жараёнларни, аниқ макон ва замонда қай даражада ўзгараётганини статистик кўрсаткичларда ифодалаб беради.

Макроиқтисодий статистика таҳлилининг натижалари умумиқтисодий характерда бўлиб, қуйидаги умумий аҳамиятга молик тавсифларни беради:

- аҳоли сони ва таркибини ўрганиб, уларни башоратлайди, иқтисодий фаол аҳолининг банд бўлган қисми ва ишсизлар салмоғини аниқлайди, аҳолини иш билан тўла таъминлаш, меҳнат унумдорлиги ва халқ фаровонлигини ошириш;

- миллий бойлик ҳажми ва унинг таркибини мукаммаллаштириш, асосий ва айланма фондларидан фойдаланишни яхшилаш, ялпи ички маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, иқтисодий ўсишни ва унинг самарадорлигини ошириш;

- иқтисодиётни барқарорлаштириш, пулнинг харид қувватини орттириш ва инфляцияни баргараф этиш;

- бозор инфратузилмалари аудит, суғурта тизимларини, молия, пул кредит, банк, солиқ, божхона тизимларини шакллантириш, изчил ривожлантириш ва мамлакатнинг иқтисодий кудратини орттириб, уни ривожланган давлатлар қаторига қўшиш;

- иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш, кичик ва ўрға бизнесни ривожлантириш йўлларини кўрсатиш;

- бозорни тадқиқ қилиш йўналишлари ва сифимини аниқлаш, уни сегментлаш, харидорнинг, истеъмолчининг хулқ атворини, талаб ва таклифни ўрганиш;

- инвестициялаш манбалари, талаб ва таклиф, инвестиция иқлимни аниқлаш, қўшма корхоналар тузиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш;

- статистикада гарфик усулидан ва ЭХМлардан кенг фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигини аниқлаш;

- миллий иқтисодиёт таркибини самарали ўзгартириш;

- бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ижтимоий соҳалар соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва санъат, шунингдек илм фан ривожига алоҳида эътибор бериш;

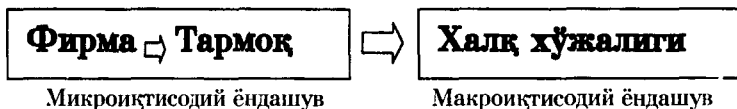
- яқка ҳокимликни тугатиб, хусусий мулкчиликни ривожлантириш;

- иқтисодий интеграциялаш ва ташқи алоқаларни кенгайтириш, экспортбоп тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўрганиш;

- халқ хўжалиги балансидан миллий ҳисоблар тизимига ўтишда республикамизнинг ўзига хос, ўзига мос хусусиятларини эътиборга олиш.

Микроиқтисодий ёндашувда айрим олинган фирма, корхона статистик ўрганиш учун асос қилиб олинади ва унга макроқўламнинг бир бўлаги, элементи сифатида қаралади, у кичик даражадаги иқтисодиёт ҳисобланиб, ҳар хил фаолиятларни амалга оширади. Молиявий бухгалтерия ҳисобини корхона фаолиятининг ҳамма томонларини қамраб олгани учун уни микроқўламдаги статистика дб атаса ҳам бўлади.

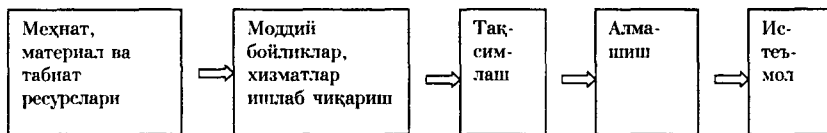
Микроиқтисодий статистика фани эса улар иқтисодиётининг миқдорий томонларини сифат жиҳатлари билан узвий боғлиқликда ўрганади. Бу фан конкрет баҳо, товар ва хизматлар тури, даромад, ишлаб чиқариш, алмашув ва истеъмол бозорларига ўрганиш объекти сифатида қарайди.

Миллий даромадининг ҳосил бўлиш жараёни, уни тақсимлаш, ундан фойдаланиш, аҳоли турмуш даражаси, пулнинг айланиши, кредит жараёнларини халқ хўжалиги даражасида ўрганиш макроиқтисодий статистиканиннг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Жамият яшаши учун тўхтовсиз истеъмол қилиши керак. Шу сабабли моддий нсъматларни ва хизматларни тўхтавсиз ишлаб чиқариш лозим. Буниинг учун эса қуйидаги ресурслар (ижтимоий-иқтисодий потенциал) керак бўлади: меҳнат, материал ва табиат. Бу ресурслар ҳам сифат, ҳам сон тарафига эга. Ресурс - бу потенциалнинг миқдор томонини ифодалайди. Си-

фат тарафи эса унинг ишлаб чиқара олиш (маълум ҳаракатларни амалга ошириш ва натижага эришиш) қобилиятини ифода этади. Статистика ресурслар билаи иш кўриб, қуйидаги жараёнларни ўрганади ва чуқур таҳлил қилади.

Макроиқтисодий статистикада асосий эътибор моддий бойликлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатишга ва истъмолга қаратилади. Истеъмол учун эса тақсимлаш ва алмашиниш, яъни бозор жараёнини амалга ошириш лозим бўлади.

Макроиқтисодий ёндашув икки хил бўлиши мумкин:

1. Ватан (ички) иқтисодиёт. Унга мамлакат ҳудудида жойлашган хўжалик юритувчи субъектлар киради.

2. Миллий иқтисодиёт. Унга мамлакат ҳудудида жойлашган хўжалик юритувчи субъектлардан ташқари яна мамлакат ҳудудидан ташқарида жойлашган хўжалик бирликлари ҳам киритилади. Миллий иқтисодиёт мамлакат иқтисодиётидан каттароқ ёки кичикроқ бўлиши ҳам мумкин, бу ҳолат ҳат мамлакатларда ишлаётган шу мамлакат фуқаролари даромадининг миқдорига боғлиқ.

Макроиқтисодиётнинг моҳияти, асоси миллий даромад назариясидир. Уни Ф.Кэне бошлаган, А.Смит, Д.Рикардо давом эттирган. Кейинчалик бу назария Кейнс ва бошқалар томонидан янада ривожлантирилган. Миллий даромаднинг ҳосил бўлиш жараёни, тақсимланиши, қайта тақсимланиши ва ундан фойдаланиш макроиқтисодий статистиканинг ўрганиш предметиدير.

Макроиқтисодий жараёнларни ўрганиш бир хил бирликларни қандайдир белгилар асосида гуруҳлаш ва статистик қонуниятларни очишни тақазо этади. Бунда статистиканинг умумий назариясига мувофиқ ишлаб чиқилган, илмий жиҳатдан асосланган, амалиётда исботланган усуллардан кенг фойдаланилади.

Иқтисодий агентлар (иқтисодий қизиқувчилар) Ўзбекистон ҳудудида ҳам, ундан ташқарида ҳам бўлиши мумкин. Ҳудудда жойлашган бирликлар мамлакат резидентлари ҳисобланади (фуқароликка ўхшаш). Бошқа мамлакатлардагилар резидент ҳисобланмайди. Бу ҳол одатда ишлаб чиқариш воситалари кимнинг ҳисобига ташкил этилганига боғлиқ.

Макроиқтисодиётда асосий эътибор моддий неъматлар ишлаб чиқаришга ҳам, хизматлар кўрсатишга ҳам қаратилади (талаб-таклиф истеъмол).

Юқоридагилардан макроиқтисодий статистиканинг асосий кўрсаткичлар тизими келиб чиқади:

1. Потенциал ва ресурслар;
2. Ишлаб чиқаришнинг техник-иқтисодий даражаси ва илмий-техника тараққиёти;
3. Макроиқтисодий фаолиятнинг якуний кўрсаткичлари (ялпи миллий маҳсулот, ялпи миллий даромад ва ҳ.к.);
4. Бозор кўрсаткичлари тизими ва аҳолининг турмуш даражаси;
5. Самарадорлик кўрсаткичлари.

Бу кўрсаткичларнинг барчасини ҳам миллий иқтисод учун, ҳам ватан иқтисоди учун аниқлаш ва ўрганиш лозим.

1.3. Макро-микроиқтисодий статистиканинг ўрганиш усуллари

Ҳар қандай фан ўзининг предметини ўрганиш учун маълум усуллардан фойдаланади. Табиий фанлар (химия, физика, биология ва ҳоказо) ўз объектларини ўрганиш учун турли хил тажрибаларни, экспериментларни, синовларни ўтказадилар, ўлчайдилар, реакцияга киритиб кўрадилар ва ҳоказо.

Ижтимоий фанлар ҳам ўз услубиятига эга. Масалан, статистика ўз объектини ўрганиш учун икки хил усулдан фойдаланади:

I. Умуминсоний фалсафа қонунлари:

1. Ҳамма ижтимоий ҳодиса ва жараёнларни бир-биридан ажралган ҳолда эмас, балки бир-бири билан боғлиқ, шу билан бирга доимо ўзгаришда деб қарайди;

2. Ҳодисаларнинг ижтимоий-иқтисодий турлари мавжудлигини тан олади, янги прогрессив томонларни очади ва ўзгариш йўналишларини ифодалаб беради.

II. Статистиканинг умумий назарияси ишлаб чиққан усуллар.

Ушбу усулларга кўра статистик тадқиқотнинг 3 асосий поғонаси мавжуд:

1. Ялпи ёки танлама статистик кузатиш. Бунда илмий жиҳатдан пухта ишланган дастур асосида ўрганилаётган ижтимоий ҳодисалар бўйича объектив маълумотлар тўпланади;

2. Тўпланган маълумотларни қайта ишлаш, жамлаш ва гуруҳлаш, уларни маълум тизимга келтириш;

3. Маълумотларни қайта ишлаш натижасида олинган кўрсаткичлар иқтисодий-статистик таҳлили.

Юқоридаги 3 поғонанинг ҳар бирида ўзига хос усуллар қўлланилади (ёппасига кузатиш, гуруҳлаш, жамловчи кўрсаткичлар ва ҳ.к.) ва уларнинг барчаси биргаликда статистик услубиятини ташкил этадилар.

Статистик тадқиқотнинг 3 поғонаси ҳам ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғланган. Тадқиқотнинг мақсади ёки лозим бўлган кўрсаткичларни олиш статистик кузатиш дастурининг мавзуини белгилайди. Кузатиш вақтида далилларнинг тўлиқ бўлмаслиги ва ноаниқ ҳисобга олиш нотўғри кўрсаткичлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Бу эса нотўғри хулосалар чиқаришга олиб келади. Ўз навбатида кузатиш натижасида олинган бирламчи тўғри маълумотлар, статистика фани қоидаларига риоя қилмай бузиб ишлатилса нотўғри хулосалар келиб чиқади. Ва ниҳоят, учинчи поғонада статистик таҳлил тўғри, илмий жиҳатдан асосланган мулоҳазалар ва амалий хулосалар чиқариш имкониятини бермаса, у ҳолда маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш натижалари фойдасиз бўлиб қолади.

Макроиқтисодий статистика ўз объектини ўрганишда яна статистиканинг умумий назарияси фанида ўрганилган усуллардан: абсолют ва нисбий миқдорлар, ўртача миқдорлар, вариация кўрсаткичлари, вариацион-регрессион таҳлил, динамика қаторлари, график усуллар, иқтисодий индекслар каби усуллардан ҳам кенг фойдаланади.

1.4. Макро-микроиқтисодий статистиканинг ташкил қилиниши ва унинг вазифалари

Бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш ва иқтисодётни эркинлаштириш, республика иқтисодиётини ривожлантиришнинг мақбул макроиқтисодий нисбатларини ва барқарор сурьатларини таъминлаш, статистиканинг халқаро меъёрлар ва андозаларга мувофиқ самарали ишлашини ташкил этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 14 декабрдаги Фармонида биноан Республика Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги иккига ажралди: Ўзбекистон Иқтисодиёти вазирлиги ва Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси. Шунга асосланиб, Қорақалпоғистон Республикаси вазирлар кенгаши, вилайтлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари қошида статистика бўйича ишлаб турган бўлимлар негизида Қорақалпоғистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, Республика вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳрида иқтисодиёт ва статистика бош бошқармалари, Республика шаҳарлари ҳамда туманларида иқтисодиёт ва статистика бўлимлари тузилди.

Идораларда, корхона, муассасаларда статистика билан шуғулланадиган бўлим ва гуруҳлар мавжуд. Идора ва ташкилотлар миқёсидаги статистика ишларини олиб борувчи бу бўлим ва гуруҳлар маъмурий жиҳатдан тегишли вазирликлар ва

қўмиталарга, методологик жиҳатдан эса, Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасига бўйсундилар.

Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши ва шу муносабат билан хўжалик механизмида туб ўзгаришларнинг содир бўлиши статистика зиммасидаги масъулиятини янада оширди. Шундай шароитда статистика олдида қуйидаги вазифалар туради.

- халқ хўжалигидаги барча ҳисоботларни бозор иқтисодиётига мослаш, тартибга солиш ва уларнинг аниқлигини таъминлаш;

- статистика ахборотларини такомиллаштириш ва иқтисодий таҳлил қилишни янада чуқурлаштириш, статистиканинг аналитик функциясини ошириш;

- хўжалик юригишнинг турли шакллари, мулкчиликнинг қўп қирралигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш;

- истеъмол бозоридаги, ишлаб чиқариш воситалари ва қимматли қўғозлар бозорларидаги муганосибликни ҳамда баҳо ҳаракати ва инфляция жараёнининг тавсифловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш;

- такрор ишлаб чиқаришнинг молиявий қирраларини, банклар фаолиятини ва бюджети ҳолатини, корхоналар ва аҳоли даромади ва харажатларини таърифловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш;

- Республикаларнинг хориж давлатлари билан бўладиган муносабатларини, уларда корхоналарнинг қатнашиш даражасини ифодаловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш;

- мамлакат аҳолисининг сони ва таркибини, уларнинг регионлар ва ҳудудлар бўйича тақсимланиши, такрор ишлаб чиқаришни ифодаловчи асосий кўрсаткичлари (туғилиш, вафот этиш, табиий ўсиш ва ҳ.к.), соғломлик даражаси, умр узунлиги, соғлом авлоднинг юзага келиши;

- мамлакатнинг иқтисодий ресурслари, уларнинг таркиби ва динамикаси, иқтисодиётнинг тармоқлари ва соҳалари бўйича тақсимланиши, улардан самарали фойдаланиш;

- иқтисодий жараёнларнинг асосий яқунлари, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажми ва таркиби, иқтисодий ўсиш даражаси, ишлаб чиқарилган маҳсулотдан фодаланиш, истеъмол қилиш ва жамғариш, иқтисодиёт тармоқлари ва секторлари орасидаги нисбат ва ҳ.к.

- даромадларнинг ташкил топиши ва тақсимланиши, бирламчи ва иккиламчи тақсимот, охириги даромаднинг ташкил топиши ва улардан фодаланиш;

- ижтимоий соҳанинг ривожланиши, маориф ва соғлиқни сақлаш, иқтисодий ўсиш билан ижтимоий ривожланиш орасидаги боғланиш;

- уй-жой, коммунал хўжалиги ва хизматлар, яшаш жойлари фонди, аҳолининг уй-жой билан таъминланганлик даражаси, коммунал хизматлар ва қулайликлар;

- инвестицион жараён, инвестиция ҳажми ва таркиби, молиялаштириш манбаи ва унинг самарадорлиги;

- молия тизими фаолияти: молиявий операциялар, муомаладаги пул ҳажми, ажратилган ссудалар ҳажми, суғурта компаниялари операциялари, фонд бозори, қимматбаҳо қоғозлар билан операциялар ва ҳоказо;

- ташқи иқтисодий фаолият натижалари.

Шундай қилиб, макро-микроиқтисодий статистика статистика фанининг муҳим тармоғи бўлиб, у ўзининг мустақил предмети, усули, объекти ва вазифаларига эга.

Қисқача хулосалар

Макро-микроиқтисодий статистика - ижтимоий-иқтисодий статистика фани ва давлат статистика органлари амалий фаолиятининг таркибий қисми ҳисобланади. У давлат муассасалари ва жамоатчиликни иқтисодиётнинг ривожланишини ва у билан боғлиқ бўлган ижтимоий жараёнлар ҳақидаги ахборотлар билан таъминлайди ва уларни статистиканинг хилма-хил усулларида фойдаланиб чуқур таҳлил қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида миллий ҳисоблар тизими концепцияси бўйича миллий иқтисодиётга бир бутун бирлик сифатида қаралади ва статистика уни ўрганишда 2 ҳил ёндашади:

- макроёндашув;
- микроёндашув.

Макроёндашувда мамлакат ёки унинг алоҳида регионлари (вилоят, туман) иқтисодиётини статистик ўрганиш объекти сифатида қаралади ва уни ўрганишни макроиқтисодий статистика фани амалга оширади.

Микроёндашувда эса, айрим олинган фирма, корхона, холдинг, тармоқ статистик ўрганиш объекти сифатида қаралади ва уни ўрганишни Микростатистика фани амалга оширади.

Юқоридаги икки даражада ўрганиладиган иқтисодиёт бўйича статистик кўрсаткичлар тизими яратилган ва уларни чуқур таҳлил қилиш услубияти ишлаб чиқилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Макро-микроиқтисодий статистикани иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётдаги вазифаларини тушунтиринг.
2. Нима учун макро-микроиқтисодий статистика мустақил фан ҳисобланади?
3. Макро-микроиқтисодий статистикани объекти нималарни ўз ичига олади?
4. Макро-микроиқтисодий статистикани предмети нима?
5. Макро-микроиқтисодий статистика қандай усуллар билан ўрганилади?
6. Макро-микроиқтисодий статистика бошқа ижтимоий-иқтисодий фанлар билан алоқасини тушунтиринг.
7. Макро-микроиқтисодий статистика амалиёт билан қандай боғланган?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. - Т.: Мехнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. - М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. - Т., 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. - М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. - М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. - М.: Финстатинформ, 1998.
8. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. - М.: Финстатинформ, 2000.

II боб

МАКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАДА Қўлланиладиган гуруҳлаш ва таснифлашлар

2.1. Иқтисодий фаолият турларини мулк шакллари, маъмурий ва иқтисодий ҳудуд ҳамда идоравий тасарруфи бўйича таснифлаш

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришиши, жаҳон ҳам-жамиятига ва БМТга аъзо бўлиши муносабати билан унинг макроиқтисодий фаолият кўрсаткичларини ишлаб чиқиш ва уларни ривожланган мамлакатлар кўрсаткичлари билан таққослаш вазифаси туғилди.

Макроиқтисодий статистикасининг ўрганиш объекти - мамлакат иқтисодиёти бўлгани сабабли, у кўп сонли ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектлар фирма, корхона, ташкилот ва муассасаларнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқ, фаолиятини ўрғанади. Маълумки, бу субъектларнинг айримларида моддий неъматлар яратилиб, уларни истеъмолчиларга етказиб беради, айримлари турли-туман хизматларни амалга оширади, давлатни бошқаришда иштираётган эстаблишментлар, баъзилари эса илмий, маърифий фаолият, маданий ва маиший хизматлар кўрсатади. Шунинг учун мавжуд корхона, ташкилот ва муассасалар фаолиятини ўрганишда уларни мулкчилик шакллари маъмурий ва иқтисодий ҳудудий ҳамда идоравий тасарруфи бўйича гуруҳларга ажратиш-таснифлаш лозим.

Халқаро ҳамжамият мамлакатларининг андозалари асосидаги таснифлаш юқоридаги қайд этилган белгилар асосида амалга оширилади.

Мулкчилик шакллари бўйича гуруҳлаш учун республиканинг кўп укладли иқтисодиёти ўзига мос равишда куйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Давлат мулки;
2. Жамоа—кооператив мулки;
3. Жамоа мулки;
4. Турли жамиятлар (акционерлик) мулки;
5. Хусусий мулк ;
6. Шахсий мулк.

Мулкчилик шакллари бўйича бундай гуруҳлаш ҳар бир мулкчилик шаклининг мамлакатимиз ялпи миллий маҳсулотини яратишдаги ўрни, салмоғини ва аҳоли бандлигини аниқлаш имконини беради.

Маъмурий, идоровий тассаруфи бўйича гуруҳлашнинг асосий зарурати шундан иборатки, унинг ёрдамида халқ хўжалиги тармоқларини бошқаришнинг ташкил қилиш шакллари аниқланади. Халқ хўжалиги тармоқларининг бошқариш эса тармоқ қоидалари асосида амалга оширилади. Масалан, умумтаълим мактабларини халқ таълими вазирлиги, қишлоқ ва сув хўжалиги тармоғини эса қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги бошқаради ва х.к.

Корхона ёки ташкилотлар вазирлик ёки идоровий тасаруфи доирасида яна республика, вилоят, туман тасарруфидаги корхоналарга гуруҳланади.

Маъмурий ва идоровий тассаруфи бўйича гуруҳлашдан асосий мақсад ҳар бир вазирлик бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми, динамикасини, меҳнат унумдорлиги динамикасини, ишлаб чиқарган ва сотган маҳсулотлари бўйича режалари ва битимларини бажарилиш даражасини назорат қилишдан иборат.

Худудлар бўйича гуруҳлаш мамлакат турли худудларини ривожланишини, ишлаб чиқариш кучларини жойланишини ва худудлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларини таҳлил қилиш имконини беради.

Мамлакатимиз иқтисодиёти алоҳида—алоҳида иқтисодий худудларга бўлинмаган, балки маъмурий худудларга ажратилган. Шу сабабли, корхоналарни автоном республика, вилоят, шаҳар ва туманлар тассаруфи бўйича ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин.

Айрим тармоқларда худудлар бўйича махсус гуруҳлар қўлланилади. Масалан, кўмир саноатида, кўмир хавзалари бўйича қишлоқ хўжалигида ер зоналари ва табиий иқлим шароити бўйича ҳам гуруҳларга ажратилади.

2.2. Институтцион бирлик тушунчаси ва иқтисодий фаолият турларининг секторлама таснифи

Миллий ҳисоблар тизимининг асосий моҳияти иқтисодий фаолият натижасида даромад олишни ва ундан фойдаланишни талқин қилишдир.

Миллий ҳисоблар тизимида (МХТ) моддий неъматлар яратиш, хизматлар кўрсатиш, тақсимлаш ва истеъмол қилишда қатнашувчилар бажарадиган иқтисодий вазифаси асосида гуруҳларга ажратилган. Ҳар бир гуруҳ ёки хўжалик бирлиги МХТда иқтисодий агент деб юритилади.

Иқтисодий фаолият олиб бориш ҳуқуқига эга ва бошқа агентлар билан бўладиган ишларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган иқтисодий агент институтцион бирлик деб аталади.

Институтцион бирлик бу мустақил равишда фаолият кўр-

сатиб, даромад олувчи, барча молиявий мажбуриятларни бажарувчи, каромоғида барча турдаги мол-мулк ва пул маблағлари бўлган, уларни ўз ихтиёри билан ишлата оладиган муассасалардир. Бундай муассасалар алоҳида корхона, фирма, молиявий ташкилот ва бошқалар бўлиши мумкин. Улар ўз ҳисоб-китоб ишларини ўзлари тўлиқ юритадилар, банкларда ҳисоб рақамига эга бўладилар. Аудиторлар эса, уларнинг хўжалик фаолияти натижаларини таҳлил қиладилар. Институцион бирликлар амалга ошираётган бир жинсли фаолият асосида қуйидаги секторлар ва секторчаларга бўлинадилар:

1. Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш сектори;
2. Молиявий корпорациялар (ташкилотлар) сектори;
3. Умумдавлат бошқарув сектори;
4. Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи давлат тасарруфида бўлмаган нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар сектори;
5. Уй хўжалиги сектори;
6. Ташқи дунё сектори.

Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш сектори молиявий ташкилотлардан ташқари институцион бирликларни ўз ичига олади. Уларнинг асосий вазифаси маҳсулот ишлаб чиқариш ва номолиявий хизматлар кўрсатиш бўлиб, ўз харажатларини қоплаш учун фаолиятлари натижаларини кўзланган баҳоларда сотишдир. Аммо кўпгина ҳолларда ишлаб чиқариш харажатларининг бир қисми миллий иқтисодиёт манфаатларини ҳисобга олган ҳолда давлат бюджетидан субсидия ва дотациялар ҳисобидан қопланади. Бу секторга яна шартли равишда давлат бюджети ҳисобидан тўла молиялаштирилувчи корхоналар, шунингдек, корхоналар томонидан молиялаштирилувчи маблағларга боғлиқ бўлган нотижорат ташкилотлар ҳам киради.

Молиявий корпорация (ташкилот)лар сектори мулкчилик шаклидан қаътий мазар тижорат асосида молиявий ва суғурта операциялари билан шуғулланувчи институцион бирликларни яъни тижорат банклари, қарз берувчи жамиятлар ва ассоциацияларни ўз ичига олади. Уларнинг асосий вазифалари — молиявий маблағларни чиқариш, сотиб олиш, сақлаш ва тақсимлаш, қимматбаҳо қағозлар чиқариш, пул маблағларини сақлаш, корхоналарга ва уй хўжаликлари ва бошқаларга қарз беришдан иборат.

Банкларни ҳам, молиявий ташкилотларни ҳам давлат муассасалари сирасига киритиш мумкин. Марказий банк пул сиедини олиб боради ва унинг вазифасига қуйидагилар киради:

1. Пул чиқариш. 2. Хорижий валюталар резервини бошқариш ва сақлаш. 3. Суда орқали бошқа (тижорат) банкларни

пул билан таъминлаш. 4. Ҳукумат банки. 5. Қимматбаҳо қоғозларни сотиш ва сотиб олиш.

Суғурта ташкилотлари - ҳаётий кўнгилсиз ҳодисалардан суғурта қилиш ҳамда корхона ва уй хўжалигининг мулкларини суғуртаси билан шуғулланувчи институтцион бирликларни ўз ичига олади.

Умумдавлат бошқарув сектори бозордан ташқари хизматлар кўрсатувчи ҳамда миллий даромад ва миллий бойликни қайта тақсимлаш вазифасини бажарувчи институтцион бирликлардан иборат. Уларга асосан давлат бюджети томонидан молиялаштирилувчи бошқарув, молия фаолияти атроф-муҳит муҳофазаси, давлат ҳимояси, жамоа тартибини бошқарувчи ҳамда аҳолига илм олишида, соғлиқни сақлашда, санъат ва маданият, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий суғурта соҳаларида пулсиз ёки имтиёзли хизматларни амалга оширувчи давлат муассаса ва ташкилотлари киради.

Давлат молия муассасаларига марказий, минтақавий ва маҳаллий банклар кириб, уларнинг асосий вазифалари - давлат ташкилотларига молиявий хизматлар кўрсатиш (қимматбаҳо қоғозлар ва пул чиқариш, темир пуллар босиш тилла захиралари ва хорижий валюта захираларини сақлаш) ва уй хўжалигига ва хусусий тадбиркорларга молиявий хизмат кўрсатишдир.

Агар аҳолига хизмат кўрсатувчи давлат тасарруфида бўлмаган нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар давлат ташкилотлари томонидан молиялаштирилса ва назорат килинса, улар «Умумдавлат бошқарув»и секторига киритилади.

Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи давлат тасарруфида бўлмаган нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар уй хўжалигига бозордан ташқари хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи институтцион бирликларни қамраб олади. Бунда давлат муассасалари томонидан молиялаштирилмайдиган ва назорат қилинмайдиган ташкилотлар кўзда тутилиб, уларга асосан аҳолининг ва турли сиёсий партиялар, касаба уюшма ва турли ижтимоий ташкилот аъзоларининг илм олиши, соғлиқни сақлаши, дам олишини таъминловчи, уларга ижтимоий хизмат кўрсатувчи ва бошқа соҳалардаги индивидуал ва жамоа истеъмолчини қондирувчи ижтимоий ташкилотлар киради.

Уй хўжалиги сектори аҳоли ёки аҳоли гуруҳларини маҳсулот ва хизматларнинг истеъмолчилари ва ишчи кучини етказиб беришчиларни ўз ичига олади. Уй хўжалигига ҳам иқтисодий ҳам юридик нуқтаи назардан ажратиб бўлмайдиган айрим шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятлари ҳам киради.

Ташқи дунё секторига шу мамлакат резидентлари билан

ҳар қандай операцияларни амалга оширувчи чет эл иқтисодий бирликлари киритилади.

Умуман иқтисодий фаолият турларини мулк шакллари, ҳудудлар, иқтисодий секторлар бўйича таснифлаш ва гуруҳлаш макроиқтисодий жиҳатдан миллий иқтисодиётни ўрганишнинг бошланиши ва бирламчи асоси ҳисобланади. Улар ишлаб чиқарилган маҳсулот (хизмат)лар ҳажми, уларнинг турлари ва таркиби, пул айланиши бўйича объектив маълумотларни олиш, бу маълумотларни таҳлил қилиш ва ички имкониятлардан самарали фойдаланиш имкониятини беради.

2.3. Ишлаб чиқариш бирлиги ҳақида тушунча ва иқтисодий фаолият турлари тармоқларининг таснифи

Маълумки, иқтисодиётда асосан уч хил фаолиятни кўриш мумкин: 1. Ишлаб чиқариш. 2. Истеъмол. 3. Жамғариш.

Ишлаб чиқариш шундай жараёнки, унинг натижасида истеъмол ёки жамғариш учун товар ва хизматлар яратилади. Ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун эса ишчи кучи, иш қуроли ва технология, меҳнат предмети бўлиши шарт. Демак, ишлаб чиқариш жараёнига ресурсларни топиш ва маҳсулот (хизмат) яратиш фаолият турини аниқлайди.

Алоҳида олинган иш фаолияти бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга олиб келади яъни бир турдаги иш фаолияти асосан битта оддий ишлаб чиқариш жараёнидан иборат. Аммо ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёни ёки иш фаолияти бир неча босқичлардан иборат. Ишлаб чиқариш жараёнининг босқичлари қанчалик кўп бўлса, фаолият турлари ҳам шунчалик ортиб боради.

Масалан, автомобиль ишлаб чиқариш бир турдаги фаолият ҳисобланади. Аммо бу жараён кўйиш, темирчилик ишларини, пайвандлаш, йиғув, бўйаш ва бошқа бир қанча фаолият турларини ўз ичига олади. Агар бу жараёнда автомобилнинг мотори, узатиш қутиси, асбоб усқуналар ишлаб чиқарилса, уларнинг ҳаммасига бир фаолият тури сифатида қаралади. Дейлик, корхона охириги маҳсулотни ишлаб чиқаради. Ишлаб чиқаришда турли фаолият турлари қўлланилади. Аммо ишлаб чиқариш жараёнлари, бу корхонада жуда юқори даражада узвий боғлиқдир. Бундай ҳолатда, бу корхонадаги фаолият турларининг бирига асосий, қолганларига ёрдамчи фаолият деб қаралади. Бундай фаолият турлари бўйича сотилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизматларни қўшимча салмоғи орқали аниқлаш мумкин. Лекин бу жуда мушкул иш. Шу боис асосий ва ёрдамчи фаоли-

ят кўпинча фаолият натижасидаги товар ва хизматларга тўғри келган ялпи маҳсулот салмоғи билан бу ҳам тўғри келмаса фаолият турларида банд бўлган ишчилар салмоғи орқали аниқланади.

Яна бошқа томондан қаралса, бир турдаги фаолият натижасида икки ва ундан ортиқ турдаги маҳсулотлар яратилиши мумкин. Аммо ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш жараёнлари бир-бири билан боғлиқ эмас, технологияси ҳам ишлаб чиқариш омиллари ҳам турлича. Бошқача айтганда, бу корхона бир-бири билан боғлиқ бўлмаган икки хил маҳсулот ишлаб чиқарилади. Бундай ҳолларда ишлаб чиқариш жараёнларини турли фаолият турларига ажратиш мумкин. Лекин, бу ишлаб чиқариш бўлинмаларини тўғридан-тўғри ажратиш деган сўз эмас.

Кўриниб турибдики, фаолиятни асосий ва ёрдамчи турларга ажратиш мумкин. Асосий ва ёрдамчи фаолият натижасида олинган маҳсулот ёки кўрсатилган хизматлар бозорда сотиш учун аввалдан белгиланмаган ҳолларда ишлатиш, сақлаш ёки қайта ишлаш учун ишлаб чиқарилади. Ёрдамчи фаолият эса, асосий ва кўмакчи фаолиятга хизмат қилиш учун амалга оширилади. Бу фаолият маҳсулоти тасдиқий равишда бозорда сотилиши мумкин. Бундай ҳолларда у кўмакчи фаолият маҳсулоти ҳисобланади. Масалан, корхона ўзининг компьютер хизматларидан ўзи фойдаланди ёки турли дастурларни четга сотди.

Иккиламчи фаолият турига ҳар бир алоҳида фаолият тури кириб, унинг маҳсулоти охириги ҳисобда 3 томон учун ишлаб чиқарилади ва у албатта иккиламчи фаолият маҳсулоти ҳисобланади. Аксарят иқтисодий объектларда бир қанча иккиламчи маҳсулотлар яратилади. Ёрдамчи фаолиятлар асосий ва иккиламчи фаолиятни амалга ошириш мумкин эмас. Ёрдамчи фаолиятга бухгалтерия ҳисоби, маҳсулотларни ташиш, сақлаш, сотиш ва сотиб олиш, тузатиш, хизмат кўрсатиш, кўриқлаш ва хоказолар киради. Статистик бирликларни таснифлашда ёрдамчи фаолият турлари ҳисобга олинмайди. Асосий фаолият турининг бирлиги асосан бошқа бирликларга ёки истеъмолчиларга сотган ёки жўнатган маҳсулоти ёки хизмати асосида аниқланади. Демак, бир турдаги ишлаб чиқариш фаолиятларининг йиғиндиси тармоқни ташкил этади. Ижтимоий меҳнат тақсимотига, бажарадиган вазифалари моҳияти ва хусусиятига қараб меҳнат фаолиятининг барча турлари тармоқларга ажратилади. Халқ хўжалиги тармоқлари ижтимоий меҳнат тақсимоти ва ижтимоий маҳсулот яратишдаги хусусиятига қараб, моддий нсўмат ишлаб чиқарадиган ва моддий нсўмат ишлаб чиқармай-

дигаи соҳа тармоқларига бўлинган ва улар ўз навбатида яна бир неча тармоқларга ажратилган эди.

Халқаро андозадаги иқтисодий фаолият турларининг тармоқ таснифи 1948 йилда БМТнинг Статистика комиссияси томонидан ишлаб чиқарилган ва қабул қилинган. У 1958, 1968 ва 1993 йиллардан қайта кўриб чиқилган. Бунда иқтисодий фаолият натижаси миллий даромад яратишнинг асоси сифатида қаралиб, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларига ажратилмаган. Бундай тасниф асосига уч белги қабул қилинган:

1. Асос қилиб олинган материалларнинг натура кўриниши.

2. Маҳлотни бевосита белгиланган мақсадда ишлатиш.

3. Меҳнат предметларига ишлов бериш даражаси билан боғлиқ бўлган технологик жараённинг хусусияти.

Халқаро андозавий тармоқлар таснифи (ХАТТ) ишлаб чиқариш жараёнларининг кетма-кетлик қоидалари бўйича тузилиб, натурал табиий моддий ресурслардан фойдаланувчи тармоқлардан (қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқчилик, овчилик) бошланиб, қазиб олиш, қайта ишлаш саноати, қурилиш, алоқа, транспорт, молия ва кредит ва ҳоказо тармоқларга ўтилади.

Барча иқтисодий фаолият турлари бўйича халқаро андозавий тармоқлар таснифи (ХАТТ) иқтисодий фаолият турларини таснифлашни БМТ томонидан қабул қилинган таснифлари бўлиб, 1993 йилда статистика комиссиясини 3-ўқиши билан тўлдирилган.

Юқоридаги жадвалда кўрсатилган (ХАТТ) 17 шўбадан иборат бўлиб, лотин ҳарфлари билан белгиланган. Бир шўба бир бўлимдан иборат. Бўлимлар ва гуруҳлар қуйидагилардан иборат:

а) ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган товар ва хизматлар (жисмоний ҳолати, ишлаб чиқариш босқичлари);

б) товар ва хизматлар номи;

в) хомашё, ишланувчи материаллар ва ишлаб чиқариш технологияси;

Шунингдек, жадвалда маҳсулотларни марказий таснифлаш бўйича шу таснифга эга бўлган 10 та шўба кўрсатилган, ammo баъзи бўлимлар бўйича берилмаган. Буларга 1,2,3 ва 7-шўбалар киради. Транспортабель товарлар ўз навбатида 0-4 бўлимларда, нотранспортабель товарлар ва хизматлар 5-9 бўлимларда кўрсатилган.

Халқаро андозавий тармоқлар таснифи тузилиши
(3-редакция, 1990 йилдаги нашри)

Шуъбалар	Гуруҳлар сони				
	Жами	Шу жумладан, даражалари бўйича			
		I таснифланиш даражаси	II (бўлим)	III (гуруҳ)	IV (синиф)
I	2	3	4	5	6
A. Қишлоқ хўжалиги, овчилик ва ўрмончилик	18	1	2	6	9
B. Бадиқчилик	4	1	1	1	1
C. Қазиб олувчи саноат	28	1	5	10	12
D. Қайта ишловчи саноат	210	1	23	61	125
E. Электроэнергетика, газ ва сув таъминоти	11	1	2	4	4
F. Қурилиш	12	1	1	5	5
G. Улгуржи ва чакана товар айланма; автомобиль, мотоцикллар ремонтти	50	1	3	17	29
H. Меҳмонхона ва ресторандар	6	1	1	2	2
I. Транспорт, оморхона хўжалиги ва алоқа	33	1	5	10	17
J. молйвий воситачилик	21	1	3	5	12
K. Қўчмас мулк операциялари, ижара ва тижорат фаолияти	54	1	5	17	31
L. Давлат бошқаруви ва мудофеа, ижтимоий сугуртлага ажратмалар	13	1	1	3	8
M. Таълим	11	1	1	4	5
N. Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий сугурта	11	1	1	3	6
O. Бошқарув коммунал, ижтимоий ва персонал хизматлар	36	1	4	9	22
P. Ёланма персоналга асосланган хусусий уй хўжаликлари	4	1	1	1	1
Q. Экстерриториал ташкилотлар ва идоралар	4	1	1	1	1
Жами	256	17	60	159	290

2.4. Макроиқтисодий статистикада қўлланиладиган бошқа гуруҳлаш ва таснифлашлар

Юқорида баён этилган ХАТТдан ташқари статистикада у билан боғлиқ бир қанча таснифлашларни кўриб чиқиш мумкин. Жумладан, тармоқларни ҳудудий бошқаришнинг ташкилий тузилиши (шакли) бўйича, мулкчилик шакли бўйича таснифлаш ва хоказо. Бундан ташқари макроиқтисодий статистикада маҳсулотларнинг халқаро таснифи ва халқаро савдо таснифларини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маҳсулотлар таснифи жабҳасидаги хозирги замон андозалари халқаро меҳнатни таш-

кил этиш доирасида узоқ муддатли олиб борилган иш натижаси бўлиб, ҳозирги кун амалиётида 1957 йилдаги таснифга нисбатан 1968 йилда аниқлик киритилиб, тўлдирилган таснифдан фойдаланиб келинмоқда. Маҳсулотларнинг халқаро андозалардаги таснифи (МХАТ) бўйича гуруҳлашга «фаолият тури» асос қилиб олинган. Лекин бунда кўпинча тармоқ белгиларига асосланган. Ҳозирги кунда амал қилиб келинаётган МХАТга асосан ходимлар куйидаги 11 та гуруҳга бўлинган.

1. Эркин мутахассисликка эга шахслар, техниклар ва бири-бирига ўхшаш мутахассислар;
2. Маъмурий ва бошқарув ходимлари;
3. Девонхона ходимлар;
4. Савдо ходимлари;
5. Хизмат кўрсатиш соҳаси ходимлари;
6. Қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ходимлари, балиқчилик ва овчилик;
7. Моддий ишлаб чиқариш соҳаси ходимлари;
8. Транспорт соҳаси ходимлари;
9. Алоқа соҳаси ходимлари;
10. Машғулот тури бўйича таснифга кирмайдиган ходимлар;
11. Махсус гуруҳ, ҳарбий хизматчилар.

Халқаро андозалар юқорида келтирилган МХТнинг йирик гуруҳлари асосида 84 та гуруҳчаларга (иккинчи даражали бўлиниш), 784 та уч рақамли (3 даражали бўлиниш) ва 150 та тўрт рақамли, жами 5,5 мингта турли машғулотларни бирлаштирувчи бўлимчаларга бўлинган.

Халқаро савдо таснифи бошқа таснифларга нисбатан тўлароқ ва мукамалроқ ишлаб чиқилган. Бу таснифга давлат ташкилотларининг, халқаро ташкилотларнинг алоҳида эътибор беришларига асосий сабаб божхона сиёсатининг талабчанлигидир. Ташқи савдо соҳасида жуда кенг турдаги истеъмол моллари ва ишлаб чиқариш воситаларининг барча ассортиментлари бўйича турлари қамраб олинган. Савдо таснифида маҳсулотлар таснифи билан тармоқлар таснифини ҳаммаси бирлаштириш имкониятлари тўғрисидаги масалани ҳал қилиш зарур. Агар товарлар таснифида тармоқ белгисига мос келмайдиган белги асос қилиб олинса, у ҳолда маълумотларни солиштиришда қийинчиликлар пайдо бўлади. Шунингдек, турли тармоқ маҳсулотларини товарлар гуруҳида аралаштириб юбориш натижасида ҳам қийинчиликлар туғилиши мумкин. Аксарият маҳсулотларнинг истеъмол қийматларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулотлар илмий таснифланади. Бошқалари соф натурал белгилар, масалан, маҳсулотларни химявий таркиби орқали таснифланади.

1974 йилда БМТ Статистика комиссияси томонидан қабул қилинган иккинчи тахрири (матни) асосида қабул қилинган халқаро андозалардаги савдо таснифи (ХАСТ)нинг йирик бўлими ва бўлимчалари қуйидагилардан ташкил топган:

1. Озиқ-овқат маҳсулотлари (10 та бўлим);
2. Ичимликлар ва тамаки маҳсулотлар (2 та бўлим);
3. Бирламчи хомашё (ёқилғи кирмайди) (9 та бўлим);
4. Минерал ёқилғи ва мойлаш материаллари (4 та бўлим);
5. Ўсимлик ва ҳайвон ёғлари (3 та бўлим);
6. Химия маҳсулотлари (9 та бўлим);
7. Саноат ярим тайёр маҳсулотлари (9 та бўлим);
8. Машинасозлик маҳсулотлари ва транспорт воситалари (9 та бўлим);
9. Ишлов берувчи саноатнинг бошқа товарлари (8 та бўлим);
10. Аввал қайд этилмаган бошқа товарлар.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро тармоқлар таснифи иқтисодиётда тармоқлар, корхоналар ва уларнинг бўлинмаларини тақсимлаш учун зарур. Иқтисодий фаолият турларини таснифлаш ишлаб чиқариш ва унга таъсир қилувчи омиллар тўғрисидаги статистика маълумотларини таҳлил қилиш учун база бўлиб хизмат қилади. Ўз навбатида Ўзбекистонда халқаро андозавий таснифлаш (БМТ методологияси бўйича) тизимини киритиш зарур. Бир сўз билан айтганда, барча иқтисодий фаолият турлари бўйича халқаро таснифлашлар иқтисодиётни ўрғаниш ва уни таҳлил қилишда иерархик тузилма бўлиб хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

Миллий иқтисодиёт - кўп сонли ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектлар: фирма, корхона, ташкилот ва муассасаларнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқ фаолиятдан ташкил топади. Уларнинг айримларида моддий неъматлар яратилиб, уларни истеъмолчиларга етказиб беради, айримлари турли-туман хизматларни амалга оширади, давлатни бошқаришда иштираётган эстади, баъзилари эса илмий, маърифий фаолият билан шуғулланади, маданий ва маиший хизматлар кўрсатади. Шунинг учун уларни мулкчилик шакллари, идоравий тасарруфи, маъмурий ва иқтисодий ҳудудлари, ҳамда иқтисодий фаолият турлари ва тармоқлари, бўйича гуруҳларга ажратиш - таснифлаш лозим. Ўзбекистон Давлат статистика кўмитаси амалий фаолиятига халқаро андозавий таснифлаш (БМТ методологияси бўйича) тизими киритилмоқда, у иқтисодиётни ўрганиш ва уни таҳлил қилишда иерархик тузилма бўлиб хизмат қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодиётни мулк шакллари бўйича гуруҳлашдан кўзланган асосий мақсад нима ва уларни турларини кўрсатинг.
2. Институтцион бирлик деганда нимани тушунаси?
3. Институтцион бирликларни секторларга таснифланг.
4. Халқаро андозавий тармоқлар таснифи (ХААТ) ва унинг моҳиятини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. - Т.: Мехнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. - М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набижўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. - Т., 1998.
4. Салин В.Н. идр. Макроэкономическая статистика. - М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. - М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. - М.: Финстатинформ, 1998.

III боб

МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ

3.1. Статистик кўрсаткичлар тизими ҳақида тушунча

Қундалик ҳаётимизда кўпдан-кўп статистик маълумотлар ёки кўрсаткичларни учратамиз. Амалий фаолиятимизга тегишли воқеаларни ўрганиб, иқтисодий аҳволимизни таҳлил қилаётганда эса улардан кенг кўламда фойдаланамиз. Мисол тариқасида мамлакатимиз аҳолисининг сони, шу жумладан иқтисодий фаолликка эга бўлганлар сони, улардан иқтисодиёт соҳаларида бандлар сони, бир йилда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулот, ҳосил қилинган соф ва ялпи миллий даромад, истеъмол қилинган товар ва хизматлар ҳажми, уларни шакллантиришда давлат ва нодавлат секторларининг ҳиссаси кабилар ҳақидаги маълумотларни эслайлик. Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва Статистика вазирлиги ахборотига кўра, 1998 йили юртдошларимиз сони 24,1 млн. кишига етган. Уларнинг иқтисодий фаол қисми 8,85 млн. кишини, халқ хўжалиги тармоқларида банд қисми 8,8 млн. кишини ташкил этган, шу жумладан 25,8%и давлат корхоналарида, 74,2%и хусусий секторда ва бошқа нодавлат секторларда ишлаган. Улар 1020 млрд. сўмлик (таққослама баҳоларда) ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқарган ва 1358,8 млрд. сўм (жорий баҳоларда) миқдоридан соф миллий даромад ҳосил қилган. 1992-1993 йилларда Ўзбекистонда реал ички маҳсулот камайган, 1996-1997 йилларда 7% ва 1998-1999 йилларда 11% ошган. Шу каби маълумотларга таяниб, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини шакллантириш ва иқтисодий барқарорликни таъминлаш жараёнлари таҳлил қилинади ва макроиқтисодий сиёсат белгиланади. Аммо бундай статистик кўрсаткичлардан фойдалана туриб, одатда уларнинг табиати, моҳияти, бажарадиган функциялари, бир-биридан фарқи, ҳисоблаш тартиби устида бош қотирмаймиз. Ваҳоланки, улар ҳаёт-мамонт масалаларидан ҳисобланади, катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Хўш, статистик кўрсаткич нима? Кўрсаткичлар тизими деганда нимани тушунамиз? Макроиқтисодий кўрсаткичлар ва уларнинг тизими қандай тартибда тузилади?

Статистик кўрсаткич - битта ёки бир иечта (тўғлам) ҳодисаларнинг у ёки бу хусусиятини, белгисини таърифловчи сондир. Сон эса энг муфассал миқдорий таъриф(аниқлик)дир. Агар статистик кўрсаткич айрим ҳодисага тегишли бўлса, яқка кўрсаткич деб, бордию ҳодисалар тўғламини таърифласа, умумлаштирувчи кўрсаткич

деб аталади. Бу ўринда ҳодиса деганда маълум предмет ёки ҳақиқатда содир бўлган воқеа, объектив ҳаётий воқелик назарда тутилмоқда. Шу жиҳатдан бу ердаги ҳодиса тушунчасининг талқини унинг фалсафий мазмунидан бир мунча фарқ қилади.

Маълумки, фалсафада ҳодиса деганда объектив воқеликнинг ҳаракатчан ва ўзгарувчанроқ юзаки томони тушунилади. Унинг табиатини белгилайдиган ички томони эса моҳият деб аталади. Демак, статистикада ҳодиса тушунчаси ўрганилаётган предмет ёки воқеликнинг ҳам ташқи, ҳам ички томонларини яхлит ҳодиса сифатида олиб қарашга асосланади.

Табиатан статистик кўрсаткичлар уларни тузувчи статистикларнинг ихтироси бўлмасдан, балки ўрганилаётган ҳодисаларнинг реал хоссаларини илмий жиҳатдан умумлаштириш ҳосиласи, объектив алҳақликда рўй бераётган жараёнларнинг тасвири ҳисобланади. Улар ёрдамида иқтисодий, маънавий, сиёсий ва бошқа ҳаётий ҳодисалар таърифланиши мумкин. Шу жиҳатдан (статистик кўрсаткичлар муҳим турларга ажралади. Улар орасида иқтисодий кўрсаткичлар гуруҳи етакчи аҳамият касб этади, чунки иқтисодий ижтимоий тараққиётнинг асоси ҳисобланади.

Иқтисодий кўрсаткич - бу иқтисодий ҳаётда рўй бераётган у ёки бу ҳодиса ёхуд жараённинг сифат-миқдорий аниқлигидир. Сифат деганда ҳодисанинг ички қиёфаси (аниқлиги) ёки унинг ривожланиш қонуни билан бевосита боғлиқ бўлган моҳияти тушунилади. Сифат ҳодисанинг турли-туман жиҳатлари, ҳодисалари, муҳим белгилари бирикмасида намоён бўлади.

Миқдор - ҳодисанинг ташқи қиёфаси (аниқлиги) бўлиб, унинг у ёки бу хоссаси, ўлчами, сони, рўсбга чиқиш даражаси шаклида кўринади. Миқдор ҳодисани унинг хоссалари қандай ривожланаётганига қараб таърифлайди, у умумий, абстракт, ноалҳақ тушунчадир. Миқдор маълум ўлчамда, сонда ифодаланганидагина аниқликка, муайян реалликка эга бўлади. Сифат ва миқдор бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, ягона бир бутунликда ҳодиса меъерини ҳосил қилади. Меъёрда сифат миқдорий ўлчамга эга бўлади, миқдорий аниқлик эса сифатга эга бўлади. Ҳар қандай иқтисодий ҳодиса сифат ва миқдорий аниқликларнинг ягона бирлигида гавдаланади. Иқтисодий кўрсаткич эса ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ёки жараённинг меъери бўлиб хизмат қилади. Унинг умумий иқтисодий мазмуни кўрсаткичнинг сифат томонидир. У ўз навбатида тасвирланаётган иқтисодий тоифа, предмет ёки ҳодисанинг моҳияти унинг характери, ички ҳислат ва хоссалари билан белгиланади.

Масалан, Ўзбекистонда 1998 йилда 3326 минг тонна пахта ҳосили олинганлиги ҳақидаги кўрсаткич етиштирилган пахта

миқдорини унинг умумий иқтисодий мазмунини ифодалайди. У ўз навбатида ишлаб чиқариш фаолияти ва унинг натижаси - «маҳсулот» деган иқтисодий тоифа билан уйғун ва ҳамохангдошдир. Кўрсаткичнинг миқдор томони - бу унинг аниқ ўлчами, оз ёки кўплигидир. Мисолимизда, 1998 йилда Ўзбекистонда 3326 минг тонна гиштирилган пахта ҳажми. Агар кўрсаткичнинг сифат томони - изоҳланаётганда иқтисодий тушунчанинг ўзига хос белгиларига алоҳида эътибор берилса, миқдор томони баён этилаётганда эса доимо миқдорий ўлчами фазовий ва замоний тавсифлари билан бирга шарҳланади.

Агар кўрсаткичнинг сифат томони «Ким?», «Нима?», «Қандай қилиб?» деган саволларга жавоб берса, миқдорий томони эса «Қаерда?», «Қачон?», «Қанча?» деган саволларга жавоб беради.

Иқтисодий кўрсаткич сифат ва миқдорий томонларнинг ягона бирлигида гавдаланади. Аммо унутмаслик керакки, сифат жиҳатигагина эга кўрсаткич бўлмаганидек, фақат миқдор томонига эга кўрсаткич ҳам бўлмайди.

Айрим адабиётларда иқтисодий кўрсаткичларнинг сифат томонини ўрганиш фақат иқтисодий назария ва бошқа иқтисодий фанлар предмети ҳисобланади. Статистика фани эса уларнинг миқдор томонини тадқиқ қилиш билан чегараланади, деган фикр олдинга сурилади. Бундай қараш нотўғридир, чунки бунда сифат билан миқдор бир-биридан ажралиб қолади. Ваҳоланки, статистика кўрсаткичлари уларга яхлит ҳолда қаралгандагина гавдаланади. Статистик текшириш кўрсаткичларнинг сифат томонини ҳам, миқдор томонини ҳам қамраб олади. Бу ўринда шунини ҳам таъкидлаш керакки, бундай текширишларни амалга ошираётганда (статистикани ҳеч шак шубҳасиз иқтисодий назарияга таянади, ундан иқтисодий тоифа на тушунчалар, уларнинг ривожланиш қонун ва қонуниятлари ҳақидаги таълимоти билиб олади ва уни иқтисодий назария тилидан статистик кўрсаткичлар тилига ўтиради.

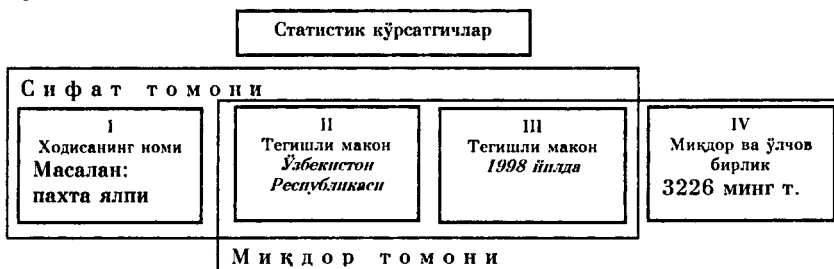
Иқтисодий фанлар иқтисодий тоифа ва тушунчалар моҳиятини, ривожланиш қонун ва қонуниятларини ёритаётганда, уларнинг муҳим туб белгилари ва ўзаро боғлиқлигига таянади ва назарий жиҳатдан умумлаштиради. Аммо юзароқ қатламларда ётган бошқа белги ва ўзаро боғланишлар ҳам мавжудки, иқтисодий фанлар уларга иккиламчи деб қарайди назарий умумлаштиришдан четда қолдиради.

Статистика тушунчалари учун эса бундай белги ва муносабатлар ҳам аҳамиятли ҳисобланади. Чунки улар ҳам иқтисодий ҳодисаларни бир-биридан фарқловчи белгилар қаторига киради. Демак, улар иқтисодий ўлчам шаклланиши учун кўрсаткичларнинг тўла, очиқ ва ҳаққоний бўлишида у ёки бу даражада роль ўйнайди.

Масалани оидинлаштириш мақсадида баён этилганларни иш ҳақи мисолида кўриб чиқайлик. Бу кўрсаткичининг моҳияти ва асосий намоён бўлиш шакллари иқтисодий назария ёритиб беради. Иш ҳақи ишлаб чиқаришда сарфланган ишчи кучи қиймати эканлигини, бозор шароитида ишлаб топилган даромад, сарфланган меҳнат баҳоси кўринишида намоён бўлишини, меҳнат жараёнининг миқдорий ўлчами иш вақти узунлиги билан меҳнат унумдорлиги вақт бирлигида яратилган маҳсулот ҳажмига боғлиқлигини ва шу сабабли вақтбай ҳамда ишбай ҳақлар тарзида шаклланишини иқтисодий фанлар ўргатади. Статистика иш ҳақи кўрсаткичини аниқлаётганда ана шу иқтисодий назарияга таянади, албатта. Аммо иш ҳақининг миқдорий ўлчамини ҳисоблаш учун бундай сифат белгиларини билишнинг ўзигина камлик қилади. Чунки иш вақти тўловлар кўринишида юзага чиқади. Уларнинг шакллари турли тумандир. Масалан бажарилган иш ёки ишланган вақт учун, болали аёлларга эмизиш вақти учун тўловлар, бригадани бошқариш учун тўловлар, шогирдларни ўргатиш учун тўловлар, турли мукофот тўловлари, хизмат вазифасини бошқа жойларга бориб бажарганда қилинган харажатларни қоплаш учун тўловлар, яқин қавму қариндоши ўлганда ёки болали oilаларга ёрдам тўловлари ва ҳоказо. Бундай белги ва хоссалар иш ҳақи тоифаси билан боғлиқ бўлиб, уни қатламларида ётади. Иш ҳақи кўрсаткичини ҳисоблашда алоҳида аҳамият касб этади. Статистика ушбу кўрсаткични тузатганда унинг сифат томонларига алоқадор белги ва ўзаро боғланишлардан миқдорий ўлчамга таъсир этадиганларини ажратиб чиқади, яъни сифат мазмунини аниқлаштиради.

Шундай қилиб, статистика иқтисодий ҳодисалар табиати, сифат томонини ўрганмасдан туриб, уларнинг миқдорий аниқлигини, меъёрини илмий асослай олмайди, иқтисодий кўрсаткичларни тузиш услубиятини яратолмайди.

Иқтисодий кўрсаткичлар қатор унсурларга эга бўлиб, улар қуйидаги чизмада тасвирланган:

1-чизма. Статистик кўрсаткичининг таркибий унсурлари.

Бунда римча рақамлар иқтисодий кўрсаткичнинг асосий унсурларини ифодалайди.

I кўрсаткичнинг сифати ва иқтисодий мазмуни, II унинг фазовий тавсифномасини беради (макон жиҳатдан миқёсини чегаралайди), III кўрсаткични замон (вақт) жиҳатидан тавсифлайди. IV унинг миқдорий ўлчамини ифодалайди. II ва III унсурлар кўрсаткичнинг сифат томонига ҳам, миқдор томонига ҳам бевосита алоқадор бўлиб, сифат ва миқдорни макон ва замон жиҳатида чегаралайди.

Иқтисодий ҳодисаларни статистик кўрсаткичларда ифода-лаш энгил иш эмас. Уларни шакллантириш, излаб топиш мураккаб, кўп вақт талаб қиладиган жараёнدير. Юқори сифатли статистик кўрсаткичларни топиш ва тузиб чиқишнинг мураккаблиги шундаки, иқтисодий ҳодисаларнинг айрим хоссалари юзага яқин, бошқалари эса уларнинг ич-ичида, чуқур тубида жойлашган.

Маълумки, фазодаги хоссаларни топиш қийин иш бўлма-сада, аммо бу хоссаларнинг иккинчи турдагилари учун тегишли кўрсаткичларни топиш ва тузиш катта матонат ва ижодий изланишларни талаб қилади.

Етиштирилган пахта оғирлиги унинг сиртқи тавсифидир. Бу хусусиятни акс эттирадиган статистик кўрсаткични аниқлаш жуда осон. Бунинг учун етиштирилган чигитли пахта оғирлиги ўлчанса кифоя. Аммо пахтадан турли миқдорда тола оли-нади. Тола эса тўқимачилик саноати учун зарур хомашёдир. Ишлаб чиқарилган пахта толаси ҳажмини аниқлаш бирмунча мураккаб. Бунинг учун аввало пахта заводларида чигитли пах-тадан тола ажратилиши лозим. Бу масалани танлама усулда ҳам ечиш мумкин. Бунинг учун умумий чигитли пахтадан бир қисмини махсус илмий асосланган усулларда танлаб олиб, ун-дан тола чиқиш даражасини лаборатория ёки завод шароитида аниқлаш керак. Бу олинган кўрсаткич асосида хирмонлардаги пахта толасини белгилаш керак. Бундай статистик текшириш бирмунча вақт ва куч талаб қилади. Бундан ташқари олинган натижага кейинчалик (ҳамма чигитли пахтадан заводларда тола олинганидан сўнг) аниқлик киритишни талаб қилади.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, етиштирилган тола ҳажми пахтанинг барча истеъмол хоссаларини акс эттирмайди. Тўқимачилик саноати ва пировард истеъмол (кийим бош шак-лида) учун толанинг узунлиги, қалинлиги, чидамлилиги, йўғон-лиги, чўзилувчанлиги ва бошқа хоссалари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Буларни толанинг умумий оғирлик кўрсаткичи таъ-рифламайди. Шунинг учун тола ҳажми ҳам пахтакорлар фао-

лияти натижасини тўла ва аниқ таърифлашга қодир эмас. Демак, оддийгина ҳисобланган етиштирилган пахта ҳажмини ўлчаш каби масалани ечиш ҳам катта қийинчиликлар билан боғлиқ. Шундай экан, миллий иқтисодийнинг ҳолати ва ривожланиш даражасини аниқлаш ва баҳолашдек жуда муракаб ва кўп қиррали муаммони ечиш қанчалик оғир ва қийин иш эканлигини тасаввур қилиб кўринг-чи? Китобхонлар ва биринчи навбатда талабалар бу ҳақда ўйлаб кўрадилар деган умиддамиз.

Масалани бироз ойдинлаштириш, уларга кўмаклашиш мақсадида эътиборни шунга жалб қилмоқчимизки, олдимиздаги жумбоқни битта ёки бир неча статистик кўрсаткич тузиш йўли билан ечиб бўлмайди. Бунинг учун илмий асосланган кўрсаткичлар тизими ишлаб чиқилиши лозим.

Маълум иқтисодий объектнинг кўрсаткичлар тизими деганда уни бошқариш ва илмий таҳлил қилиш учун муҳим ҳисобланадиган белгилари ва ички ўзаро боғланишларини таърифлайдиган миқдорий ўлчамлар (кўрсаткичлар) мажмуаси тушунилади. Тизим шаклланиши учун энг муҳими кўрсаткичлар мазмунан ўзаро боғланган ва изчил таркибий тузилиш мантиқига эга бўлиши керак. Иқтисодий статистика кўрсаткичлар тизими такрор ишлаб чиқаришни, унинг муҳим жараёнлари ва тоифаларини ўзаро боғланишда таърифлайдиган, мазмуний умумийликка эга бўлган кўрсаткичлардан ташкил топади.

Ўрганиладиган мавзуга қараб, кўрсаткичлар тизими оддий ёки муракаб бўлиши мумкин. Агар статистик текшириш мавзуи сифатида бир маъноли иқтисодий табиатга эга бўлган тоифа (хулоса, жараён) олинса, у ҳолда уни миқдорий таснифлайдиган кўрсаткичлар тизими бир тартибли кўрсаткичлар тўплами шаклида тузилиши мумкин. Макроиқтисодий даражасида бундай оддий кўрсаткичлар тизимига мисол қилиб меҳнат унумдорлиги ёки маҳсулотнинг қиймат кўрсаткичлари тизимини кўрсатиш мумкин. Текшириладиган мавзу мазмунан муракаб ижтимоий-иқтисодий тоифа (ҳодиса, жараён) ёки уларнинг тўпламидан иборат бўлса, у ҳолда кўрсаткичлар тизими тизимоситилардан ташкил топади. Ҳар бир тизимости ўз навбатида бир қатор ўзаро боғланган ва маълум тузилиш мантиқига эга бўлган кўрсаткичлар мажмуасини қамраб олади. У мазмун жиҳатидан мустақил қисм бўлиб, бутун тизим доирасида махсус функционал вазибаларни бажаради. Барча тизимоситилар мантикий ўзаро боғлиқ умумий мақсадга бўйсунди ва ягона тизимнинг органик бирлигини таъминлайди. Бундай муракаб тизимга макроиқтисодий статистика кўрсаткичлар тизими мисол бўла олади.

Бу тизимни тузиш услубияти бир қатор талабларга жавоб бериши керак. Бу борада энг муҳим талаблар қуйидагилардан иборат:

– макроиқтисодий статистика кўрсаткичлари тизимини тузиш услубияти бозор иқтисодиёти назарияси, унинг асосий илмий концепциясига монанд бўлиши;

– жамиятда қарор топган иқтисодий жараёнлар орасидаги боғланишларни ҳамда оммавий ҳодиса ва жараёнларни;

– статистик тўпламларга қўпинча иқтисодий оқимлар қўринишида объектив тасвирланишини таъминлаши;

– тизим ва унинг тизимости кўрсаткичлар жамиятда шаклланаётган бозор муносабатларини иқтисодий таҳлил қилиш ва уларни давлат томонидан тартибга солиш учун макроиқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш вазифаларига бўйсундирилиши;

– тизим ва тизимости кўрсаткичлари мантиқий жиҳатдан изчил кетма-кет, бош мақсад нуқтаи назаридан эса мазмуний ўзаро боғлиқ бўлиши;

– ҳар бир тизимости кўрсаткичлари энг муҳим белгиларни таърифлаш ва уларни миқдоран объектив ўлчаш усулига асосланиши;

– тизим кўрсаткичларининг таркиби ва маъновий мазмуни миллий иқтисодиётнинг у ёки бу даражасига (мамлакат, вилоятларда) тегишли шароитларга мос бўлиши.

Тизим кўрсаткичлари жорий давр якунлари билан бир қаторда ҳодисаларнинг динамикасини ўрганиш учун шароит яратиши лозим.

Макроиқтисодий статистика кўрсаткичлар тизимини тузиш услубияти учун ҳозирги замон бозор иқтисодиёти илмий концепциялари, биринчи навбатда иқтисодий доиравий айланма ҳақидаги Кейнсча таълимот назарий асос бўлиб хизмат қилади.

3.2. Миллий маҳсулот ва даромадларнинг доиравий айланмаси макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимининг асоси

Иқтисодиёт инсоннинг тирикчилик ўтказишга қаратилган хўжалик фаолияти бўлиб, ҳаётий эҳтиёжни қондириш воситаси ҳисобланади. У кишиларни яшаши ва инсон сифатида камол топишини таъминлайди.

Инсон табиатнинг бир қисми, жонзодларнинг энг олийсидир. У бошқа жонзодлардан ақл-идроки ва фаросати билан ажралиб туради.

Инсон тирик жон экан, овқат ейиши, ухлаши, дам олиши,

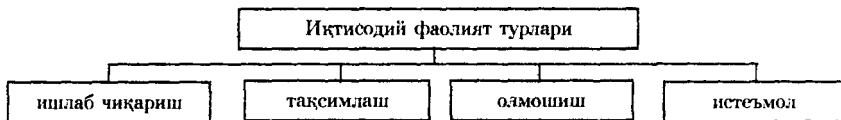
ўз кучини тиклаши, ўзини иссиқ-совуқдан асраши керак. Мазкур моддий эҳтиёжларни қондириш учун кишилар кийим-кечак, озиқ-овқат, турар жой ва бошқа буюмларга эга бўлиши, уларни ишлаб чиқариши ва истеъмол қилиши лозим.

Инсон танҳоликда эмас, балки аниқ бир худуд (шаҳар, кишлоқ, маҳалла)да бошқа кишилар билан ёнма-ён яшайди, алоқада бўлади, маълум мамлакат фуқароси ҳисобланади. Демак, у ижтимоий меҳнат тақсимои шароитида яшаб, кун кечиради, бу жараёнда маълум вазифани бажаради. Кишиларнинг моддий эҳтиёжлари билан бирга ижтимоий эҳтиёжлари ҳам борки, булар сирасига билим олиш, маданий савияни ошириш, малака ва маҳоратга эга бўлиш, соғлом ҳаёт кечириб, узоқ умр кўриш киради. Мазкур эҳтиёжлар кишиларга хизмат кўрсатиш орқали қондирилади. Хизмат кўрсатиш ҳам ишлаб чиқариш фаолияти бўлиб, унинг номоддий шакли ҳисобланади.

Эҳтиёжлар турли-туман бўлганидан уларни қондириш ҳам турлича йўллар билан амалга оширилади. Лекин бу жараён барибир иқтисодий фаолиятни талаб қилади. Иқтисодий фаолият - бу инсон тирикчилигини таъминлаш воситалари мажмуасидир.

Иқтисодий фаолият ишлаб чиқаришдан бошланиб, яратилган маҳсулотларни тақсимлаш ва айирбошлаш орқали истеъмол этиш билан тугалланади. Унинг асосий бўғини ишлаб чиқариш, яъни ҳар хил буюмлар ва хизматларни яратишдир. Меҳнат яратган неъматлар иқтисодий неъматлар дейилади. Бу неъматлар табиат инъомлари (ҳаво, сув, ер ости бойликлари ва ҳоказо)лардан фарқ қилади. Чунки бу инъомлар текин неъматлар бўлиб, меҳнат маҳсули ҳисобланмайди.

Маҳсулотларни тақсимлаш ва айирбошлаш орқали истеъмол қилиш (ишлатиш) ҳам иқтисодий фаолият таркибига кириб, унинг махсус шакллари ташкил этади ва ишлаб чиқариш, тижорат (савдо сотиқ) орқали истеъмол билан боғлайди.

2-чизма. Иқтисодий фаолият турлари.

Иқтисодий фаолият турлари хилма-хил бўлсада, бир-бири билан ўзаро боғлиқ, бир-бирини тақозо этади. Одамзот ишлаб чиқаришсиз яшай олмайди, ишлаб чиқариш орқали яратган маҳсулотларини ўзаро тақсимлаб, бир-бирларига керакли қис-

мларга бўлиб, сўнгра айирбошлаш орқали ўз талабларини қондирадилар, яъни истеъмол қилишга эришади.

Унутмаслик керакки, инсон ўз эҳтиёжини қондирмаса, иш қобилиятини тиклай олмайди. Бинобарин, ишлаб чиқаришсиз истеъмол бўлмайди. Демак, инсон яшаши учун доимо меҳнат қилиши, керакли буюмлар ва хизматларни яратиши, тақсимлаш ва айирбошлаш орқали истеъмол қилиш лозим. Бу иқтисодий жараён такрор ишлаб чиқариш деб аталади.

Такрор ишлаб чиқаришнинг бош бўғини бевосита ишлаб чиқаришдир. У иккига - моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларига бўлинади:

1. Моддий ишлаб чиқариш - аниқ моддий буюм шаклига эга маҳсулотлар (масалан, озиқ-овқат, кийим-кечак, ёқилги, хомашё, машина, ускуна ва бошқалар)ни яратиш, шунингдек миллий соҳага хизмат кўрсатиш билан шуғулланади. Бунга sanoat, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш тармоқлари киради.

Режали ижтимоий мулкчиликка асосланган хўжалик шароитида моддий ишлаб чиқариш бир оз кенгроқ мазмунда талқин этилади. Унинг таркибига юқорида зикр қилинган 3 та асосий тармоқдан тапқари уларга хизмат кўрсатувчи транспорт, алоқа (ишлаб чиқаришга хизмат қисмида), савдо, омбор хўжалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш каби тармоқлар ҳам киритилган. Аммо бу масала (айниқса қайси хизматларни киритиш) ҳали узил-кесил ечилмаган, илмий тортишув предмети ҳисобланади.

2. Номоддий ишлаб чиқариш - моддий кўринишга эга бўлмаган, инсон сезги органлари томонидан бевосита хис этилмайдиган, аммо нафи бор хизматлар кўрсатиш билан шуғулланади. Масалан, шифокор ёки ўқитувчи хизмати, молиячи ва солиқчи хизмати, транспорт ва алоқа хизмати, омбор хўжалиги, ахборотлар хизмати, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, давлат бошқаруви, мудофаа билан бир қаторда транспорт, алоқа, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш ташкилотлари, ахборотларни тарқатиш, савдо ва шу каби хизматлар ҳам киради.

Иккала ишлаб чиқариш соҳаларида маҳсулотлар яратилади, сарфланган меҳнат унумлидир. Аммо шаклан бу маҳсулот турлари турлича бўлибгина қолмасдан, иқтисодий жараёнларни кечишида ўзига хос фазилатларга эга.

Моддий ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот, буюм муайян шаклга эга бўлгани учун сифатига таъсир этмайдиган маълум шароитлар яратиб, сақлаш мумкин.

Демак, ишлаб чиқариш жараёнида айирбошлаш ва истеъ-

мол жараёнлари ажралиб, улар орасида сақлаш ва саралаш жараёнлари кечади. Бу эса бозор иқтисодиётида кўшимча фойда олиш учун шароит яратади.

Номоддий ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот истеъмолчига кўрсатилган хизматлардан иборат бўлгани учун ишлаб чиқариш жараёни билан истеъмол жараёни бир вақтда кечади. Бинобарин, уларни бир-биридан ажратиш бўлмайди. Ривожланган бозор шароитида айирбошлаш жараёни ҳам бир вақтнинг ўзида содир бўлади. Демак, такрор ишлаб чиқариш жараёнлари хизматларни кўрсатиш соҳасида бир вақтнинг ўзида амалга ошади.

Тақсимлаш фаолиятида маҳсулотлар ҳар хил мезон асосида иқтисодиёт иштирокчилари орасида тақсимланади. Натижада уларнинг даромадлари вужудга келади. Тақсимот бевосита ишлаб чиқариш доирасида ҳам, иқтисодий фаолиятнинг бошқа жараёнларида ҳам амалга ошади. Кишилар маълум маҳсулотни ишлаб чиқарадилар, иш ва хизматларни бажарадилар. Айирбошлаш фаолиятида маҳсулотлар маълум миқдорий нисбатда бир-бирига алмаштирилади. Бу жараён икки хил: бири - маҳсулот айирбошлаш, иккинчиси - товар айирбошлаш шаклида кечиши мумкин.

Бир маҳсулотни бошқасига бевосита маълум миқдорий мезонда айирбошлаш бартер деб аталади.

Бартер энг колоқ айирбошлаш усули бўлиб, олди-сотди муомалалари издан чиққан, пул шиддат билан қадрсизланган шароитда қўлланади. Меъёрдаги иқтисодиёт шароитида товар айирбошлаш амал қилади.

Бир маҳсулотни бошқасига пул воситасида ва маълум нарх асосида олди-сотди йўли билан айирбошлаш товар айирбошлаш деб аталади. Бу ҳолда товар олдин пулга, сўнгра пул бошқа керакли товарга айирбошланади. Натижада, айирбошлаш самарали бўлиши учун қулай шароит туғилади, чунки пулга хоҳлаган товарни хоҳлаган жойда ва вақтда, масалан, нархи юқори жойда ва вақтда сотиш ёки нархи паст бўлган жойда ва пайтда сотиб олиш мумкин бўлади. Бундай айирбошлаш ҳаммабоп, универсал бўлибгина қолмай, у айирбошлашнинг иқтисодий жиҳатдан энг самарали, энг юксак ва энг қулай шаклидир.

Юқорида айтилганидек, айирбошлаш орқали истеъмол фаолияти юз беради. Истеъмол деганда маҳсулотларни тегишли эҳтиёжларни қондириш учун ишлатиш тушунилади. Маҳсулотлар ва хизматлар биринчидан, тирикчилик учун кишиларнинг ўзлари томонидан истеъмол этилади, иккинчидан ишлаб чиқаришни давом эттириш учун унинг ўзи томонидан ишлатилади.

Маҳсулотлар ва хизматларни истеъмол қилиш ҳар хил йўсинда кечади. У якка, оилавий, гуруҳий ёки умуммиллий истеъмол фаолияти сифатида юз бериши мумкин. Масалан, овқатни ёки қўйлақни ҳамма якка тартибда истеъмол қилади. Телевизор, мебель ва бошқа уй жихозларини оила биргаликда ишлатади. Мактаб, касалхона ёки болалар боғчасидаги асбоб-анжомларни ҳам бир гуруҳ кишилар биргаликда ишлатади. Армия, хавфсизлик хизмати ёки бошқа маъмурий ташкилотлар хизматидан бутун халқ баҳраманд бўлади. Аммо маҳсулотлар ва хизматларни истеъмоли қандай тарзда юз беришидан қатъи-назар улар истеъмол этилгач яна қайта яратилиши лозим. Демак, шундай қоида бор: чексиз эҳтиёжларни қондириш узлуксиз иқтисодий фаолиятни талаб этади, яъни такрор ишлаб чиқариш заруриятини туғдиради.

Иқтисодий фаолият ёки иқтисодиёт кишиларнинг маълум мақсад йўлидаги хатти-ҳаракати бўлиб, унинг маҳсули эришилган натижа (самара)дан иборатдир. Товар айирбошлаш шароитида бу самарани маҳсулот сифатида бозор тан олади. Бунинг учун муайян фаолият бошқа истеъмолчиларга наф келтириб, уларнинг эҳтиёжини қондира олиши, товар ишлаб чиқарувчига (таклиф этувчи, сотувчи) эса даромад келтирадиган бўлиши керак. Бу икки талабдан бирига жавоб бера олмаган фаолият иқтисодиёт деган номга сазовор бўла олмайди.

Демак, бозор шароитида иқтисодий фаолият - бу маълум мақсад йўлидаги шундай хатти-ҳаракатки, унинг натижаси бошқалар эҳтиёжини қондириб, ишлаб чиқарувчиларга даромад келтириши лозим.

Иқтисодий фаолият билан фуқаролар якка тартибда ёки гуруҳ-гуруҳ бўлиб, оилавий тарзда, корхона ва хўжаликларга уюшиб шуғулланишади. Бу фаолият билан шунингдек, давлат ҳам шуғулланади. Иқтисодий фаолият билан шуғулланувчилар хўжалик юритувчи субъектлар деб аталади. Уларни миллий ҳисоблар тизимида институтцион бирликлар деб юритилади. Улар учун қуйидагилар хосдир:

- ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан тўла мустақилликка эга бўлиб, эркин хатти-ҳаракат қилиш;

- иқтисодий фаолият учун керакли воситалар ва маблағлар (актив ва пасивларга эга бўлиб, улардан ўз хоҳишларича, самарали фойдаланиш;

- бошқа субъектлар билан тенг ҳуқуқли алоқа ўрнатиб, пировард бу алоқаларнинг натижалари учун ҳам, бутун фаолият натижаси учун ҳам, вақти келганда бошқалар учун кафолатда туриб ҳам жавобгарликни ўз зиммасига олиш;

- хўжалик операцияларининг тўла ҳисоб-китобларини юритиш.

Хўжалик юритувчи субъектлар ўзаро мунтазам алоқада бўладилар. Бу эса уларнинг иқтисодий муносабатларидир. Ўзаро алоқасиз на ишлаб чиқариш, на тақсимот ва на айирбошлаш ва на истеъмол юз беради.

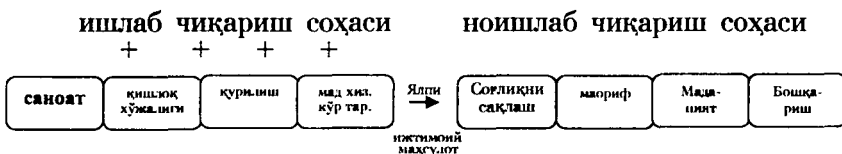
Иқтисодий муносабатлар зарурат ҳисобланади. Режали иқтисодиёт шароитида халқ хўжалиги деган тушунча кенг тарқалган эди. Бозор иқтисодиёти шароитида эса унинг ўрнига миллий иқтисодиёт сўзи кўпроқ ишлатилмоқда. Бу сўзлар бир хил луғавий маънога эга бўлсаларда иқтисодий-статистик талқинда бир биридан фарқ қилади.

Халқ хўжалиги деганда мамлакат иқтисодиётида ижтимоий меҳнат тақсимида натижасида шаклланган моддий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқлари йиғиндиси тушунилади. Ижтимоий мулкчиликка асосланган режали хўжалик шароитида унинг фаолият натижаси сифатида ялпи ижтимоий маҳсулот гавдаланади. Бу кўрсаткич моддий ишлаб чиқариш тармоқлари ва уларга хизмат кўрсатиш соҳасида яратилган ялпи маҳсулотларнинг арифметик йиғиндиси ҳисобланади.

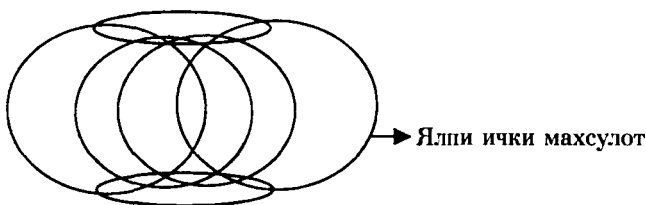
Миллий иқтисодиёт тушунчаси бундан фарқ қилади. Мамлакатда функционал меҳнат тақсимида натижасида бир хил турдаги иқтисодий фаолиятлар асосида шаклланган ишлаб чиқариш тармоқлари, соҳалари бир-бири билан изчил ва узвий боғланиб, ягона ижтимоий иқтисодиётни барпо этадилар. Ана шу яхлитлик нуқтаи назаридан ижтимоий иқтисодиёт миллий иқтисодиёт деб аталади.

Демак, бу ҳолда миллий иқтисодиёт тармоқлар кетма-кетлигида ҳосил бўлган тўплам сифатида эмас, балки ўзаро иқтисодий бирикиш натижасида юзага келган бир бутун организм сифатида талқин этилади. Миллий иқтисодиёт фаолиятининг натижаси барча тайёр маҳсулотлар ва хизматлардан иборат бўлиб, улар пировард натижада истеъмол қилинади ёки истеъмол қилишга мўлжалланади.

Куйидаги чизмада халқ хўжалиги ва миллий иқтисодиёт тушунчалари орасидаги фарқлар яққол кўриниб турибди:

а) Халқ хўжалиги

б) Миллий иқтисодиёт

3-чизма. Халқ хўжалиги ва миллий иқтисодиёт тушунчаларини тузилмавий тасвири.

3-а чизмадан кўриниб турибдики, халқ хўжалиги - кетма-кетликдаги турли тармоқлар тўпламидир. Миллий иқтисодиёт эса 3-б чизмада тасвирланганидек, бир-бири билан ўзаро бириктирилган тармоқлардан ҳосил бўлган ягона иқтисодий организм (тизими) дир. Халқ хўжалиги деганда ёпиқ ижтимоий иқтисодиёт кўз ўнгимизда гавдаланса, миллий иқтисодиёт эса бозор иқтисодиёти билан ўзаро боғлиқ ва унинг хусусиятларидан келиб чиқадиган тушунчадир.

Бозор иқтисодиёти очиқ иқтисодиёт бўлиб, ташқи иқтисодий алоқаларни кенг миқёсда йўлга қўйиб, миллий иқтисодиётни жаҳон бозори билан изчил, жаҳон ҳамжамияти билан узвий боғланишни тақозо этади.

1) бу ерда «иқтисодий тизим» сўзи тор луғавий маънода ишлатилган, кенг маънода у иқтисодий ресурслар, иқтисодий муносабатлар, иқтисодий механизм ва иқтисодий сиёсатни қамраб олади.

Шу боисдан мамлакат миллий иқтисодиётини статистика тилига мослаштириш учун бу тушунчага аниқлик киритиш зарурияти туғилади. Бунинг учун уни иерархиявий (поропамапоғона) ва ҳудудий тузилиши жиҳатидан кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш керак.

Ҳудудий тузилиш миллий иқтисодиётни ётиқ (горизонтал) кесимда қарашга асосланади. Бу ҳолда у айрим хўжаликлар, минтақалар ва мамлакат ички иқтисодиёти ва шу мамлакатдаги миллат (аниқроғи резидентлар) иқтисодиётидан ташкил топади. Айрим хўжаликлар ўз фаолиятини маълум макон шароитда олиб боради. Одамларнинг маскур макон чегарасида бир-

лашиб, маълум мақсад йўлида биргаликда ҳаёг кечириши, меҳнат қилиши, турли ишларни бажариши, кўзланган натижага эришиши муайян хўжаликнинг туб моҳиятини белгилайди. Бу хўжалик якка тартибда, оиланий, гуруҳий, корпоратив ва бошқа шаклларда ташкил этилиши мумкин.

Минтақа иқтисодиёти маъмурий-худудий ва иқтисодий бўлинма (масалан, туман, вилоят, худудий ишлаб чиқариш мажмуи, иқтисодий район ва ҳоказо)ларга таянади. Бундай иқтисодиёт худудий бўлинмалар чегарасида олиб бориладиган иқтисодий фаолиятларнинг изчил, бир бутун мажмуасидир.

Мамлакат ички иқтисодиёти унинг иқтисодий-худудий чегарасида шаклланган иқтисодий тизимини англатади. Иқтисодий худуд жуғрофий маънодан фарқ қилади. Бундай худуд чегарасида фуқаролар, товарлар ва капиталларнинг эркин ҳаракати учун давлат ҳокимияти томонидан барча зарурий шарт-шароитлар яратилади. У мамлакат жуғрофий худудидан ташқари, давлат тасарруфидаги оролларни, худуддаги сувларни, фазони ва бошқа мамлакатлардаги «худудий анклага»ларни (уларни мазкур мамлакатдаги анклавалари ҳисобидан чиқарилади) ҳам қамраб олади. Худудий анклавалар - бу, давлат ҳокимияти измидаги бошқа мамлакатлар худудида жойлашган ерлар бўлиб, улардан фойдаланиш ижарачилик ёки мулккий қонунчиликка биноан тузилган икки ёқлама битимлар ва шартномаларга асосланади ҳамда дипломатик илмий ва қисман ҳарбий (ҳарбий базалар жойлаш) мақсадларни кўзлайди.

Шундай қилиб, ички миллий иқтисодиёт мамлакат иқтисодиётини иқтисодий худуд нуқтаи назаридан талқин этишга асосланади. У мазкур худудда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолияти бир бутун организм (tizim) сифатида шаклланишини ифодалайди. Бу масаланинг бир томони, унинг иккинчи томони мамлакат иқтисодиётига резидентлик нуқтаи назаридан қаралиши билан боғлиқдир.

Хўжалик юритувчи субъектлар эркин ҳаракатдаги мустақил иқтисодий сиймо сифатида гавдаланиши учун уларнинг мамлакат иқтисодий худудида фаолият кўрсатиши асосий мезон бўла олмайди. Бунинг учун улар мазкур худудда иқтисодий манфаат марказига эга бўлиши шарт. Бу белги хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий табиатини аниқловчи энг муҳим сифат ҳисобланади.

Мамлакат иқтисодий худудида жойлашиб, муайян субъект тасарруфи остида бўлган мулк ёки объект, масалан, уй-жой, иморат, ер, иншоот, асбоб-ускуна, жиҳоз ва бошқа шаклдаги моддий ресурслар иқтисодий манфаат маркази деб аталади. Субъект ушбу

объектга нисбатан тўла мулкчилик ёки ундан фойдаланиш ва ижарага бериш ёхуд фойдаланиш тартиб қоидаларини белгилаш ва солиққа тортиш ҳуқуқларига эга бўлиши мумкин. Мулкчилик ҳуқуқининг даражасидан (тўлиқ ёки қисман) қатъиназар, ҳамма ҳолларда хўжалик юритувчи субъект ўзи яшаётган мамлакат иқтисодий ҳудудида жойлашган мулк ёки объектга (иқтисодий манфаат марказига) эга бўлгани учун мазкур мамлакатнинг резиденти ҳисобланади. Аксарият резидентлар ўз мамлақати иқтисодий ҳудудида фаолият кўрсатадилар. Уларнинг бир қисми бошқа мамлакатлар ҳудудида иқтисодий фаолият билан қисқа вақтда (1 йилгача муддат) давомда шуғулланадилар. Бундай икки тоифадаги резидентлар - субъектлар иқтисодий фаолиятнинг мажмуасидан ягона организм (тизим) сифатида ҳосил бўлган мамлакат иқтисодиёти бутун миллат - резидент иқтисодиёти ёки тўла маънодаги миллий иқтисодиёт деб аталади. Миллий иқтисодиётга тикка (вертикал) сифатида қаралса, унинг иерархиявий (поғонама-поғона) тузилиши кўзга ташланади.

Иқтисодий иерархиянинг энг қуйи поғонасидан хўжалик юритувчи субъектлар яъни корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, уй хўжаликлари, корпорациялар, фирмалар, яққа тартибда товар ишлаб чиқарувчилар ўрин эгаллайди. Уларнинг иқтисодий фаолияти миллий иқтисодиётнинг негизини ташкил этади.

Функционал моҳият тақсимоли натижасида бир турдаги, маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъектлар бирикмасидан тармоқлар ҳосил бўлади. Иқтисодий иерархияда қуйидан юқорироқ ўрин тутади ва ўрта поғона ҳисобланади.

Корхоналар иқтисодиёти билан тармоқлар иқтисодиёти микроиқтисодиёт деб юритилади. Демак, микроиқтисодиёт иерархиянинг энг қуйи ва ундан юқорироқ поғоналарида шаклланади.

Бир хил жинсли иқтисодий фаолият билан шуғулланган хўжалик юритувчи субъектлар ўзаро бирлашувидан иқтисодий секторлар вужудга келади. Мамлакат миллий иқтисодиёти қуйидаги йирик иқтисодий секторлардан ташкил топади:

— товар ва хизматларни ишлаб чиқарадиган номолиявий корпоратив сектор;

— иқтисодиёт тартибга солиш умумдавлат бошқарув вазифаларини ўтайдиган марказий ҳукумат ва маҳаллий ҳокимиятлар (ижтимоий таъминотни ҳам қўшиб) сектори;

— молиявий воситачилик вазифасини бажарадиган молиявий корпоратив сектор;

— товар ва хизматлар истеъмоли ва ишчи кучини қайта

яратиш билан шуғулланадиган уй хўжаликлари сектори;

– уй хўжаликларига хизмат қиладиган нотижорат ташкилотлар сектори;

– юқорида қайд этилган барча секторлар бирлашиб, жуда йирик бирикма ички иқтисодиёт секторини вужудга келтиради;

– ва ниҳоят, ташқи иқтисодий фаолиятларни ифодалайдиган ажнабий давлатлар сектори.

Мазкур секторлар орасида изчил ўзаро иқтисодий алоқалар мавжуд. Улар товар-пул муносабатлари шаклида кечадилар. Макроиқтисодиёт тушунчаси секторлар иқтисодиёти ва улар орасидаги ўзаро иқтисодий алоқаларни бир бутун иқтисодий организм сифатида қарашга асосланади. Шундай қилиб, мамлакат ҳамда минтақалар миқёсида олиб қараладиган миллий иқтисодиёт яъни иқтисодий жараёнлар мажмуаси макроиқтисодиёт деб аталади.

Бозор иқтисодиёти шароитидаги пул-товар муносабатлари негизида турли-туман, беҳисоб хўжалик операциялари ётади. Хўжалик операциялари - бу маълум иқтисодий масала бўйича шундай саъй-ҳаракат ёки келишувки, пировард натижада унинг ҳолатида, тузилишида ўзгариш рўй беради. Масалан, олди-сотди операцияси натижасида товар бир томондан иккинчи томонга, пул тўлови эса тескари йўналишда ҳаракатга келади, пировард натижада алмашув жараёни рўй беради. Бир хил турли хўжалик операцияларининг мажмуаси иқтисодий оқимларни ҳосил қилади.

Иқтисодий секторлар орасида икки тоифадаги иқтисодий оқим мавжуд: бири - товар ва хизматлар оқимлари деб аталади. Бу оқим товар ва хизматлар ҳаракатини, уларнинг ҳолатидаги ўзгаришларни ифодалайди. Иккинчиси - даромадлар ва харажат(буромад)лар оқимлари деб юритилади. Улар товар ва хизматлар ҳаракати натижасида даромадларнинг шаклланиши ва пул тўловлари сифатида харажатларнинг вужудга келиш жараёнларини ифода этади.

Бу оқимлар бир-бирига қарама-қарши йўналишда ҳаракат қилиб, биргаликда маҳсулотлар ва даромадларнинг доиравий айланмасини ҳосил қилади. Доиравий айланма эса бозор иқтисодиёти моделининг соддалаштирилган тасвири ҳисобланади. Шундай қилиб, иқтисодий оқим - бу товарлар ва даромадлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган шундай иқтисодий жараёнки, у вақт нуқтаи назаридан узлуксизлик хусусиятига эга бўлиб, маълум давр учун одатда пулда ёки бошқа ўлчов бирликларида ифодаланади.

Маҳсулотлар ва даромадларнинг доиравий айланмаси деганда, ишлаб чиқарувчилар билан уй хўжаликлари орасида бозор келишувлари асосида маҳсулотларни айирбошлаш жараён-

ларини тасвирлайдиган товар ва хизматларнинг оқимлари ва улар билан пул тўловлари ёрдамида мувофиқлаштирилган даромадлар (ҳаражатлар) оқимлари тушунилади.

Аввало иқтисодий доиравий айланмада иккита қутб мавжудлиги кўзга ташланади: бири товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилар, яъни ишлаб чиқариш соҳаси сектори иккинчиси товар ва хизматларни истеъмол қилувчилар, яъни пировард истеъмол сектори (чизмада улар уй хўжаликлари деб аталган). Соат милининг ҳаракат йўналиши бўйича товарлар ва хизматлар оқимлари, уларнинг ҳаракатлари тасвирланган.

Дастлаб ишлаб чиқариш секторига моддий-иқтисодий ва табиий ресурслар ҳамда меҳнат оқимлари (ишловчи куч) жалб қилинади.

Ҳар бир тармоқ чегарасида улар ишлаб чиқаришнинг моддий-ашёвий захираларини ёки фондларини ҳамда ишловчи кучини ҳосил қилади

Бугун миллий иқтисодиёт миқёсида эса улар миллий бойликни шакллантиради (бу ҳолда иқтисодий салоҳият ва ресурслар деб ҳам юритилади). Иқтисодий ўсиш натижасида мазкур бойлик кўпая боради. Ишлаб чиқариш фаолиятида бевосита ишлатилмайдиган уй-жой, уй жиҳозлари, шахсий истеъмол буюмлари каби моддий ресурслар ҳам борки, улар ноишлаб чиқариш фондлари деб аталади ва миллий бойликни таркибий қисми ҳисобланади.

Макроиқтисодий ва табиий ресурслар ишлаб чиқариш фаолиятининг моддий-ашёвий омилни, меҳнат ресурслари эса унинг шахсий-инсоний омилни ҳосил қилади.

Шахсий-инсоний омил - иқтисодий фаол аҳоли, унинг жисмоний ва ақлий қобилияти, билим ва савияси, малака ва маҳорати, тадбиркорларнинг иш кўзини билиши ва тапшилотчилиги, хавф-хатардан қўрқмасдан таваккалчилик асосида иш юритишидир.

Моддий-ашёвий омил - ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча моддий шаклдаги воситалардир. Улар меҳнат кураоллари ва воситаларидан, меҳнат буюмларидан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари деб ҳам аталади. Уларнинг бир қисми - табиий ресурслар, бошқалари эса меҳнат жараёнида яратилган жамғарма иқтисодий ресурслардир.

Ишлаб чиқариш воситалари ва ишловчи куч маълум техник-технологик усуллар ёрдамида бир-бири билан бирикиб, ўзаро бир-бирига таъсир этиб ҳаракатга келади. Натижада ишлаб чиқариш юзага чиқади, товарлар ва хизматлар яратилади.

Барча ишлаб чиқариш соҳалари ва тармоқларида яра-

тилган товарлар ва хизматлар тўплами ялпи ишлаб чиқариш деб аталади. Мазкур товарлар ва хизматларнинг бир қисми ишлаб чиқариш доирасидан ташқарига истеъмол учун тайёр маҳсулот сифатида чиқмайди, балки улар бир тармоққа маҳсулот сифатида чиқиб иккинчи тармоққа ишлаб чиқариш воситалари сифатида киради ёки ишлаб чиқаришда ишлатилган бошланғич моддий-ашёвий захиралар ўрнини қоплайди. Масалан, ялпи дон ҳосилидан бир қисми уруғлик захҳира жамғармасини тўлдириш учун ажратилади.

Ялпи ишлаб чиқаришнинг таркибий қисми бўлган мазкур товарлар ва хизматлар оралиқ истеъмол деб аталади. Улардан ташқари ишлаб чиқаришнинг қолган муайян воситалари ялпи қисми пировард истеъмол учун яроқли товарлар ва хизматлардан ташкил топади. Ишлаб чиқариш соҳаси (сектори) да улар тайёр маҳсулот ҳисобланади. Миллий иқтисодиёт миқёсида бундай товарлар ва хизматлар агрегати ялпи ички маҳсулот деб аталади, унинг тармоқлари ва секторлари доирасида эса ялпи қўшилган қиймат деб номланади.

Иқтисодий доиравий айланмада мазкур тайёр маҳсулотлар товарлар ва хизматлар бозори орқали истеъмолчилар, уй хўжалиги сектори томон ҳаракат қилади.

Мамлакат ички бозорларини товарлар ва хизматлар билан тўйинишида ички иқтисодиёт билан бир қаторда ташқи иқтисодий фаолият ҳам муҳим роль ўйнайди.

Одатда жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини ички ишлаб чиқариш ҳисобига ҳамма товарлар ва хизматлар билан қондириш иложи бўлмайди. Тақчил маҳсулотлар бошқа ажнабий мамлакатлардан импорт қилинади, иқтисодий наф (самара) келтирадиган товарлар эса чет элга экспорт қилинади.

Ички ишлаб чиқариш билан импорт ҳисобига мамлакат ички бозорларининг товарлар ва хизматлар ресурслари шаклланади. Олди-сотди операциялари натижасида улар харидорлар - аҳоли билан давлат ташкилотлари ихтиёрига ўтади. Иқтисодий доиравий айланмада 4-чизмада тасвирланганидек, товар ва хизматларнинг аҳоли хариди билан давлат хариди кейинчалик бирлашиб, уй хўжаликлари сектори томон ҳаракат қилади. Мазкур товарлар ва хизматлар асосан пировард истеъмол учун уй хўжаликлари томонидан ишлатилади. Демак, такомиллашган янги ишловчи кучни қайта тиклаш учун хизмат қилади. Ишлаб чиқариш техника воситаларидан ташкил бўлган қисми омиллар бозори томон янги тикланган ишловчи куч билан биргаликда ҳаракат қилади. Пировард натижада янги асосий фондлар ва моддий-ашёвий захиралар ҳамда номоддий активлар

жамғармалари вужудга келади. Аслида улар бошқачароқ кўри-нишда кечади.

Аҳоли сотиб олган товарлар ва хизматлар асосан шахсий истеъмол учун ишлатилади. Уларнинг бир қисми эса моддий-техника ресурслари сифатида омиллар бозори томон йўл олади. Давлат харид қилган товарлар ва хизматларга келсак, улар қисман шахсий истеъмол, қисман жамоа истеъмоли ва қисман умуммиллат истемоли учун ишлатилади ҳамда аҳоли шахсий истеъмоли билан қўшилиб, провард истеъмолни ҳосил қилади. Моддий-техника воситалари шаклидаги қолган қисми давлат томонида янги асосий фондлар ва моддий - ашёвий захиралар жамғармасини вужудга келтириш учун ишлатилади. Пировард натижада истеъмол фонди ва жамғарма фонди шаклланади. Шундай қилиб товарлар ва хизматлар оқимлари пировард истеъмолни ва асосий фондлар, моддий-ашёвий захиралар ҳамда номоддий активлар жамғармаларини вужудга келтириш билан яқунланади. Ушбу жамғармалар ва қайта тикланган ишловчи куч янги кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёнида моддий ашёвий ва шахсий инсоний омиллар сифатида хизмат қилади.

Демак, товар ва хизматлар иқтисодий доиравий айланада турли мақомлар ва шаклларга эга бўлади.

Юқорида товарлар ва хизматлар оқими тасвирланаётганда биз аниқ бозор шароитидан бирмунча четландик. Асосий эътиборни миллий маҳсулот тоифаси ўз ҳаракати давомида иқтисодий жараёнларда қандай шаклда намоён бўлишига жалб қилиш учун бундай абстракция (алҳақ воқелиқдан четланиш) зарур эди. Реал бозор шароитида товарлар ва хизматлар ҳаракати олди-сотди амаллари натижасида пул ёрдамида юзага чиқади. Сотиб олинган товарлар учун харидор пул тулайди, яъни ўз даромадларини ҳарж қилади. Сотувчи эса ушбу пул тушумига яъни даромадга эга бўлади. Демак, товарлар учун пул тўлови сотувчи учун даромад, харидорлар учун буромад (ҳаражат) ҳисобланади. Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти шароитида товарлар ва хизматлар оқими доиравий айланади. У билан мувофиқлашган пулда инфодаланган даромадлар ва буромадлар оқими шаклида кечади. Мазкур оқим биринчисига қарама-қарши йўналишда ҳаракат қилади. Энди мазкур оқимни чуқурроқ кўриб чиқамиз.

Дастлаб молиявий бозорлар, ҳукумат (давлат бошқарув ташкилотлари) ва ташқи иқтисодий алоқалар мавжудлигини эътиборга олмайлик. У ҳолда доиравий айлана кутблари - уй хўжаликлари ва фирмалар бир-бири билан икки тоифадаги бозорлар орқали боғланганини кўрамиз. Пастдаги омиллар бозоридан фирмалар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар-

ни ишловчи куч, капитал (асосий фондлар ва моддий-ашёлар) ва табиий ресурсларни уй хўжаликларидан сотиб олишини кутатамиз. Демак, ушбу пул тўловлари фирмалар учун буромад, уй хўжаликлари учун эса даромадлардир. Улар ресурслар учун тегишли пул тўловлари амалда иш ҳақи, фоиз даромадлари, рента тўловлари, фойда ва ҳоказо шакллари олади. Макроиқтисодиёт миқёсида мазкур даромад шакллари йиғиндиси уй хўжаликлари қўлида тўпланадиган миллий даромаддир. У товарлар ва хизматлар бозорларидан тўплама истеъмол учун уларни сотиб олишга ҳарж килинади.

Миллий даромад миллий маҳсулотга тенгдир. Ҳақиқатдан ҳам фирмалар ўз маҳсулотларини товарлар ва хизматлар бозорида уй хўжаликларига сотадилар. Макроиқтисодиёт миқёсида ушбу товарлар тўпланидан миллий маҳсулот ҳосил бўлади. Миллий даромад эса уни сотиб олиш учун уй хўжаликлари қилган харажатлардир. Унинг аксарият қисмини фирмалар ишчиларга иш ҳақи, ер ронтаси, капитал учун фоиз тўловлари ва ҳоказо шаклларда ишлатади. Ушбу тўловлар миллий маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари бўлиб, бутун миллий даромад ҳажмини ўз ичига олади. Барча харажатлар қоплангандан сўнг фирмаларда қоладиган фойда миллий даромаднинг таркибий қисми ҳисобланади. Чунки бир вақтнинг ўзиде фирмалар эгаси бўлмиш уй хўжаликлари уни ишлаб топадилар.

Шундай қилиб, иш ҳақи, фойда ва бошқа ишлаб чиқариш ресурслари учун тўловлар миллий маҳсулотни сотишдан олинган пул тўловлари бўлиб, улар тўла ҳолда уй хўжаликлари ихтиёрига ўтадилар ва миллий даромадни барпо этадилар. Доиравий айлана таркибий қисмлари (миллий даромадни ҳам, миллий маҳсулотни ҳам) реал ва номинал ҳолда ўзгариши мумкин. Иқтисодий фанда «номинал» атамаси ҳар қандай миқдорни ҳақиқий баҳоларда ифодалаш учун ишлатилади. Демак, товар ва хизматларни ҳақиқий бозор баҳоларида ҳисоблаш уларнинг номинал ҳажмини аниқлашдир. Агарда пул инфляцияга учраган бўлса, бунда ҳисоблаш унинг таъсирини ҳам ҳисобга олади. «Реал» баҳолаш эса инфляция таъсиридан ҳоли бўлади. Бунинг учун номинал ҳисоблаш натижаси индексацияланиши керак.

Уй хўжаликлари билан фирмалар орасидаги ўзаро макроиқтисодий алоқаларни баён эта туриб энди тармоқ, жамғариш, инвестиция қилиш ва молиявий бозорлар билан боғлиқ бўлган боғланишларни кўриб чиқамиз.

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликларининг истеъмол харажатлари, одатда, уларнинг даромадларидан оздир. Истеъмол товарлар ва хизматларни сотиб олиш ҳамда солиқларни

тўлаш учун қилинган харажатлардан ташқари уй хўжаликлари қўлида умумий даромадларидан қолган қисми жамғарма доб аталади. У даромадларни тежаб-тергаб ишлатиш натижасида ҳосил бўлади. Жамғаришнинг энг кўп тарқалган шакли нақд пуллар тўлаш ёки уларни банкларга қўйиш ёки қимматли қоғозларни сотиб олишдир. Бундай шаклларда жамғармалар вужудга келтириш учун даромадлардан бир қисми ишлатилади.

Айрим иктисодчилар уй хўжаликлари томонидан қарзларини тўлаш учун қилинган харажатлар ҳам жамғариш жараёнига киради деб ҳисоблайдилар. Чунки бу ҳолда қарздан қутилиш учун кетган пул истеъмол учун ҳам, солиқларни тўлаш учун ҳам ишлатилмайди.

Таъкидлаш керакки, барча уй хўжаликлари жамғарувчилар қаторига кирмайди, албатта. Масалан ёш оилалар ишлаб топган даромадларидан кўпроқ харж қиладилар, жумладан улар уй-жой, қиммат уй жиҳозлари сотиб олиш, билим олиш учун кўп маблағ сарфлайдилар. Одатда, бу маблағ қарз ҳисобига қопланади. Қариялар ҳам нафақаларидан ташқари яхшироқ кун кечириш учун олдин жамғариб қўйган маблағларидан қўшимча харажат қиладилар. Шу билан бир қаторда ортиқча даромадларга эга бўлган оилалар ҳисобидан кўпроқ маблағ жамғаришга эришилади. Пировард натижада макроиқтисодиёт миқёсида уй хўжаликлари қўлида бирмунча жамғарма маблағлар ҳосил бўлади.

Агар уй хўжаликлари йил давомида ишлаб топган даромадларидан камроқ маблағ харж қилсалар, тадбиркор корхона ва фирмалар эса, аксинча ўртача ҳар йили маҳсулотлар сотишдан келган даромадлардан кўпроқ маблағ харажат қиладилар. Бунинг сабаби шундаки, улар ишлаб чиқариш ресурслари учун тўловлардан ташқари қўшимча инвестициялар барпо этишлари учун маблағ ажратмалари керак. Ушбу инвестициялар асосан икки қисмдан ташкил топади - бири асосий фондларни қўпайтириш учун инвестициялар, иккинчиси моддий-ашёвий захираларни қўшимча тўлдириш учун инвестициялар.

Қўшимча инвестицияларни барпо этишни молиялаштириш масаласига келсак, одатда у молиявий бозорлар ёрдамида ечилади.

Даромадларни тежаб-тергаб сарфлаш натижасида вужудга келган жамғармаларни уй хўжаликлари, қўшимча инвестиция тўплашни эса фирмалар амалга оширади. Бунинг учун биридан иккинчисига пул маблағларининг қўчишини таъминлайдиган механизмлар зарур. Бу механизмлар молиявий бозорларнинг амал қилиши натижасида вужудга келади.

Молиявий бозорлар турли йўллار мажмуасидан иборат

бўлиб, улар орқали пул маблағлари жамғарма соҳиблари (эгалари) дап қарз олувчиларга (тадбиркор фирмаларга) ўтади. Мазкур каналлар асосан иккита тоифадан ташкил топади: бири - тўғридан-тўғри молиялаштириш йўллари бўлиб, улар орқали жамғарма эгаларидан маблағлар бевосита қарз олувчиларга ўтади, иккинчиси - эгри молиялаштириш йўлида, яъни уй хўжаликларидан маблағлар тижорат ва жамғарма банклари, суғурта ташкилотлари ва хоказолар орқали фирмаларга ўтади. Демак, бу ташкилотлар улар ўртсида молиявий воситачилик ишларини бажаради.

Тўғридан-тўғри молиялаштириш ўз навбатида икки усулда амалга ошиши мумкин: бири - ҳиссадорлик йўли билан молиялаштириш, иккинчиси - қарз (кредит) олиш йўли билан молиялаштириш. Биринчи ҳолда фирма инвестициялар учун пул маблағларини жалб қилишга уларнинг эгалари ҳиссадорлик шартномаси асосида фирма мулкига қатнашиш ҳуқуқини бериш йўли билан эришади. Бунинг учун турли акциялар чиқариб хўжаликларга сотилади, улар фирма фойдасидан бир ҳиссасини олиш ҳуқуқига эга бўлади. Иккинчи ҳолда фирмалар инвестиция учун пул маблағларини жалб қилаётганда ўз зиммасига ушбу маблағларни келажакда келишилган фоиз билан қайтариб бериш мажбуриятини олади. Шундай қилиб, миллий даромаднинг бир қисми молиявий бозорлар орқали инвестицион жамғармаларга айланади. Уй хўжаликлари учун мазкур жамғармалар келажакда оғир кунларда истеъмол қилиш учун тўплаб қўйилган маблағлардир. Шунинг учун шахсий истеъмол билан жамғарма биргаликда тўплама истеъмол деб ҳам аталади.

Иқтисодий доиравий айланмада, макроиқтисодий ўзаро муносабатларни шаклланишида, давлат сектори муҳим роль ўйнайди. Айлана чизмасида давлат бошқарув ташкилотларнинг барча даражалари - марказий ҳуқуқий қонунчилик идоралари ва ҳукуматнинг ижроия ташкилотлари, вилоят ва туман ҳокимиятлари, бошқа маҳаллий ташкилотлар ягона давлат секторига бирлаштирилган бўлиб, бу сектор бошқа иқтисодий секторлар билан тўрт воситалар ёрдамида - солиқлар, трансфертлар, товарлар ва хизматларни давлат хариди ва ниҳоят қарзлари орқали боғланиши тасвирланган.

Демак, бюджет асосан фирмалардан ва уй хўжаликларидан олинадиган солиқ тушумларидан ташкил топади. Доиравий айланиши соддалаштириш мақсадида олдин барча фирмалар ялпи фойдаларни ўз эгалари бўлмиш уй хўжаликларига тўлайди, сўнгра улар мазкур фойдалардан ҳамма солиқларни давлат бюджетига йўллайдиган деган гоё чизмада акс эттирилган.

Бундай қараш масала туб моҳиятига таъсир этмайди, албатта. Бюджет даромадлардан уй хўжаликларига давлат пенсиялари ва нафақалари, кам даромадли аҳоли қатламларига турли шаклдаги иқтисодий ёрдамлар, ишсизларга нафақалар ва бошқа бир ёқлама тўловлар берилади. Бундай тўловлар трансфертлар деб аталади. Уй хўжаликларидан давлат секторига тушадиган пул маблағлари оқимига мавжуд солиқ тизимининг соф таъсирини аниқлаш учун ялпи солиқ тўловларидан трансферт тўловларини айириб ташлаш керак. Натижада соф солиқлар ҳажми ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, давлат трансфертлари - давлат бюджетига келадиган солиқ тушумлари билан уй хўжаликлари секторидан чиқадиган пул маблағлари оқими ҳажми орасидаги фарқ ёки бошқача сўз билан айтганда давлат бюджетидан уй хўжаликларига бир ёқлама товонсиз тўловлардир.

Соф солиқлар - ялпи солиқ тўловларидан давлат трансфертларини чегириб ташлаш натижасида олинган кўрсаткич (баҳолаш)дир.

Умумий давлат бюджетига харажатлари икки қисмдан иборат: бири - трансфертлар, иккинчиси - товар ва хизматларни давлат томонидан сотиб олиш харажатлари ёки қисқача давлат харидлари. Улар давлат ташкилотлари сотиб олган товарлар ва хизматлар учун тўловлардан, шунингдек, давлат хизматчиларига бериладиган иш ҳақидан иборат. Шундай қилиб, давлат харажатлари - бу давлат харидлари билан трансферт тўловлари йиғиндисидир.

Бу ерда ҳам маълум даражада соддалаштиришга йўл қўйилган. Аслида давлат харидлари таркибида ҳисобга олинган давлат хизматчиларининг мойналари ўз ҳаракатида товар бозорлари ҳамда фирмалар секторини ташқарида қолдириб, давлат секторидан бевосита ишловчи куч (ишлаб чиқариш омиллари) бозорлари томон ҳаракат қилади, сўнгра уй хўжалиги секторига кириб боради.

Ва ниҳоят, давлат сектори бошқа секторлар билан молиявий бозорлардан олинган давлат қарзлари орқали боғланган. Давлат харажатлари ҳар доим солиқ тушумлари ва бошқа давлат даромадларига тенг бўлавермайди. Одатда улар даромадлардан кўпроқ бўлади. Натижада бюджет тақчиллиги ҳосил бўлиб, у молия бозорларидан олинган қарзлар ҳисобига қопланади. Мазкур қарзлар давлат облигациялари ва бошқа қимматли қоғозларини молиявий воситачилар уй хўжаликларига ҳамда корхоналарга сотиш йўли билан қопланади. Давлат бюджетига ортиқчалик (даромадлар харажатлардан кўп) холи

ҳам бўлиши мумкин, албатта. Бу ҳолда у тўпланиб қолган давлат қарзларини тўлаш учун ишлатилади. Демак, давлат сектори молиявий бозорларни пул маблағлари билан таъминловчи сифатида гавдаланади.

Шу пайтгача иқтисодий тизимни ёпиқ шаклда қарадик, яъни у ташқи дунё билан иқтисодий алоқаларга эга эмас деб фараз қилдик. Аммо реал ҳаётда бундай тизим йўқдир. Бозор шароити миллий иқтисодиётни очиқ тизим шаклида бўлишини тақозо этади. Очиқ иқтисодий тизим бутун жаҳон билан товар ва хизмат импорти ва экспорти ҳамда халқаро молиявий бозорлар орқали боғланган. Ёпиқ иқтисодий тизим - бу бошқа мамлакатлар билан алоқалари йўқ тизим.

Очиқ иқтисодий тизим - ажнабий давлатлар билан экспорт, импорт ҳамда молиявий операциялари механизмлари ёрдамида боғланган тизим.

Товарлар ва хизматлар импорти ташқи дунё билан алоқада бўлишнинг биринчи бўғинидир. У импорт қилувчи ажнабий давлатларга пул тўловларини англатади. Шунинг учун импорт - даромадлар ва харажатлар оқими, демак, иқтисодий доиравий айланада ички миллий иқтисодиётдан чет эл томон ҳаракат қилувчи оқим сифатида ўрин згаллайди.

Экспорт ички миллий иқтисодиётни чет эл билан боқлайдиган яна бир буғин ҳисобланади. Ажнабий давлатларга сотилган товарлар ва хизматлар қийматини қоплайдиган тўловлар сифатида олинган маблағлар ички товарлар бозорлари орқали уй хўжаликлари, фирмалар ва давлатга маҳсулотларни сстишдан олинган пул маблағлари оқими билан қўшилади. Ушбу барча манбалардан олинган маблағлар ички миллий маҳсулотни сотишдан фирмалар олган даромадлар билан қўшилади.

Товар ва хизматларни экспорт ва импорт қилишдан ташқари миллий иқтисодиёт чет эл билан халқаро молиявий операциялар орқали ҳам боғланган. Мазкур молиявий операциялар таркибига, масалаи, қарз олиш ва кредит бериш, реал ва молиявий активларни чет элдан сотиб олиш (халқаро харид) ва бошқа мамлакатларга сотиш қиради. Пировард натижада ички миллий иқтисодиёт томон ёки ундан ташқарига, чет элга йўналган тўловлар оқими ҳосил бўлади. Чет эл сотувчилардан активларни соф хариди билан ажнабий молиявий воситачилардан олинган соф қарзлар натижасида вужудга келган ва ички иқтисодиёт томон йўналган маблағ оқимлари капитал оқиб келиши деб аталади. Бу ерда қарзлар деганда янги нархлар билан эски қарзлар (судалар) бўйича тўловлар орасидаги фарқ тушунилади. Ажнабий харидорларга активлар сотишнинг соф

ҳажми ёки улар томонидан соф хариди деганда умумий харид ҳажмидан ажнабий харидорлар томонидан сотиб олинган активларни қайтадан мамлакат резидентларига сотиш ҳажмини айириб ташлаш натижаси назарда тутилади.

Мамлакатнинг молиявий воситачилар томонидан чет элдан сотиб олинган активлар ва ажнабий кредиторларга берилган кредит (суда)лар соф ҳажмини бошқа мамлакатларга капиталнинг оқиб кетиши деб аталади.

Импорт ва экспорт бўйича тўловлар оқимлари билан капиталлар оқимлари орасида маълум ўзаро бағланиш мавжуд.

Иқтисодий доиравий айланмада молиявий бозорларнинг давлат бошқарув ташкилотлари ва ташқи иқтисодий фаолиятдаги роли билан боғлиқ бўлган масалаларни баён этиш якунида қуйидагиларни таъкидлаб ўтамиз.

Биринчидан, ялпи ички маҳсулот таркибидаги товар ва хизматларни мамлакат бозорларидан сотиб олиш билан бевосита алоқадор бўлмаган пул маблағларидан фойдаланишни учта йўли мавжуд:

- давлат бюджетига тушадиган соф солиқлар;
- молиявий бозорларга келадиган жамғармалар;
- ниҳоят, импорт бўйича қоплама тўловлар.

Улар чет элга “ажнабий давлатлар сектори”га кетадилар. Пул маблағларини харид қилишни ушбу учта усули маҳсулотлар ва даромадлар доиравий айланмасидан “қочирмалар” деб аталади.

Қочирмалар - бу миллий даромаднинг шундай қисмики, уни уй хўжалиқлари мамлакат ичида ишлаб чиқарилган товарларни сотиб олиш учун ишлатмайдилар. Санаб ўтилган учта “қочирмалар”нинг ялпи ҳажми билан истемол учун харажатларнинг йиғиндиси ҳар доим миллий даромадга тенг.

Иккинчидан, мамлакат ичида ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар учун харажатларнинг учта турлари борки, улар бевосита икки истеъмолчиларнинг харажатлари ҳисобланмайди. Булар инвестициялар, давлат харидлари ва экспортдан тушумлар. Бундай оқимларни доиравий айланага қилинадиган «инъекциялар» деб аталади. «Инъекциялар» - бу миллий маҳсулотни молиялаштириш учун истеъмолчилардан ташқари бошқа субъектлар томонидан қилинадиган харажатлар, яъни давлат харидлари, экспортни пул билан қоплаш.

Барча “инъекциялар» миқдори билан истеъмол учун харажатлар йиғиндиси ҳар доим миллий маҳсулотга тенг. Доиравий айланманинг мазкур унсурлари (таркибий элементлари) орсидаги боғланишларга таяниб, уларни ифодалайдиган тенгламалар тузиш мумкин.

C - истеъмол, I - инвестициялар, G - давлат харидлари, X - экспорт, S - жамғарма, T - соф солиқлар, M - импорт десак, у ҳолда:

$$\text{Ялпи ички миллий маҳсулот } Y = C + I + G + (X - M).$$

(X-M) - товарлар ва хизматлар соф экспорти. Ялпи ички маҳсулот ҳажми Y аниқланаётган тўплама истеъмол (C+I) билан «инъекциялар» йиғиндисидан импорт «X» айириб ташланиши керак, чунки C.I ва C тарифига биноан, импорт истеъмол товарлари учун харажатлар ҳам пнвестиция товарлари учун харажатларни ҳам, ички истеъмол товарлари учун харажатларни ҳам, инвестиция товарлари учун харажатларини ҳам ва ниҳоят давлат харид қилган товарлар учун харажатларни ҳам ўз ичига олади, акс ҳолда импорт икки марта ҳисобдан ўтади.

Миллий даромад «Д» = C+I+S. Ушбу тенгламани, ўз навбатида, қуйидагича кўринишга айлантириши мумкин:

$I+G+X=S+T+M$ яъни умумий «инъекциялар» ҳажми умумий «қочирмалар» ҳажмига тенг. Энг муҳими шундаки, фақат «қочирмалар» ва «инъекциялар»нинг тўплама кўрсаткичларигина бир-бирига тенгдир. Айрим «қочирма» ва «инъекциялар» турларидан жуфт ҳолда олиб қараганда одатда аниқ баланс бўлмайди, умуман бундай бўлиши талаб қилинмайди. Бошқача айтганда, давлат харидлари соф солиқларга, импорт экспортга, жамғарма инвестицияларга тенг бўлиши умуман шарт эмас, чунки молиявий бозорлар «қочирмалар» натижасида олинган маблағларни мавжуд оқимлардан ҳар қандай молиялаштиришга йўналтириш қобилиятига эга.

Иқтисодиётга молиявий бозорлар таянч ролга эга эканлигини алоҳида таъкидлаб, «қочирмалар» ва «инъекциялар» тенгламасини қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин:

$$I+(G-T)=S+(M-X)$$

I инвестициялар ва (G-T) - давлат бюджети тақчиллиги молиявий бозорлардан чиқадиган маблағларни ишлатиш усулларидир.

S - жамғарма ва (M-X) - моливий бозорларга «кириб келадиган» маблағлар йиғиндисидир.

Шундай қилиб, маҳсулотлар ва даромадлар доиравий айланаси бозор иқтисодиёти секторлари орасидаги боғланишларни улар ўз харажатида қандай шаклларда юзага чиқишларини ҳар тарафлама тавсифлайди.

Шунинг учун мазкур иқтисодий доиравий айлана макро-

иқтисодий статистика кўрсаткичлари тизимини тузиш учун асос ҳисобланади.

3.3. Макро-микроиқтисодий статистика фанининг кўрсаткичлар тизими

Мауроиқтисодий статистик кўрсаткичлар тизими асосида иқтисодий доиравий айланма назарияси ётади. Шу билан бирга уларни тузиш жараёнида тизимли таҳлил илмий қоидалари (принциплари)ни ҳисобга олиш мумкин эмас, чунки миллий иқтисодиёт, унинг фаолияти мураккаб объект (тизим)дир. Тизимли ёндашишнинг энг муҳим қоидалари, илмий принциплари қуйидагилардан иборат:

- яхлитлик (бутунлик), яъни ўрнатилаётган объект хоссаларини унинг таркибий унсурларига тегишли ҳоссалар арифметик йиғиндиси сифатида талқин этиш бутунлай нотўғри хаттиҳаракатдир;

- структуравийлик (тузилмалик), яъни объект тузилишини аниқлаб, у орқали тизимни тасвирлаш мумкин. Унинг табиати айрим унсурлар табиатинига эмас, балки ўзининг тузилмавий хусусиятига бевосита боғлиқдир;

- иерархиялик (поғонама-поғона), яъни унсурлар тартибли тизмалikka эга бўлиб, бири иккинчисига бўйсунди. Демак, объектни унинг таркибий қисмлари ва уларнинг тавсифномалари (кўрсаткичлари) ни тадқиқ қилиш изчил кетма-кетликда олиб борилиши керак.

- тизим унсурларининг ўзаро алоқадорлиги, яъни битта ёки бир тўда унсурлар (омиллар) қийматлари, тавсифномалари, хоссаларининг ўзгариши бошқа унсурлар (натихада) ўзгаришлар бўлишига олиб келади.

Системали таҳлилнинг мазкур илмий қоидаларидан келиб чиққан ҳолда иқтисодий статистика кўрсаткичлари тизимини тузаётганда иқтисодий тараққиёт мақсадли йўналиши, кўзланган мақсадга эришиш учун зарур булган ресурслар билан уни таъминлаш ва ижобий натихалар олиш (ишлаб чиқариш ҳажми, истеъмол даражаси, миллий хавфсизлик ва ҳоказо) муаммолари ҳисобга олинади. Иқтисодий ўсиш мақсадлари иқтисодиётни ривожлантиришнинг барча босқичларига, шу жумладан қайта қуриш даврига хосдир.

Иқтисодиётни ривожлантириш умумдават мақсадлари аҳолининг барча ижтимоий қатламлари (гуруҳлари) ва умумжамят манфаатларини, жумладан, иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тасарруф қилиш, инвестициялар ҳажмлари ҳамда

йўналишларини, баҳолар даражаси ва ўзгаришини аниқлаш, демографик ва илмий-техник сиёсат, ижтимоий муаммоларни ечиш, экология, миллий хавфсизликни таъминлаш ва ҳоказо масалаларни акс эттиради.

Объектив мантиққа бинсан тараққиёт мақсадларини белгилаш уларни амалга ошириш учун зарур бўлган ресурсларни аниқлашни тақозо этади. Мавжуд ресурслар ўз навбатида иқтисодий тараққиёт соҳасида аниқ натижалар олишга қаратилган иқтисодий, илмий-техникавий ва ташкилий тадбирларни амалга ошириш учун моддий замин ҳисобланади.

Шундай қилиб, системали ёндашишлар асосида миллий иқтисодиёт ўзаро боғланган блоклардан иборат бўлган мантикий структуравий модель кўринишида тасвирланиши лозим.

Миллий иқтисодиётни режалаштириш мақсадлари - уларга эришиш воситалари - ривожланишнинг умумий натижалари ва самарадорлиги.

Мазкур иқтисодиётни ривожлантиришнинг системали таҳлили моделига айният тарзида макроиқтисодий статистика кўрсаткичлари тизими тузилади.

Миллий иқтисодиётни ривожлантириш мақсадларини таърифловчи кўрсаткичлар - уларга эришиш воситаларини таърифловчи кўрсаткичлар ривожланишнинг умумий натижалари ва самарадорлигини таърифловчи кўрсаткичлар - иқтисодий жараёнлар билан уларнинг натижалари орасидаги ўзаро боғланишлар ва мутаносибликни акс эттирувчи баланс тузилмалар.

Биринчи блокдаги кўрсаткичлар норматив, башорат қилиш, режалаш хусусиятига эга бўлиб, улар тизимидан ташқарида шаклланади ва унга четдан кириб келади. Муайян кўрсаткичлар иқтисодий ривожланиш мақсадлари қандай даражада амалга ошаётганлиги устида статистик назорат ўрнатиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Охириги блок кўрсаткичлари миллий иқтисодиётнинг ривожланиш жараёнини умумлаштириб унинг барча томонларини ўзаро боғланишда ва яхлитликда таърифлаш ва таҳлил қилишни таъминлайди.

Биринчи блок кўрсаткичларини ҳисобга олмаган тақдирда, системали ёндашишлар асосида тузилган макроиқтисодий статистика кўрсаткичлари тизими иқтисодий доиравий айланма назарияси билан мувофиқлашган бўлиб, унинг илмий принципларига тўла жавоб беради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, макроиқтисодий кўрсаткичлар тузилиш жиҳатидан ҳам, ҳисоблаш услубияти нуқтаи назаридан ҳам халқаро статистика амалиётида қабул қилинган стандарт тартиб қодалар ва талабларга тўла мувофиқлашган бўлиши ке-

рак. Масалан, миллий бойлик кўрсаткичларини ҳисоблаш бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Статистика Хайъати (БМТ СХ) ва унинг ихтисослашган муассасалари (Халқаро Банк (ХБ) ва Тараққиёт Дастури (ТД)) томонидан янги концепция ва халқаро тавсиялар ишлаб чиқилган. Унинг моҳияти шундаки, шахсий-инсон омилга инвестицияларнинг ортиб бориши натижасида жамиятда катта ҳажмда «инсоний капитал» вужудга келади. У эса ўз навбатида иқтисодий ўсишни таъминлаш учун ҳарж қилинади. Пировард натижада ишлаб чиқаришнинг учта омили: меҳнат, капитал ва ер ҳақидаги эски формула ўрнига унинг янгича талқини (концепцияси) вужудга келди. Шунга монанд тарзда миллий бойлик тушунчаси жамғариладиган «инсоний, табиий ва қайта яратиладиган капитал» тўплами сифатида талқин этилади.

Шу билан бирга халқаро банк миллий бойликнинг янги концепциясини яратибгина қолмасдан, унинг умумий ҳажмини аниқлаш услубиятини ҳам ишлаб чиқди ва шу асосда 92 мамлакатнинг миллий бойликларини тажриба (экспериментал) тарзда баҳолашга эришди.

Янги концепциянинг моҳияти шундаки, Халқаро банк иқтисодий ўсиш омиллари назариясидан «Инсонни барқарор ривожлантириш» назариясига ўтишни таклиф қилади. Ушбу назарияда ҳар бир киши шахсияти миллий даражада ҳам, халқаро даражада ҳам жамият диққат марказида бўлиши керак. Инсонни ривожлантириш пиропард мақсад бўлиб, иқтисодий ўсиш эса ушбу мақсадга эришиш воситасигинадир деб таъкидланади. Шу билан бирга инсонни ривожлантириш меъёри сифатида товарлар ва хизматлар мўл-кўллигини эмас, балки ишчиларнинг моддий ва маънавий бойиш даражасини қабул қилиш таклиф қилинади.

Қисқача хулосалар

Статистик кўрсаткич - бир ёки бир неча (тўплам) ҳодисанинг у ёки бу хусусиятини, белгисини таърифловчи сондир. Сон эса энг муфассал миқдорий таъриф (аниқлик)дир. Агар статистик кўрсаткич айрим ҳодисага тегишли бўлса, яқка кўрсаткич деб, бордию ҳодисалар тўпламини таърифламаса, умумлаштирувчи кўрсаткич деб аталади.

Иқтисодий кўрсаткич - бу иқтисодий ҳаётда рўй бераётган у ёки бу ҳодиса ёхуд жараённинг сифат-миқдорий аниқлигидир. Сифат деганда ҳодисанинг ички қиёфаси (аниқлиги) ёки унинг ривожланиш қонуни билан бевосита боғлиқ бўлган моҳият тушунилади. Сифат ҳодисанинг турли-туман жиҳатлари, ҳоссалари, муҳим белгилари бирикмасида намоён бўлади.

Миқдор - ҳодисанинг ташқи қиёфаси (аниқлиги) бўлиб, унинг у ёки бу ҳоссаи ўлчами, сони, рўёбга чиқиш даражаси шаклида кўринади. Сифат ва миқдор бир-бири билан чамбарчарс боғланган бўлиб, ягона бир бугунликда ҳодиса меъёрини ҳосил қилади.

Макро-микроиқтисодий статистика кўрсаткичлари тизimini тузиш учун ҳозирги замон бозор иқтисодиёт илмий концепциялари, биринчи навбатда иқтисодий доиравий ҳаракати Кейнсча таълимот назарий асос бўлиб хизмат қилади ва у қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Потенциал ва ресурслар.
2. Ишлаб чиқаришнинг техник-иқтисодий даражаси ва илмий техника тараққиёти.
3. Макроиқтисодий фаолиятнинг яқуний кўрсаткичлари.
4. Бозор иқтисоди кўрсаткичлари тизими ва аҳоли турмуш даражаси.
5. Статистик кўрсаткичлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Статистик кўрсаткич деганда нимани тушунасиш?
2. Статистик кўрсаткичнинг таркибий унсурларига нималар киради?
3. Миллий маҳсулот ва даромадларнинг доиравий айланмасини таърифланг ва мисоллар ёрдамида тушунтиринг.
4. Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш деганда нимани тушунасиш?
5. Халқ хўжалиги ва миллий иқтисодиёт тушунчаларининг тузилмавий тасвирини таснифланг.
6. Иқтисодий манфаат маркази, резидент, иқтисодий ҳудуд тушунчалари нималарни англатади?
7. Товар ва хизматлар оқимининг шаклларини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. - Т.: Мехнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. - М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. - Т., 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. - М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. - М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. - М.: Финстатинформ, 1998.
8. Келдишев Г.С. и др. «Общая теория статистика» М.: Статистика, 1987.

IV боб

АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ

4.1. Аҳоли ва уни статистик ўрғакиш

Аҳоли статистикаси-статистиканнинг энг қадимги тармоғи ҳисобланади.

Қадимги дастлабки ҳисоб операциялари харбий ва ҳўжалик мақсадларида аҳолини ҳисобга олиш билан боғлиқ ҳолда олиб борилган. Қўллаб маълумотларни ўрганиш натижасида аниқланган қонуниятлар биринчи марта аҳолининг туғилиши ва ўлиши билан боғлиқ жараёнларда аниқланган.

Ҳозирги кунда ҳам аҳоли ҳар томонлама тадқиқотлар объекти ҳисобланади, чунки аҳоли ишлаб чиқариш жараёнининг бевосита иштирокчиси ва бу жараён натижасининг истемолчиси ҳам ҳисобланади. Ҳозирги кунда аҳолини, жамиятда рўй бераётган жараёнларни, турмуш шароитларини статистик ўрганишга қизиқиш ортиб бормоқда.

Аҳоли статистикасининг ўрганиш объекти маълум ҳудудда яшовчи одамлар йиғиндиси ҳисобланади. Хар қандай мамлакатнинг аҳолиси ўз таркиби бўйича бир хил эмас ва у вақт бўйича ўзгарувчан, шунинг учун аҳолининг яшаш қонуниятлари, унинг таркибий ўзгаришлари ва бошқалар аниқ шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда ўрганилиши керак.

Аҳоли статистикасида кузатиш бирлиги кўпинча алоҳида одам, индивид ҳисобланади. Аммо битта оила ҳам бирлик бўлиши мумкин.

Аҳоли статистикасида кузатиш объекти бўлиб эса турли хил йиғиндилар: бутун аҳоли, аҳолининг алоҳида гуруҳлари, меҳнат ресурслари ва хоказолар бўлиши мумкин.

Кузатиш объекти ва бирлиги тадқиқот мақсадига боғлиқ ҳолда танланади. Аҳоли статистикасининг асосий манбалари жорий ҳисоб ва ёппасига ёки танлама рўйхатга олиш кўринишидаги кузатишлар ҳисобланади. Рўйхатга олиш яҳоли ҳақидаги маълумотларни биринчи манбаидир. У аҳоли сони ҳақида тўлиқ ва аниқ маълумотларни беради. Туғилганлар, ўлганлар ёки бу ҳудудга келганлар ёки чиқиб кетганларнинг жорий ҳисоби ва охириги рўйхатга олиш натижалари асосида йиллик аҳоли сонини аниқлаш мумкин.

Рўйхатга олишлар орасида жамиятда юз берган демографик ва ижтимоий жараёнлар ҳақидаги маълумотларни олиш учун, одатда, танлама кузатиш ўтказилади.

Аҳолини статистик таҳлил қилишда ҳар хил масалалар счи-

лиши мумкин. Лекин умуман аҳоли статистикаси ҳақида гапирганда унинг қуйидаги вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- аҳоли сонини ва унинг мамлакат ҳудуди бўйича тақсимланишини (жойлашишини) ўрганиш;
- аҳоли таркибини (жинси, ёши, миллати, ижтимоий аҳволи, маълумоти, бандлиги ва бошқалар бўйича) ўрганиш;
- аҳолининг табиий ҳаракатини (туғилиш, ўлим, табиий ўсиш, никоҳдан ўтиш ва бекор қилиш) ўрганиш;
- аҳоли миграциясини ўрганиш;
- аҳолига ижтимоий тавсиф бериш ва хоказо.

4.2. Аҳолининг сонини ва мамлакат ҳудуди бўйича жойлашишини ўрганиш

Статистиканинг биринчи даражали вазифаларидан бири аҳолининг таркиби ва мамлакат ҳудуди бўйича жойлашишини ўрганиш ҳисобланади. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, аҳоли ҳақидаги маълумотларнинг манбаи аҳолини рўйхатга олиш саналади.

Аҳолини рўйхатга олиш аҳоли сони ҳақидаги аниқ сана ва аниқ даврга доир маълумотларни беради. Аҳолини рўйхатга олишлар ўртасидаги аҳоли сонини аниқлаш боқланғич маълумотлар ва аҳолининг табиий ва механик ҳаракати ҳақидаги жорий статистик маълумотлар асосида ҳисоблаш йўли билан аниқланади: йил бошидаги аҳолининг сони + шу йилда туғилганлар сони + шу йилда келганлар сони - шу йилда ўлганлар сони - шу йилда чиқиб кетганлар сони = йил охиридаги аҳоли сони.

Алоҳида аҳоли яшаш жойларидаги аҳолининг маълум муддатдаги сонини аниқлашда аҳолининг шу жойда доимий яшовчи ва ҳисобга олинмаган вақтда мавжуд бўлган сонини эътиборга олиш лозим.

Яшаш жойининг доимий аҳолисига ҳисобга олиш даврида шу ерда яшаётган шахслар, мавжуд аҳолига эса ҳисобга олиш даврида шу ерда бўлган барча шахслар киради. Бунда уларнинг бир жойга вақтинча ёки доимий келмагани ҳисобга олинади.

Маълумки, доимий аҳолини ҳисобга олишда уни вақтинча йўқлар ва аксинча мавжуд аҳолини ҳисобга олишда вақтинча келганлар гуруҳларига бўлиш мумкин. Бунда бир вақтнинг ўзида ҳам доимий, ҳам мавжуд аҳоли ҳисобга олинади. Иккала ҳисобни биргаликда олиб бориш зарурлиги ҳир хил эҳтиёжларга асосланади. Масалан, уй-жой қурилишини режалаштириш, мактаблар, болалар муассасалари, касалхоналар ва бошқаларни қуришда ҳар бир жойнинг доимий аҳолиси сонидан, шаҳар транспортини тўхтовсиз ишлаш-ни таъминлашда мавжуд аҳоли сонидан келиб чиқиш зарур.

Ҳар қандай жойнинг аҳолиси йил давомида ўзгариб туради, шунинг учун умумий кўрсаткичларни ҳисоблаш учун статистикада аҳолининг йил мобайнидаги ҳаракати эътиборга олинади.

$$\begin{aligned} \text{ДА} &= \text{МА} + \text{ВЙ} - \text{ВЯ} \\ \text{МА} &= \text{ДА} - \text{ВИ} + \text{ВЯ} \end{aligned}$$

Бунда: ДА - доимий аҳоли сони;

МА - мавжуд аҳоли сони;

ВИ - вақтинча йўқ бўлган аҳоли сони;

ВЯ - вақтинча яшаётган аҳоли сони.

Аҳолининг ўртача йиллик сони одатда оддий ўртача арифметик формула бўйича аниқланади. Бунда аҳолининг муайян давр бошидаги ва давр охиридаги сони кўрсаткичлари қўшилиб иккига бўлинади:

$$\bar{S} = \frac{(S_6 + S_0)}{2}$$

Аҳоли сони ҳақидаги маълумотлар бир неча тенг оралиқли саналарга, масалан, ҳар бир ойнинг биринчи кунига нисбатан берилган бўлса, аҳолининг ўртача йиллик сони ўртача хронологик формула бўйича аниқланади:

$$\bar{S} = \frac{(\frac{1}{2} \cdot S_1 + S_2 + \dots + S_{n-1} + \frac{1}{2} \cdot S_n)}{n-1}$$

Мамлакат аҳолиси унинг ҳудуд бўйича жойлашиши нуқтаи назаридаи шаҳар аҳолиси ва қишлоқ аҳолисига бўлинади. Шаҳар аҳолисига шаҳарларда ва шаҳар кўринишидаги посёлкаларда яшовчи, қишлоқ аҳолисига эса қишлоқ жойларида яшовчи барча шахслар киради.

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси сони 2000 йил 1 апрелда 24 548 минг кишини ташкил этган. Уларнинг 60%дан зиёдроғи қишлоқларда яшайди. Аҳоли сони бўйича Ўзбекистон МДХда Россия ва Украинадан сўнг учинчи ўринда туради. Аҳоли зичлиги 1 кв. км га 53,3 кишини (1998й) ташкил этади. Ўзбекистонда Марказий Осиё минтақасининг 40% аҳолиси яшайди.

Ўзбекистоннинг ўзига хос демографик ҳусусияти шундаки, бу ерда аҳолининг ўсиш суръатлари юқори. Кейинги йилларда аҳоли табиий ўсишининг бир қадар пасайишига қарамасдан, республикада бу кўрсаткич МДХ давлатлари орасида энг юқори кўрсаткичлардан бири бўлиб қолмоқда. Чунончи, биргина 1990-2002

йилларда мамлакат аҳолиси 24,3 %га кўпайган. Аҳоли ўсишининг ўртача йиллик сурьатлари 1,8 %ни ташкил этди.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистонда аҳолининг ўсиш кўрсаткичлари берилган.

2-жадвал

1990-2002 йилларда Ўзбекистон аҳолисининг сони
(минг киши ҳисобига)

Йиллар	Жами аҳоли сони	Шу жумладан				Аҳолининг йиллик ўртача йиллик ўсиш сурьати (%)			Аҳолининг 1 кв. км га тўғри келадиган аҳоли сони
		Шаҳар аҳолиси		Қишлоқ аҳолиси		Жами аҳоли	Шу жумладан		
		сони	ҳиссаси	сони	ҳиссаси		Шаҳар аҳолиси	Қишлоқ аҳолиси	
1990	20322	8282	40,8	12040	59,2	2,1	2,1	2,1	45,4
1995	22256	8733	38,7	13830	61,3	1,6	0,9	2,1	50,4
1996	23007	8831	38,4	14176	61,6	1,9	1,1	2,4	51,4
1997	23444	8944	38,2	14500	61,8	1,9	1,3	2,3	52,4
1998	23867	9059	37,9	14809	62,1	1,8	1,3	2,1	53,3
1999	24632,4	9216,1	37,4	16416,3	62,6	3,2	1,8	1,9	53,0
2000	24654,7	9289,6	38,1	16365,1	61,9	-	-	-	53,0
2001	24966,3	9291,1	37,9	16675,2	62,1	1,3	1,1	1,2	53,2
2002	25210,8	9356,8	38,4	15854,0	61,6	1,2	0,9	1,3	53,6

Манба: Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси аҳолиси йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Чунончи, республикада умумий аҳоли сони 1998 йилда 23 млн. 807 минг кишини ташкил қилган. Унинг 9 млн. 59 минг нафари (37,9%) шаҳар аҳолиси» 14 млн. 809 минг нафари қишлоқ аҳолисининг (62,1%) ҳиссасига тўғри келмоқда.

Алоҳида таъкидлаш керакки, шаҳарга нисбатан қишлоқда аҳолининг кўпайиш даражаси анча юқори. Дарҳақиқат, 1998 йилда мамлакатда умумий аҳолининг йиллик ўртача ўсиш сурьати 1,8 %ни, бу кўрсаткич шаҳар аҳолисида 1,3%ни ва қишлоқ аҳолисида эса 2,1%ни ташкил этди.

4.3. Аҳоли таркибини ўрганиш

Аҳолидан мураккаб мажмуани алоҳида гуруҳлар ва гуруҳчаларга бўлмасдан ўрганиб бўлмайди. Бу амал аввало аҳоли таркиби ҳақидаги турли хил кўрсаткичлар бўйича муайян тасаввур беради.

Аҳоли статистикасида аҳолини гуруҳлаш қуйидагилар бўйича олиб борилади: жинси, ёши, оилавий аҳволи, миллати.

1. Аҳолини жинси бўйича гуруҳлаш ва тақсимлаш унинг тар-

кибида эркаклар ва аёллар сонини аниқлашга имкон яратади. Худудлар бўйича олинган жинсий таркиби тўғрисидаги маълумотлар мамлакатнинг аҳоли регионларида эркаклар билан аёллар сонининг ўзаро тенг ёки тенг эмаслиги ҳақидаги тасаввурни беради. Ўз навбатида бундай муносабат минтақа иқтисодининг ишлаб чиқариши йўналишига ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, кўмир, нефть, металлургия тармоқлари бор жойда эркаклар, энгил ёки туқимачилик саноати ривожланган жойларда аёллар нисбатан кўп бўлади.

Жинс бўйича гуруҳлаш бошқа гуруҳлаш белгилари (ёши, ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти ва бошқалар) билан бирга амалга оширилади.

2. Аҳолини ёши бўйича гуруҳлаш ҳам аҳоли статистикасининг асосий ва муҳим визифаларидан бири ҳисобланади. Кўплаб амалий масалаларни ечишда турли хилдаги ёш контингентларини аниқлаш зарур: боғча ёшдаги, мактаб ёшидаги, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сонини, меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ёки катталар сони ва бошқалар.

3. Ҳар бир давлатда турли хил миллатдаги шахслар яшайди. Шунинг учун рўйхатга олиш ҳужжатлари шаклларини ишлаб чиқишда миллат бўйича тақсимланиш ҳақидаги кўрсаткичлар ифодаланишини талаб этувчи саволлар берилади.

Аҳолининг миллат таркибини ўрганишда алоҳида миллатлар гаплашадиган тил ҳисобланади.

4. Аҳоли статистикасида аҳолини оилавий аҳоли бўйича гуруҳларга тақсимлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу масала бўйича рўйхатга олиш ҳужжатлари ҳар хил тарзда ишлаб чиқилиши мумкин. Чунончи улар бўйича баъзан никоҳдан ўтган ва никоҳдан ўтмаган шахслар сони аниқланади. Оилавий ҳолат тўғрисида тўлиқ ва тўғри тасаввур берадиган гуруҳлаш қуйидагиларни ўз ичига олади: ҳеч қачон никоҳдан ўтмаганлар, бева қолганлар, никоҳдан ўтмаганлар, ажрашганлар ва бошқалар. Бу тарздаги гуруҳлаш эркаклар ва аёллар учун алоҳида-алоҳида ўтказилади. Бунда улар 16 ёшдан бошлаб турли гуруҳларга бўлинади.

Гуруҳлашда шу билан бирга меҳнатга лаёқатли шахслар орасида иқтисодиётда банд бўлганлар сони ва ишсизлар сони ҳам ўрганилади. Ўз навбатида, банд бўган аҳоли учун иқтисодиёт тармоқлари ва секторлари бўйича гуруҳланади.

Руйхатга олиш ҳужжатларини ишлаб чиқишда аҳолининг маълумотини акс эттиришга катта эътибор берилади. Бунда аҳоли маълумоти даражаси бўйича қуйидаги гуруҳларга бўлинади: олий, тугалланмаган олий, ўрта махсус, умумий ўрта, тўлиқсиз ўрта.

4.4. Аҳолининг табиий ҳаракати статистикаси

Маълумки, аҳоли сони муттасил ўзгариб туради. Аҳоли сонининг туғилишлар ва ўлишлар ҳисобига ўзгариши аҳолининг табиий ҳаракати деб аталади.

Аҳолининг табиий ҳаракатини ифодаловчи асосий кўрсаткичлар туғилиш, ўлиш, табиий ўсиш кўрсаткичлари, шунингдек, улар билан боғлиқ бўлган никоҳдан ўтиш ва ажралишлар сони ҳисобланади.

Аҳолининг туғилиш, ўлиш, табиий кўпайиш кўрсаткичлари мутлақ ифодаларда ҳисобга олинади. Аҳолининг табиий ўсиши бу туғилганлар билан ўлганлар орасидаги фарққа тенг. Лекин аҳолининг табиий ҳаракати кўрсаткичлари туғилиш, ўлиш, табиий ўсиш даражаларини ифодалай олмайди, бу аҳолининг умумий сонига таъсир бўлади. Шунинг учун аҳолининг табиий ҳаракатини ифодалаш учун қайд этиб ўтилган кўрсаткичлар 1000 кишига нисбатан ҳисобланади, яъни нисбий кўрсаткич промилле (‰)да ҳисобланади.

Аҳоли табиий ҳаракатининг асосий нисбий кўрсаткичлари қуйидагилар ҳисобланади: туғилиш коэффициенти, ўлиш коэффициенти, табиий ўсиш коэффициенти, никоҳдан ўтиш коэффициенти, ажралиш коэффициенти. Никоҳдан ўтиш коэффициентини аниқлаш учун жорий йилдаги никоҳлар сони аҳолининг ўртача йиллик сонига бўлинади, ажралиш коэффициентини эса, шу йилда бекор қилинган никоҳлар сонини аҳолининг ўртача йиллик сонига бўлиш йўли билан аниқланади.

Туғилиш ва ўлиш орасидаги фарқни аниқлаш учун аҳоли статистикасида ҳаётийлик кўрсаткичига таянилади. У ўзида туғилганлар сони билан ўлганлар сони орасидаги фарқни ифода этади.

Аҳолининг табиий ҳаракатини ифодаловчи барча кўрсаткичлар одатда бир йилга нисбатан ҳисобланади. Лекин айрим ҳолларда у бир мунча узоқроқ давр оралиғига нисбатан ҳам ҳисобланиши мумкин.

Қуйида Ўзбекистон туғилиш ва ўлиш, аҳолининг табиий ўсиш кўрсаткичлари ҳамда никоҳ ва ажралишлар ҳақидаги маълумотлар берилди.

3-жадвал

1980-2002 йилларда Ўзбекистон Республикасида туғилиш,
ўлиш ва аҳолининг табиий ўсиши

Йиллар	Туғилганлар сони	Ўлганлар сони	Аҳолининг табиий ўсиши	Аҳолининг ҳар 100 киши ҳисобига		
				туғилгандар сони	ўлганлар сони	табиий ўсиши
1980	540,0	118,9	421,1	33,9	7,5	26,4
1990	691,6	124,5	567,1	33,7	6,1	27,6
1996	634,8	144,8	490,0	27,3	6,2	21,1
1997	614,0	138,6	475,4	26,0	5,9	20,1
1998	596,0	137,3	458,7	25,4	5,8	19,6
1999	554,2	136,3	417,9	23,2	5,1	18,1
2000	532,1	135,2	397,9	22,1	6,1	16,0
2001	513,0	132,6	380,4	20,4	5,3	15,1
2002	532,5	137,0	395,5	21,0	5,4	15,6

Манба: Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

4-жадвал

1980-2000 йилларда Ўзбекистон Республикасида никоҳ ва
ажралишлар сони¹

Йиллар	Никоҳлар сони	Ажралишлар сони	1000 киши ҳисобига	
			никоҳлар	ажралишлар
1980	173,6	22,5	10,8	1,4
1990	217,3	29,9	10,6	1,5
1996	171,7	20,2	7,4	0,9
1997	181,4	21,5	7,7	0,9
1998	190,3	22,4	8,2	1,0
1999	186,2	23,1	7,7	0,9
2000	172,9	22,6	7,1	0,8
2001	170,1	15,7	6,8	0,6
2002	165,6	18,3	6,5	0,7

Манба: Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Юқоридаги барча ифодаланган аҳолини 1000 кишига нисбатан ҳисобланган кўрсаткичлари умумий коэффицентлар саналади. Аҳолини янада мукамалроқ тавсифлаш учун хусусий (махсус) коэффицентлар ҳам аниқланади. Бу хусусий коэффицентларда умумий коэффицентлардан фарқли ўлароқ аҳолининг ёши, жинси, касби ёки гуруҳларнинг бошқа кўрсаткичлари бўйича ҳам ҳисобланади.

¹ Манба: Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси. – Т.: 1998.

Демак, туғилишни ўрганишда махсус туғилиш коэффициенти (баъзан бу фертил кўрсаткич ҳам дейилади)дан кенг фойдаланилади. Бу туғилишлар сонининг 15 ёшдан 49 ёшгача бўлган аёлларнинг ўртача сонига нисбати кўринишида ҳисобланади.

Аҳоли статистикасида қуйидаги махсус коэффициентлар ҳам ҳисобланади:

а) аёлларнинг алоҳида ёшлари бўйича гуруҳлари учун туғилиш коэффициенти;

$$б) K_{\text{мах.туғ}} = (T * 1000) / S_{15-49 \text{ ёш аёллар}}$$

Бу ерда T - туғилган болалар сони; \bar{S} - 15-49 ёшгача бўлган аёлларнинг ўртача йиллик сони;

в) вафот этиш коэффициенти;

г) табиий ўсиш коэффициенти;

д) никоҳ қуриш ва ажралиш коэффициенти;

е) ҳаётийлик коэффициенти.

Аҳоли сони ўзгармасдан доимий бир хил бўлиб қолмайди. Аҳоли сони туғилиш, вафот этиш ҳисобига ўзгариб туради. Табиий ҳаракатни ифодаловчи кўрсаткичлар бу туғилиш, вафот этиш ва табиий ўсиш коэффициентларидир.

1. Аҳолининг умумий туғилиш коэффициенти.

Бир йилда туғилганлар сонини 1000 га кўпайтирилади. Ҳосила аҳолининг ўртача йиллик сонига нисбатига тенг бўлади, яъни:

$$K_{\text{туғилиш}} = (T * 1000) / \bar{S}$$

Бу ерда T - туғилган болалар сони;

\bar{S} - аҳолининг ўртача йиллик умумий сони.

2. Вафот этиш коэффициенти.

Вафот этиш коэффициенти йил давомида вафот этганлар сонини 1000 га кўпайтирилгач, олинган натижа аҳолини йиллик ўртача сони нисбатига тенг:

$$K_{\text{вафот}} = (B * 1000) / \bar{S}$$

Бу ерда B - вафот этганлар сони.

3. Табиий ўсиш коэффициенти. $K_{\text{таб.ўс}} = K_{\text{туғ}} - K_{\text{вафот}}$

4. Никоҳ қуриш коэффициенти:

$$K_{\text{никоҳ}} = (H * 1000) / \bar{S}$$

H - никоҳ кўрганлар сони.

5. туғилиш ва вафот этиш орасидаги нисбат ҳаётийлик коэффициентини ҳисоблайди.

6. Ажралиш коэффициенти:

$$K_{\text{ажралиш}} = (A * 1000) / \bar{S}$$

Бу ерда А - ажрашганлар сони.

✓4.5. Аҳоли миграцияси.

Аҳоли сонининг истиқболини аниқлаш

Алоҳида аҳоли пунктлари, ҳудудлари аҳолининг сони фақат табиий ҳаракат натижасида ўзгармасдан, балки механик ҳаракат натижасида ёки алоҳида шахсларнинг ҳудудий кўчиши натижасида, яъни аҳоли миграцияси ҳам ўзгаради.

Аҳолининг мамлакат ичкарасида у ердан бу ерга кўчиши ички миграция, бир мамлакатдан бошқа мамлакатга кўчиши эса ташқи миграция деб аталади. Ички ва ташқи миграция ҳар хил сабаблардан келиб чиқиши мумкин: масалан, иш қидириш сабабли.

Собиқ Иттифоқ тарқаб кетганидан сўнг унинг таркибидаги иттифоқдош республикаларда миграция жараёнлари анча кучайди.

Ҳозирги вақтда статистикада аҳоли миграциясининг қуйидаги сабаблари ажратиб кўрсатилади: ўқишни давом эттириш, иш жойини ўзгартириш, ишга жойлашиши имкониятларининг йўқлиги, шунингдек қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиш, тadbиркорлик ёки индивидуал меҳнат фаолияти, экологик шароитлардан қониқмаслик, қишлоқ (шаҳар) жойларида яшашни истамаслик ва бошқа сабаблар.

Ҳар бир аҳоли пункти ва умуман мамлакат учун аҳоли миграциясининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилар ҳисобланади: кириб келганлар сони, чиқиб кетганлар сони ва уларнинг коэффициенти.

Кириб келиш коэффициенти қуйидагича ҳисобланади:

$$K_{\text{кириб келиш}} = (\text{кириб келганлар сони} / \bar{S}) * 1000$$

Чиқиб кетиш коэффициенти қуйидагича ҳисобланади:

$$K_{\text{чиқиб кетиш}} = (\text{чиқиб кетганлар сони} / \bar{S}) * 1000$$

$$K_{\text{мех.ўс}} = (\text{кириб келганлар сони} - \text{чиқиб кетганлар сони}) / \bar{S} * 1000$$

Кириб келганлар ва чиқиб кетганлар сони мамлакат бўйича ҳисобланади, шунингдек, у жинси, ёши миграцияси сабаблари бўйича тақсимланади.

Миграция ҳақидаги маълумотларнинг таҳлили аҳолининг давлатнинг қасрига ва қасридан, қандай миқдорда кўчиши юз бераётганлигини кўрсатади, бу эса ўз навбатдаги кўплаб хўжалик ва бошқа тадбирларни режалаштиришда муҳим ҳисобланади.

Аҳолининг келажақда маълум вақт оралиғидан кейин бўладиган сонини турли хил усуллар ёрдамида аниқлаш мумкин.

Аҳоли сонининг умумий истиқболини маълум таҳлил қилинаётган маълум даврда аҳоли сонининг табиий ва механик ўсиши ҳақидаги маълумотлар асосида аниқланади. Масалан, агар аҳолининг сони муайян давр бошига маълум бўлса ва умумий ўсиш коэффициенти ҳисобланган бўлса, у ҳолда аҳоли сонининг t йилдан кейин бўладиган истиқболини қуйидаги формула билан ҳисоблаш мумкин.

$$S_{b+t} = S_b (1 + \text{Кум.ўс})^t \cdot 1000$$

S_b - режалаштирилаётган давр бошига аҳоли сони;

T - башорат қилинаётган йиллар сони;

$K_{\text{ум.ўс}}$ - шу даврга аҳолининг умумий ўсиш коэффициенти.

Умумий аҳоли сонини башорат қилишнинг бошқа усули ҳам мавжуд. У динамика қаторларини экстрополяция қилишга асосланади.

Аҳоли сони истиқболини алоҳида ёш бўйича гуруҳларга ажратиб ҳам ҳисоблаш мумкин. Бунинг учун аҳоли сони ва ёш структураси ҳақида, ёши бўйича туғилиш коэффициентлари ҳақида маълумотлар ва хоказолар бўлиши керак.

Қисқача хулосалар

Аҳоли статистикаси - статистикасининг энг қадимги тармоғи бўлиб, у аҳолининг сони, таркиби, мамлакат ҳудуди бўйича жойлашиши, унинг табиий ва механик ҳаракатини ўрганadi. Аҳоли сони доим ўзгариб турувчи миқдор бўлгани учун, уни маълум бир ҳудуд ва муайян кунга нисбатан аниқланади. Бунда маълумот манбаи бўлиб, аҳоли рўйхати маълумотлари ҳисобланади. Аҳоли жинси, ёши, оилавий аҳволи, миллати ва хоказо бўйича гуруҳ ва гуруҳчаларга бўлинади. Аҳолининг табиий ҳаракати дейилганда, унинг туғилиши, вафот этиши ва табиий ўсиши (нокамайиши) тушунилади. Улар аввало мутлақ миқдорларда ифодаланади, лекин улар бу ҳаракатларнинг даражаларини ифодаляолмайди. Шу мақсадда қайт этилган кўрсаткичлар минг кишига нисбатан ҳисобланади, яъни нисбий кўрсаткичлар промилле ($\%_0$)да ифодаланади (туғилиш коэффициенти, вафот этиш коэффициенти, никоҳдан ўтиш коэффициенти, ажралиш коэффициенти ва хоказолар).

Аҳолининг мамлакат ичида бир пунктдан иккинчисига кўчиши ички миграция, бир мамлакатдан бошқа мамлакатга кўчиши эса ташқи миграция деб аталади. Бу кўрсаткичлар ҳам абсалют, ҳам нисбий миқдорларда ифодаланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Аҳоли статистикасини асосий вазифалари нималардан иборат?
2. Аҳолини ўртача йиллик сонини ҳисоблаш формулаларини мисоллар орқали тушунтиринг.
3. Аҳолининг табиий ва механик ҳаракати кўрсаткичларига нималар киради?
4. Аҳоли истиқболдаги сонини қандай ҳисобланади?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. - Т.: Мехнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. - М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. - Т., 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. - М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. - М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. - М.: Финстатинформ, 1998.
8. Келдишев Г.С. Статистика населения. М «Ф» и «С», 1986.

V боб

МИЛЛИЙ БОЙЛИК СТАТИСТИКАСИ

5.1. Миллий бойлик ва миллий мулк ҳақида тушунча ва уларнинг таркиби

Мамлакат миллий бойлиги - инсон меҳнати туфайли тўпланган номолиявий ва молиявий активлар ва табиат инъомларининг йиғиндисидан ташкил топади.

Ўзбекистон Республикаси миллий бойлигининг ҳажми 1991 йил 1 сентябрдан ҳисоблана бошланди. У яратилиш манбаи бўйича 2 қисмдан иборат:

– миллий мулк - инсон меҳнати туфайли шу давргача тўпланган бойликлар;

– табиат инъомлари - бойликлари.

Умуман, Европада қўлланадиган МХТ концепциясига асосан Ўзбекистон Республикаси миллий бойлиги қуйидагилардан ташкил топади:

Йил бошида

Моддий бойликлар		Молиявий ресурслар
Табиий ресурслар	Кishi меҳнати туфайли тўпланган моддий бойликлар	
АВ	ВГДЕ	ЖЗИКЛМН

Йил давомида қилинган операциялар

Моддий бойликлар қилинган операциялар бўйича	Молиявий ресурслар бўйича қилинган операциялар

Йил охирида

Моддий бойликлар		Молиявий ресурслар
Табиий ресурслар	Инсон меҳнати туфайли тўпланган моддий бойликлар	
АВ	ВГДЕ	ЖЗИКЛМН

1. Табиий ресурслар;
 А - фойдаланишга киритилмаган;
 Б - ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган;
2. Инсон меҳнати туфайли йиғилган моддий бойликлари;
 В - асосий фондлар;
 Г - моддий айланма маблағлар ва захиралар;
 Д - аҳолининг шахсий мулки;
 Е - бошқа моддий бойликлар.
3. Молиявий ресурслар:
 Ж - олтин;
 З - мавжуд пуллар ва банкдаги ҳисоблар;
 И - қимматли қоғозлар (акциялардан ташқари);
 К - заёмлар;
 Л - акциялар;
 М - суғута фондлари;
 Н - бошқа молиявий маблағлар.

Миллий бойлик ҳажми одатда йил боши ва охирида қуйидагича аниқланади:

$$МБ = ТБ + КМТЙМБ + МР$$

Бунда: МБ - миллий бойлик;

ТБ - табиий ресурслар;

КМТЙМБ - инсон меҳнати туфайли йиғилган моддий бойликлари;

МР - молиявий ресурслар.

Қандай мақсадга мўлжалланганлигига қараб инсон меҳнати туфайли яратилган миллий бойликлар икки гуруҳга бўлинади:

1. Ишлаб чиқариш фондлари;

2. Ноишлаб чиқариш фондлари.

Биринчи гуруҳ инсон меҳнати туфайли йиғилган бойликнинг 40 фоизга яқинини ташкил қилиб, ишлаб чиқариш соҳасидаги ишлаб чиқариш воситаларидан иборат. Иккинчи гуруҳ инсон меҳнати туфайли йиғилган бойликларнинг асосий қисмини (60%) ташкил қилиб, ноишлаб чиқариш фондларни, айланма фондларни ва аҳолининг шахсий мулкини ўз ичига олади.

Айланма фондлар - бу ишлаб чиқариш воситаларининг битта ишлаб чиқариш жараёни давомида тамомила истеъмол қилинган қисми бўлиб, унинг қиймати тайёр маҳсулотга тўлалигича ўтади. Ноишлаб чиқариш воситалари таркибига қуйидагилар киради:

- меҳнат ашёлар ва ғамламалари;

- тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ярим фабрикатлар;

- келажак учун мўлжалланган харажатлар.

Айланма фондлар асосий ишлаб чиқариш фондларининг тахминан 19-20 физини ташкил қилади. Улар йил даиомида бир неча марта айланади. Шу сабабли йил мобайнида сарфланган ресурсларнинг умумий ҳажми уларнинг ўртача йиллик ҳажмига қараганда бир неча баробар катта бўлади.

Статистика мамлакатимиз миллий бойлиги ҳажмининг ҳисоблаш билан бирга унинг динамикасини ҳам таҳлил қилади.

Миллий бойлик индекси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$J_{mb} = \frac{MB_{0+} + MD_1 \times T_1}{MB_0} = \frac{MB_1}{MB_0}$$

Бу ерда: MB_1 , MB_0 - миллий бойликнинг базис ва жорий даврдаги қиймати;

MD_1 - жорий даврда яратилган миллий даромад;

T_1 - миллий даромаддаги жамғарма меъёри.

Бу формула миллий бойлик ҳажмининг миллий даромаддаги жамғарма меъёрига тўғри пропорционал, миллий бойликнинг йил бошидаги ҳажмига эса тескари пропорционал боғланишда эканлигини ифодалайди. Миллий бойликнинг ўсиши, жамғариш қонуни асосида юз беради. Бу қонунга биноан иқтисодийда ўсиш юз берганда кўшимча маҳсулотнинг жамғариланган қисми миллий бойликка айланади.

5.2. Миллик бойлик, миллий ҳисоблар тизимида фаол ва пасив тушунчалари

Актив - бу институтционал бирликлар қўлидаги мулк бўлиб, унинг эгалари унга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи туфайли улардан иқтисодий даромад топадилар. Активлар мулк объекти бўлганлиги сабабли захҳира кўринишида намоён бўлади. Мулкнинг қийматидаги ифодаси МХТ да иқтисодий фаол маъносини беради. Иқтисодий фаолнинг миқдори (кўлами) олинган иқтисодий даромад ҳажмига, шунингдек, муайян даврда ундан фойдаланилганлик даражасига ҳам боғлиқ.

Мулк объекларининг хизмат қилиш даври турлича бўлади. Вақт ўтиши билан улардан олинандиган даромад камайиб боради. Натижада мазкур мулкнинг бозор қиймати пасаяди. Турли кўринишдаги фаоллардан фойдаланиш даражаси, эгалик шакли турлича бўлганлиги сабабли улардан олинандиган даромад ҳам ҳар хил бўлади. Шу тариқа ҳар бир институтцион бирлик даромад топади. Айтайлик:

- ер эгаси деҳқончилик қилиш ёки ерни ижарага бериб рента олишдан;

- пул ёки қимматли қоғозлар эгаси уни қарзга бериб фоиз олишдан;

- капитал эгаси уни бизнесда ишлатишдан даромад топади.

Пассивлар - институтцион бирликларнинг қарзлари ёки уларни узиш бўйича қарздорлик мажбуриятидир.

Фаолларнинг қийматини ҳисобга олиш уларнинг умумий миқдори (ҳажми) ҳисобга олиш имконини беради. Активларнинг (А) умумий қийматида (П) пассивларни айириб ташласак, у ҳолда институтцион бирликларнинг хусусий капитали (ХК) келиб чиқади:

$$ХК=А-П$$

Макроиқтисодиёт миқёсида хусусий капитал соф фаоллар деб юритилади. Фаоллар икки турдаги ресурслардан ташкил топади:

- моддий (номолиявий) ресурслардан;

- молиявий ресурслар.

Моддий ресурслар ўз навбатида тикланадиган ва тикланмайдиган фондларга бўлинади.

Моддий айланма воситалар ва моддий-товар маблағлар ғамламалари таркибига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқарувчилардаги тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ғамламалари;

- оралиқ истеъмол учун четдан сотиб олинган хомашё, маблағ ва ярим фабрикатлар ғамламалари;

- муомаладаги товар ғамламалари ва давлат ихтиёридаги захиралари.

Асосий фондлар ҳам ўз навбатида икки гуруҳ активларидан иборат:

1. Моддий тикланадиган активлар - турар жойлар, ишлаб чиқариш бинолари ва қурилиш маҳсулотлари, ускуналар, ишлаб чиқаришга жалб қилинган табиий ресурслар, буюмлашган бадий асарлар;

2. Номодий тикланадиган активлар тадқиқотлар ва излашнишлар, қазиб олинадиган минерал ресурслар, электрон ҳисоблаш машиналари дастурлари, адабиётлар ҳамда санъатнинг нодир асарлари ва ҳоказо.

Моддий активлар жамиятнинг моддий эҳтиёжини қондирувчи ва аниқ модий ашёвий шаклдаги активлардир. Номоддий активлар ҳам моддий кўринишга эга бўлиб, улар номоддий эҳтиёжни қондиради.

Асосий фондлар деганда хизмат муддати бир йилдан ортиқ ва қиймати 15 минимал иш ҳақидан кам бўлмаган ишлаб чиқариш воситалари тушунилади.

Улар ишлаб чиқаришнинг бир босқичида эмас, балки бир неча босқичда иштирок этадилар, маҳсулот ишлаб чиқарадилар ва натурал ашёвий шаклини сақлаб қолган ҳолда қийматларни тайёрланаётган маҳсулот қийматиغا қисман-қисман ўтказиб борадилар. Моддий бойликларни ишлаб чиқариш воситалари шаклидаги қисми ғарбда асосий ва айланма капитал деб, МДХда эса асосий ва айланма фондлар деб юритилади.

Соф молиявий фаол иқтисодийнинг соф фаолларини ёки хусусий капитални ҳисоблаш учун зарур. У қуйидагича аниқланади:

$$CMA=MA-MM$$

Бу ерда: CMA - соф молиявий фаол;

MA - молиявий фаол;

MM - молиявий мажбуриятлар;

Молиявий мажбурият кредиторлар ва қарздорлар ўртасида тузилган шартнома муносабатлари натижасида вужудга келади.

Молиявий мажбурият қарздорларнинг ўз кредиторлари талабларини қондириш (тўлаш) бўйича мажбуриятдир.

Актив ва пасив баланслар оддатда йил боши ва йил охиридаги ҳолати билан ҳисобга олинади. Шунга қараб мутаносиб равишда актив ва пасив баланслар бошланғич ҳамда якуний кўринишларда тузилади. Бу баланслар МДХ таркибидаги тўртинчи тоифа счётлар бўлиб уларда активлар элементларнинг таркиби мажбурият ва хусусий капиталнинг муайян вақтдаги ҳолати акс эттирилади.

Иқтисодийнинг соф активи барча секторларнинг соф активлари йиғиндисига тенг:

$$I_{ca} = EC_{ca}$$

Бу ерда: I_{ca} - иқтисодийнинг соф активи;

EC_{ca} - секторлар соф активларнинг йиғиндисиди.

Чет эл молиявий активлар мамлакатнинг чет эллар бўйича актив ва пасив балансларига асосланиб ҳисобланади. Бу баланснинг актив қисмида қуйидагилар ҳисобга олинади:

1. Чет эл валютаси ғамламаси;
2. Хорижий инвестиция ва қимматли қоғозлар;
3. Тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари;
4. Экспорт бўйича кечиктирилган тўловлар учун берилган кредит;
5. Хорижий давлатларнинг қарзлари;
6. Халқаро ташкилотларга берилган бадаллар;

7. Бошқа ташқи фаоллар (бунга валюта банкларининг қисқа муддатли чет эл активлари ва корпорацияларининг чет эл активлари киради).

Балансининг пассив қисмида қуйидаги унсурлар ҳисобга олинади.

1. Ички қимматли қоғозларга қилинган инвестициялар;
2. Ички иқтисодиётга қилинган инвестициялар;
3. Импорт бўйича кечиктирилган тўловлар учун берилган кредит;

4. Хорижий давлатлардан қарзлар;

5. Бошқа ташқи қоғозлар (бунинг таркибига валюта банкларининг қисқа муддатли ташқи қарзи ва корпорацияларнинг ташқи қарзлари киради).

Активлар ва мажбуриятлар баланслари ўрганилаётган давр боши ва охиридаги ҳолати билан қуйидаги даромадлар бўйича ишлаб чиқилади:

- институционал бирликлар;
- иқтисодиёт секторлари;
- мамлакат иқтисодиёти миқёсида.

Активлар ва мажбуриятлар балансни тузиш чоғидаги бозор баҳоси баҳоланади. Активнинг таркибий элсментлари ва уларнинг давр боши ва охиридаги ўзгариши қуйидагича ифодаланиши мумкин:

$$A_0 + B - C + D + X = A_1$$

Бу ерда: A_0 ва A_1 - активларнинг давр боши ва охиридаги қиймати (бозор нархида);

B - сотиб олинган активлар (олди-сотди қилиш чоғидаги баҳода);

C - сотиб юборилган активлар;

D - активлар таркибидаги бошқа ўзгаришлар;

X - активлар бўйича холдинг номинал фойдаси (+) ва зарраси (-).

Жамғарма - капиталнинг шаклланишида ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Унинг миқдори мавжуд даромаддан жамғариш фоизига боғлиқ ва у мавжуд даромад билан ҳақиқий пировард истеъмол ўртасидаги фарққа тенг. Соф жамғарма капитал ҳажмининг ўзгаришида биринчи ва ҳал қилувчи омил бўлиб ҳисобланади.

Молиявий активлар таркибидаги ўзгаришлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ҳалокат ёки фожиа натижасида кўрилган зарарлар;
- қопланмайдиган мусодара қилишлар;
- тасниф ва таркибий қисмлардаги ўзгаришлар;

Қисқача хулосалар

Мамлакатимиз миллий бойлиги - инсон меҳнати туфайли тўпланган номолиявий ва молиявий активлар ва табиат инъомларининг йигиндисидан ташкил топади. Статистика миллий бойлигимиз ҳажмини 1991 йил 1 сентябрдан ҳисоблай бошлади ва у яратилиш манбаи бўйича 2 қисмдан иборат:

1. Миллий мулк - инсон меҳнати туфайли шу давргача тўпланган бойликлар.

2. Табиат инъомлари бойликлари.

Миллий бойликнинг ўсиши, жамғариш қонуни асосида юз беради. Бу қонунга асосан иқтисодиётда ўсиш юз берганда қўшимча маҳсулотнинг жамғариладиган миллий бойликка айланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Миллий бойлик деганда нимани тушунаси?
2. Миллий бойлик статистикасини асосий вазифаларини тушунтириб беринг?
3. Миллий мулк нима?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. - Т.: Меҳнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. - М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. - Т., 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. - М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУГермании, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. - М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. - М.: Финстатинформ, 1998.
8. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт асослари. - Т.: Меҳнат, 1995.

VI боб

МАКРОИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ НАТИЖАЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ

6.1. Макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашнинг умумназарий асослари

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун қуйидаги омиллар бўлиши шарт: ишчи кучи, капитал, ер ва тадбиркорлик. Ишчи кучи ишлаб чиқариш жараёнининг энг асосий омили бўлиб, унинг меҳнат сарфи натижасида товарлар яратилади ва хизматлар кўрсатилади. Меҳнат сарфи учун ишчи кучи иш ҳақи олади ва бу унинг даромади ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш ва уй хўжалиги капитал билан таъминланса, товар ва хизматлар ҳажми ортади, миллий иқтисодиёт ривожланади. Ишлаб чиқаришни энг илғор технология билан қуроллантириш, маҳсулотнинг рақобат қобилиятини оширади, яхши реклама қилиш, хомашё олиш ва бошқа қўп масалалар капиталга боғлиқ. Капитал эгалари сарфлаган капиталларидан белгиланган фоизда даромад оладилар.

Ишлаб чиқариш корхоналари ҳам, уй хўжалиқларига хизмат кўрсатиш соҳалари ҳам маълум жойда, яъни ерда жойлашган. Капитал эгалари сарфлаган капиталларидан белгиланган фоизда даромад оладилар.

Тадбиркорлар ишчи кучи, капитал ва ердан фойдаланиб, бозорда талабга мос ҳажмдаги, сифатдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарадилар. Агар тадбиркорлар бозор конъюнктурасига мос товарларни ишлаб чиқарса, уни сотиб даромад ёки фойда оладилар.

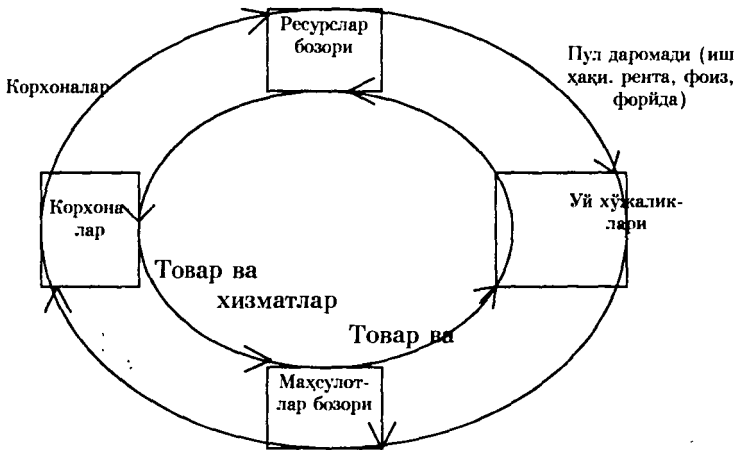
Фойда олган тадбиркорлар фаолиятини давом эттирса, фойда олмаганлари эса инқирозга учрайди ва табиий танловда йўқолиб боради.

Юқоридаги 4 гуруҳда баён этилган ишлаб чиқариш омиллари биргаликда товар ва хизматлар яратар экан, уларнинг эгалари даромад қиладилар. Уларнинг биргаликдаги харажатини мувофиқлаштириш зарур, чунки уларнинг ялпи фаолиятдан ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ва миллий даромад (МД) яратилади.

Товар ва пулли хизматларни ишлаб чиқариш жараёни эркин тадбиркорлар ва эркин истеъмолчиларнинг ўзаро иқтисодий муносабатларини ўз ичига олади. Уларнинг эркин иқтисодий муносабатларини ўрганишимиз учун товар ва пулли хизматларнинг доиравий айланиш моделини кўриб чиқамиз (4-чизмага қаранг).

Товар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун жами фирмалар ишлаб чиқариш омиллари бозорига мурожаат қиладилар. Ишлаб чиқариш омиллари бозоридан хомашё ва материаллар, ёқилғи, ишчи кучи, капитал ва шу каби ишлаб чиқариш омиллари сотиб оладилар. Фирмаларда сотиш учун товар (хизмат)лар ишлаб чиқарилади ва уни товар ва хизматлар бозорига олиб бориб сотилади.

Бунда омилларининг фирмаларга қараб ҳаракатини, фирмалардан ишлаб чиқариш омиллари учун пулнинг оқимини кўрамиз.

4-чизма. Товар пуллик хизматларни доиравий айланиш модели.

Фирмалардан эса товар ва хизматлар бозорига товарлар оқими ҳаракат қилса, ўз навбатида товар ва хизматлар бозоридан фирмаларга уларнинг сотилишидан пул келади. Уй хўжаликлари эса тайёр маҳсулотлар ва хизматларнинг истеъмолчиларидир. Улар товарларни истеъмол қилиш учун сотиб оладилар ва уларнинг ўрнига пул тўлайдилар. Уй хўжаликлари ва пул ишлаб чиқариш омиллари бозоридан келиб тушади. Яъни, уй хўжаликлари ишчи кучини ишлаб чиқариш омиллари сифатида сотиб, унинг эвазига пул оладилар.

Шундай қилиб, товар ва хизматлар макро ва микро кўламда ҳаракат қилади. Макро кўламдаги товар ва хизматларнинг доиравий айланиши ва унинг самарадорлигини ошириш билан макроиқтисодиёт шуғулланади. Микроиқтисодиёт эса худди шу омиллари яхлит фирмалар, уй хўжалиги, деҳқон-

фермер хўжалиги, яхлит миллий ишлаб чиқариш омиллари ва товар, хизматлар бозори сифатида ўрганади.

4-чизмада келтирилган товар ва пулларнинг макроқўламдаги доиравий айланиши товар ва пуллар оқимининг энг оддий моделидир. Унинг ёрдамида товар ва пулларнинг оқимини, унинг доиравий функциялари борлигини, иқтисодий манфаатларнинг тўқнашувини ҳар бир омилнинг самарали алмашув учун ҳаракатини макроқўламдаги мураккаб манфаатларни, истақларни тасаввур этиш мумкин.

Товар ва хизматлар натурал, шартли-натурал ва қиймат (пул) ҳолатида ҳисобга олинади.

Маҳсулотнинг натурал ҳолда ҳисобга олиниши шу маҳсулотнинг истеъмол қиймати томонини ифодалаб, унинг физик хусусиятига боғлиқ бўлган ўлчов бирлиги билан ўлчанади. Маҳсулотларни натурал ҳолда ҳисобга олганда қуйидагилар ўлчов birlikлари бўлиб хизмат қилиши мумкин: маҳсулотларнинг сони (дона), вазни (кг), узунлиги (м, км), майдони (м кв, га), ҳажми (м куб) ва ҳоказо.

Айрим ҳолларда бир турдаги маҳсулотлар бир-бирини сифат жиҳатдан фарқ қилади. Аммо маҳсулотлар натурал ҳолда ҳисобга олинганда уларнинг сифат томонлари ўз ифодасини топмайди. Маҳсулотлар шартли натурал ўлчов бирлигида ҳисобга олинганда уларнинг истеъмол қийматлари эътиборга олинади. Шартли-натурал ўлчов бирлиги бир турдаги маҳсулотларга қўлланади.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг умумий ҳажмига тавсиф бериш учун бир корхона доирасида ҳам, тармоқ ва халқ хўжалиги бўйича ҳам ҳар хил турдаги маҳсулотларни ўзаро қўшиб ҳисоблаш лозим.

Маҳсулотларни қиймат (пул) усулда ҳисоблаш усули, уларни корхона ва бутун халқ хўжалиги бўйича қўшиб ҳисоблаш ва йиғиндисини аниқлаш имконини беради. Бунда маҳсулот сифати ҳам эътиборга олинади, чунки юқори навли маҳсулотлар паст навли маҳсулотларга нисбатан юқори баҳоларда баҳоланади. Бу усулда кўрсатилган хизматлар ҳам айнан шу усулда ҳисобга олинади.

6.2. Иқтисодий фаолиятларнинг умумий макроиқтисодий натижасини аниқлашнинг икки модели, уларнинг моҳияти ва фарқи

Бозор иқтисодиёти - умумбашарий ҳолат бўлиб, жаҳон цивилизацияси ривожланиши йўлидаги муқаррар босқичдир. Тартибли асосдаги бозоргина халқимизнинг ижодий ва меҳнат

имкониятларини рўсбга чиқаришга, ташаббускорлик ва ишбилармонликни ривожлантиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказишда давлат статистика органларининг роли қаттадир.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда амал қилинаётган статистика ва ҳисобот тизими иқтисодиётни маъмурий буйруқбозлик усули билан бошқариш шароитида вужудга келган бўлиб, марказлаштирилган режалаштириш услубиятига ва ялпи статистик кўзатишга асосланган эди.

Кўрсаткичлар тизими вазирликлар ва маъмурий идораларнинг бошқариш заруриятидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, бозор муносабатларига жавоб бера олмайди.

Бозор муносабатлари шароитида статистика соҳасидаги янги муаммоларни ҳал этиш унинг назарий асосини қайта кўриб чиқишни мавжуд статистика амалиётида кескин ўзгаришлар кўлишини талаб этади.

Шу мақсадда макроиктисодий статистика ривожланишининг асосий йўналишларида тўб ўзгаришлар ҳосил қилиш учун халқ хўжалиги баланси (ХХБ)ни сақлаб қолган ҳолда, маҳаллий шароитларга мослашган миллий ҳисоблар тизимининг (МХТ) халқаро стандартни ишлаб чиқиш ва жорий этиш керак бўлади.

Кўйида иқтисодий фаолиятларнинг умумий макроиктисодий натижасини аниқлашнинг юқорида зикр этилган икки модели ХХБ ва МХТ, уларнинг моҳияти ва фарқи билан танишиб чиқамиз.

Ҳозирги даврга қадар мамлакатимизда иқтисодий ривожланишнинг тартибга солган режа ҳужжатларининг асосийси бўлиб, ХХБ ҳисобланиб келинди. ХХБни асосида А.Смит таълимоти: меҳнатнинг қиймат назарияси, моддий ишлаб чиқариш соҳаси, миллий даромадни яратиш ва бошқалар этади.

ХХБнинг сиссий иқтисод таълимотлари асосида ташкил этилганлиги учун уларнинг асосий кўрсаткичларига ялпи ижтимоий маҳсулот, миллий даромад, реал даромад ва шу кабилар киради.

ХХБнинг статистик тизими маҳсулотни қайта ишлаб чиқариш механизми, халқ хўжалигини моддий техника базасини шакллантиришнинг қатор соҳалари ҳақида анча қимматли маълумотларни олишга имкон беради.

Шу билан бирга жамият ижтимоий тараққиётини кўпгина соҳаларини, капитал ва молиявий ўзаро алоқадорликни, бутун халқ хўжалиги юритилиши ва хўжалик механизмини амалга оширилишини ўрганиш учун иқтисодиётни макростатистик

моделлаштиришга моддий ишлаб чиқариш соҳасининг устунлиги нуқтаи назаридан ёндашиши бир тарафлама бўлади.

Бутун халқ хўжалиги бўйича ишлаб чиқариш соҳасидаги барча хўжалик бирликлари ўртасидаги мавжуд алоқалар, аҳоли фаровонлиги ва турмуш даражасига баҳо бериш, меҳнатга ҳақ тўлаш, давлат бюджети, кредит, тўлов баланси каби тушунчалар ва тавсифлар ХХБда ўзининг етарлича ифодасини топмайди.

ХХБ даромадларнинг ҳаракат жараёнини таҳлил қилишда энг содда усулидир. У фақат товарнинг экспорт ва импорти билан чегараланиб, тўлов балансининг энг муҳим элементларини ҳисобга олмайди. Шу билан бирга ХХБ жаҳон тажрибалари асосидаги кўрсаткичларни, яъни тақсимланган даромад, жамғармаларни ҳам ўз ичига олмайди.

ХХБнинг энг муҳим камчиликларидан бири моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган маҳсулотларнигина ҳисобга олиб, номоддий соҳада кўрсатилган хизматларни (маиший хизматлар, тиббий хизматлар, уй-жой, коммунал хизматлар, фан, маориф, маданият ва санъат) унумсиз ва мамлакатда яратилган даромадда иштирок этмайди, деб кўрсатилган.

ХХБ билан МХТ ўртасидаги асосий фарқ шундан иборатки, МХТда ҳам ишлаб чиқариш, ҳам ноишлаб чиқариш соҳаларининг натижалари ҳисобга олинган бўлади.

Агар ХХБ иқтисодийни бошқаришнинг маъмурий буйруқбозлик усулига, марказлаштирилган режалаштириш шароитига хизмат қилган бўлса, МХТ эса бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитидаги иқтисодий бошқаришга хизмат қилади.

МХТ макростатистика модели сифатида бозор иқтисодиётига, иқтисодий жараёнларнинг барча субъектлари (иштирокчилари) ўртасидаги товар-пул муносабатлари қонуниятларини билишга йуналтирилгандир. У аввало макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимининг ҳар томонлама ривожланиши натижасида юзага келди.

МХТнинг асосий вазифаси - бир-бири билан чамбарчас боғланган иқтисодий операцияларни ўрганишдан иборат.

МХТ - бу, пул (қиймат) шаклида ифодаланган макроиқтисодий кўрсаткичларнинг жамланган тизими бўлиб, иқтисодийни таърифлаш ҳамда иқтисодий башоратлар тузиш ва халқ хўжалигини мувофиқлаштириш учун хизмат қилади. МХТ - макроиқтисодий кўрсаткичларга алоқадор жадваллар мажмуидир. МХТ жадваллари турли туман баланслардан ташкил топган бўлади. Унинг таркибига кирувчи жадваллар халқаро статистикада кенг қўлланиладиган макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашга қаратилган.

6.3. Миллий иқтисодиётни амал қилишининг ялпи ва пировард натижаларини таърифловчи кўрсаткичлар

Макроиқтисодиётда турли мақсадларга йўналтирилган кўплаб кўрсаткичлардан фойдаланилади. (Ялпи миллий маҳсулот, ялпи ички маҳсулот, миллий даромад ва бошқалар). Улар орасида энг асосийси бўлиб, ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичи ҳисобланади.

ЯИМ - бу халқ хўжалиги бўйича иқтисодий фаолиятни яқуний кўрсаткичларини ифодаловчи умумий кўрсаткичдир. У асосан бир-бири билан мустақкам боғланган иқтисодий жараён оқимларини: моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш, даромадларни тақсимлаш, моддий неъмат ва хизматлардан пировард фойдаланишни ўрганишда кенг қўлланилади.

ЯИМ - бу барча хўжалик бирликлари бўйича: моддий ишлаб чиқариш соҳасидан корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларни, хизмат кўрсатиш соҳасини, шунингдек аҳолини шахсий ёрдамчи хўжалиklarини, яқка тартибдаги меҳнат фаолиятини иқтисодий натижаларини ўз ичига олади. Иқтисодий фаолият натижаларида яратилган моддий неъматлар ва кўрсатилган хизматлар киради.

ЯИМни ҳисоблашда 3 хил усулдан фойдаланамиз (ишлаб чиқариш, тақсимот ва яқуний истеъмол).

ЯИМ - ЯИМнинг бир қисми бўлиб ҳисобланади ва уларнинг (фарқи шундан иборатки, ЯИМ шу мамлакат корхоналарининг қайси давлат ҳудудида жойлашганлигига қарамадан иқтисодий фаолият натижаларини ифодалайди.

ЯИМ эса ушбу мамлакат ҳудудидаги хўжалик бирликлари томонидан моддий бирликлар ишлаб чиқариш ва хизматларни кўратишни акс эттиради.

ЯИМ - бу йил давомида мамлакатда яратилган пировард маҳсулотларнинг қийматини ифодалайди. (5-жадвалга қаранг) МҲТнинг умумий ҳисобларида ЯИМни такрор ишлаб чиқаришни ҳар хил аспектилари: уни ишлаб чиқариш, ташкил топиши, тақсимлаш ва жамғариш ҳамда бошқа қатор мақсадлари акс эттирилади.

ЯИМда ўзаро боғланган ва бир-бирини тақозо этадиган товарлар ва хизматлар, даромадлар оқими такрор ишлаб чиқариш жараёнида босқичма - босқичи ифодалаб борилади.

Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулоти таркиби, %

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Саноат	17,0	17,1	17,8	15,6	14,9	13,9	14,2	14,1	14,1
Қишлоқ хўжалиги	34,5	28,0	22,4	28,2	26,8	28,0	30,1	30,0	30,6
Транспорт ва алоқа	5,8	7,3	0,7	6,5	6,8	6,5	7,7	7,5	8,2
Қурилиш	7,2	7,1	8,3	7,3	7,5	6,9	6,0	5,8	4,9
Савдо ва умумий овқатланиш	7,5	5,2	7,1	8,4	8,4	9,3	9,7	10,4	9,8
Башқа соҳалар	19,8	22,2	23,3	21,2	21,2	20,4	19,8	20,3	20,7
Товарларга ва экспорт, импорт муомалаларига соф солиқлар	8,2	13,1	14,4	14,4	14,4	15,0	12,5	11,9	11,7
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Манба: Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, республика ялпи ички маҳсулоти таркибида қишлоқ хўжалиги тармоғининг салмоғи анча каттадир. Ўзбекистонда ЯИМ таркибида қишлоқ хўжалигининг салмоғи 1996 йилда 22,4% ни ташкил этган бўлса, 1999 йилда 28% ни ташкил этди. Асосан 1996 йилнинг ҳозирги давргача реал ЯММ ўсиши давом этиб келмоқда. 1999 йилда реал ЯИМ дефлятори 1,385 1998 йил дефляторидан фарқ қилмади (1,385). Ялпи ички маҳсулотни ҳажмининг 37,2%ни йилнинг биринчи ярмида ва 67,8% йилнинг иккинчи ярим йиллигида ишлаб чиқарилганлиги иқтисодиётнинг мавсумийликка мойиллигини акс эттиради. Мустақиллик йилларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурининг бажарилиши таъминланмоқда. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган пул тушумлари 1999 йилда 8,9 млрд. сўмни ташкил қилади. Ўзбекистон Республикаси саноат тармоқларида 1990-1999 йиллар оралиғида ЯИМни 15,0%и яратилди. Бозор иқтисодиёти шароитида саноат тармоғини ривожлантириш учун саноат марказларини ва ҳудудий жойлаштиришни янада такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун қуйидаги йўналишларга эътиборни кучайтириш зарур:

– келгусида саноат тармоқларининг ижтимоий иқтисодий ривожлантириш имкониятларини белгилашга;

– республика вилоятларининг табиий ва ижтимоий-иқтисодий ихтисослашиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш мажмуини ривожлантиришга;

– саноатнинг ҳудудий ривожлантириш даражасини кўтаришда янги қурилаётган объектларни мақсадга мувофиқ жойлаштиришига;

– саноат узеллари ва марказларининг туманларда, туман марказларида, кичик шаҳарларда ишлаб чиқаришни ҳудудий мажмуини ташкил этиш ва унинг ривожланишини таъминлаш ва шу қабилир.

Соф миллий маҳсулотни аниқлаш. Соф миллий маҳсулот (СММ) - бу миқдоран ялпи миллий маҳсулотдан асосий фондлар истеъмоли амортизацияси)ни чегириб ташлагандан сўнг қолган қисмига тенг, яъни

$$СМ = ЯММ - А$$

Соф миллий маҳсулот моҳияти билан меҳнат туфайли янгидан ҳосил қилинган маҳсулот бўлиб, у пул (қиймат) шаклида ўлчанади. СММ икки қисмдан иборат бўлади: а) зарурий маҳсулот; б) қўшимча маҳсулот;

Зарурий маҳсулот - соф миллий маҳсулотнинг яратиш жараёнида ўз меҳнати билан иштирок этганларнинг иш қобилиятини тиклаш, оиласини таъминлаш учун кетадиган маҳсулотдир.

Қўшимча маҳсулот эса зарурий маҳсулотдан ортиқча маҳсулотдир. Агар зарурий маҳсулот ишчи кучи эгаларига ёки меҳнат соҳибларига тетадиган бўлса, қўшимча маҳсулот моддий ашёвий омил эгаларига уларнинг даромаддаги ҳиссаси орқали тетади.

Соф миллий маҳсулот уни яратишда иштирок этишлар омил эгасига даромад бўлиб, ер эгасига рента, капитал эгасига фойда ва фозиз, ишчи эгасига иш ҳақи, тадбиркорларга иш ҳақи ва фойда тақдим этади.

Соф миллий маҳсулотнинг жамият аъзоларига уларнинг даромади сифатида теккан қисми миллий даромад (МД) деб юритилади.

Миллий даромад жамият миқёсидаги барча даромадлар йиғиндисидир, у табиатан янгидан ҳосил этилган маҳсулот, лекин унинг пул шаклида ифодаланишидир.

Миллий даромад моҳият жиҳатдан олганда ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларидан иборат бўлиб, зарурий ва қўшимча маҳсулотнинг асосий қисмини ўз ичига олади.

Янги миллий ҳисоблар тизимида энг муҳим кўрсаткичлар орасидаги боғланиш қуйидагича ифодаланади:

А. Ялпи ички маҳсулот.

Б. Берилган мамлакат резидентларининг хорижий мамлакатлардан олган даромадлари (мулкдан олинган даромад, меҳнат ҳақи, ишлаб чиқаришга солиқлар).

В. Хорижий мамлакатларга бериладиган бирламчи даромадлар.

Г. Ялпи миллий даромад (А+Б-В).

Д. Берилган мамлакат резидентларининг хорижий мамлакатлардан олган жорий трансфертлари қолдиги (ижтимоий ёрдам, қариндошлардан олинган совға-саломлар).

Е. Ялпи миллий соф даромад (Г + Д).

Янги МХТ методологияси бўйича ялпи фойда (ялпи аралаш даромад) ва соф фойда (соф аралаш) даромад қуйидагича аниқланади: Ялпи фойда = ялпи қўшилган қиймат - ишловчиларни меҳнат ҳақи - ишлаб чиқаришга солиқлар + субсидиялар.

Соф фойда = ялпи фойда - асосий фондлар истеъмоли.

Агар ЯИМдан асосий фондлар истеъмолини айириб ташласак, у ҳолда соф миллий маҳсулот кўрсаткичи келиб чиқади.

Миллий иқтисодиётнинг пировард натижаларини таърифловчи кўрсаткичлар таркиби билан келгуси бобларимизда батафсил таънишиб чиқамиз.

6.4. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган баҳолар тизими

Статистика ва ҳисобнинг халқаро андозаларга ўтказиш Ўзбекистон Республикаси статистика амалиётида қўлланиладиган тушунча ва категорияларнинг мазмунига муҳим ўзгаришлар киритди, яъни иқтисодий тушунчалар ўзгарди; унинг чегаралари ва натижалари тўғрисидаги тушунчалар ўзгарди; ички ва ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичлари ҳосил бўлади; хизмат кўрсатиш соҳаларининг моддий неъматлар яратишдаги роли қайтадан кўриб чиқилди; иқтисодиётнинг тармоқлар ва секторларга бўлиниши аниқлаштирилди ва хоказолар.

Миллий Ҳисоблар Тизимининг биринчи халқаро стандарти 1950 йилда БМТ томонидан тайёрланган; БМТ ҳузуридаги статистика комиссияси томонидан - 1998 йилда маъқуланган иккинчи халқаро стандарт бўйича иқтисодий фаолият натижаларини ўрганиш учун халқаро статистика амалиётида ички ва миллий иқтисодиёт тушунчаларининг қўлланиши, ўз навбатида, ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичларини аниқлаш заруритини келтириб чиқаради.

Мамлакатнинг иқтисодий ҳудудидаги резидент ва норезидентларнинг иқтисодий фаолиятини ифодалайдиган иқтисодиёт - ички иқтисодиёт деб; қаердан бўлишдан қатъиназар фақат резидентларнинг иқтисодий фаолиятини ифодалайдиган иқтисодиёт эса - миллий иқтисодиёт деб юритилади.

МХТда ички иқтисодиёт чегарасини аниқлаш учун қуйидаги тушунчалар қўлланилади:

- а) иқтисодий ҳудуд;
- б) резидент;
- в) иқтисодий қизиқиш мақсади.

Шахслар товарлар ва пул маблағларининг эркин ҳаракат қилиши кузатиладиган ҳамда мамлакат ҳукумати билан маъмурий бошқариладиган ҳудудга - иқтисодий ҳудуд деб аталади. Мамлакатнинг географик ҳудудидан фарқли равишда иқтисодий ҳудудга бошқа давлатларнинг элчихоналари, консулликлари ва башқа дипломатик муассасалари киритилмайди.

Қандай давлатга қарашлилиги ва фуқаролигидан қатъий-назар мамлакатнинг иқтисодий ҳудудида иқтисодий қизиқиш марказида эга бўлган ҳамда бир муддатдан кам бўлмаган давр ичида иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи ёки яшовчи барча иқтисодий бирликлар резидентлар деб аталади.

Статистика ва ҳисоботнинг халқаро методологияси бўйича резидентлар иқтисодий фаолиятнинг охири натижага эга бўлиб, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш ҳисобланади. Маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳаларида иқтисодий фаолият натижаларини ҳисобга олиш учун қуйидаги тушунчалар қўлланилади:

- а) маҳсулотлар;
- б) хизматлар;

Моддий шаклга эга бўлган тўғри, фойдали меҳнат натижалари ва энергия маҳсулот ҳисобланади.

Шахсий ва жамият аъзолари эҳтиёжини қондирадиган моддий шаклга эга бўлмаган меҳнат натижалари хизмат ҳисобланади. Иқтисодий бирликлар (корхоналар ва уй хўжаликлари) ўз истеъмолчи учун яратган қандайдир хизмат, бошқа резидентлар томонида ишлаб чиқарилмаса иқтисодий фаолият натижаси бўлиб ҳисобланмайди. Демак, спорт билан шуғулланишни ва физиологик эҳтиёжларни қондириш иқтисодий фаолият таркибига киритилмайди.

Ишлаб чиқариш харажатларини қоплайдиган баҳоларда сотиш учун мўлжалланган маҳсулотлар ва хизматларга - товарлар деб юритилади.

Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичининг таърифида унинг 3 асосий хусусияти кўрсатилган:

1. Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи - охири истеъмол учун ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати бўлиб ҳисобланади, яъни ЯИМ ҳажмида оралиқ истеъмолнинг қиймати акс эттирилмайди.

2. Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи - охири истеъмол учун ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати бўлиб ҳисобланади, яъни ЯИМ ҳажмида оралиқ истеъмолнинг қиймати акс эттиради.

Ўзининг мустақил баланси ҳамда ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган бирликка - иқтисодий бирлик деб юритилади.

3. Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи ҳажмида асосий капиталнинг истеъмоли ҳам акс эттирилади.

Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи билан асосий капиталнинг истеъмоли ўртасидаги фарқ - соф ички маҳсулот кўрсаткичини ифодалайди. Соф ички маҳсулот кўрсаткичини аниқлаш учун асосий капиталнинг амортизацияси тўғрисидаги маълумотлар талаб қилинади. Бухгалтерия ҳисобининг асосий капитал амортизацияси тўғрисидаги маълумотлари эса МХТ услубиятига мос келмайди. Чунки, бухгалтерия балансида асосий капиталнинг қиймати икки хил баҳода: дастлабки ва тўла тиклаш баҳоларида ҳисобга олинади. Шунинг учун, МХТ услубияти бўйича иқтисодий фаолият натижаларини ифодалаш учун ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи қўлланади. Агар мамлакат иқтисодиёти ташқи дунёга боғлиқ бўлмаса, ялпи ички маҳсулот қиймати ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил қилинган резидентларнинг ялпи даромадига тенг бўлади. Ҳақиқатда эса мамлакат иқтисодиёти ташқи дунёга боғлиқ бўлмаганлиги сабабли ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий даромад кўрсаткичлари бир-бирига тенг бўлади. Ялпи ва соф ички маҳсулотлар ҳамда ялпи ва соф миллий даромад кўрсаткичлари ўртасидаги боғланишларни қуйидаги тенгламалар билан ифодалаш мумкин:

1) Соф ички маҳсулот = ялпи ички маҳсулот - асосий капиталнинг қиймати;

2) Ялпи миллий даромад = ялпи ички маҳсулот - бирламчи даромад қолдиғи;

3) Соф миллий даромад = ялпи миллий даромад - асосий капиталнинг истеъмоли;

4) Соф миллий даромад = соф ички маҳсулот - бирламчи даромад қолдиғи;

1993 йилдаги МХТнинг учинчи халқаро стандарти бўйича ялпи ички маҳсулот кўрсаткичини аниқлаш учун статистика амалиётида қуйидаги баҳолар қўлланилади:

- а) омилли баҳо;
- б) асосий баҳо;
- в) ишлаб чиқариш баҳоси;
- г) харидор баҳоси.

МХТдаги баҳоларнинг ҳосил бўлишини қуйидаги тартибда ифодалаш мумкин:

1) Омил баҳо = меҳнат ҳақи + оралиқ истеъмоли + ялпи фойда.

2) Асосий баҳо = омил баҳо + ишлаб чиқариш соф солиғи;

3) Ишлаб чиқариш баҳоси = асосий баҳо + маҳсулот соф солиғи.

4) Харидор баҳоси = ишлаб чиқариш баҳоси + савдо-транспорт устамаси.

Омилли баҳо - ишлаб чиқаришдаги 4 омилнинг қийматини ўзида акс эттиради (ишчи кучи, асосий, айланма фондлар, тадбиркорлик) ва ундан тармоқлараро баланс тузишда фойдаланилади.

Асосий баҳо - бозор баҳоси бўлиб, омил баҳога ишлаб чиқариш соф солиғи қўшилади. У ўз навбатида ишлаб чиқарувчилар ва харидорлар баҳосига бўлинади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг бозор баҳоси - ишлаб чиқарувчи томонидан маҳсулот бирлигининг сотилган баҳосини англатади. Бунда асосий баҳога маҳсулотларга бўлган солиқ қўшилади (қўшилган қиймат ва импорт солиғидан ташқари) ва маҳсулотларга бўлган субсидиялар айирилади. Субсидиялардан ташқари солиқлар - соф солиқлар деб аталади.

Харидорлар бозор баҳоси - харидор томонидан маҳсулот ва хизматларга тўланган тўловлардир. Буларга маҳсулотларга бўлган соф солиқлар ва савдо-транспорт устамалари қўшилади.

ЯИМ (ЯММ) омил баҳо (асосий баҳода) ва харидорлар бозор баҳосида баҳоланиши мумкин. Омилни баҳода ҳисоблаш юқорида қайд қилинганидек фақат ишлаб чиқариш харажатларини ёки асосий фондлар амортизацияси, айланма фондлар қиймати, иш ҳақи ва фойдани ўз ичига олади. Бозор баҳосига эга ундан ташқари яна соф ва тесқари солиқлар қўшилади.

МХТ ва тармоқлараро баланслардаги ҳар хил баҳолаш усулларида қўшилган қийматнинг ҳосил бўлишини қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

1. Иш ҳақи;
2. + Фойда;
3. Омилли баҳодаги қўшилган қиймат;
4. + Ишлаб чиқариш солиғи;
5. -Ишлаб чиқариш субсидиялари,
6. Асосий баҳодаги қўшилган қиймат;
7. + Маҳсулотларга солиқлар;
8. -Маҳсулотларга субсидиялар;
9. Ишлаб чиқарувчи баҳосидаги қўшилган қиймат;

ЯИМ билан ЯҚҚ йиғиндилари орасидаги тенглама қуйидаги кўринишга эга:

$$\text{ЯИМ} = \Sigma \text{ЯҚҚ} + \Sigma \text{С}^1 - \Sigma \text{С}$$

ЯҚҚ - истеъмолчи баҳодаги ЯҚҚ;

С¹ - маҳсулот солиқлари;

С - маҳсулот субсидиялари.

Агар ялпи маҳсулот ишлаб чиқарувчилар баҳосида баҳоланса, ЯИМ билан ЯҚҚ йиғиндилари орасидаги тенглама қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\text{ЯИМ} = \Sigma\text{ЯҚ} + \Sigma\text{ҚҚС} + \Sigma\text{С}^1 - \Sigma\text{С}$$

ЯҚҚ - ишлаб чиқарувчи баҳосидаги қўшилган қиймат солиғи

С¹ - импорт товарлар солиғи.

С - импортга субсидиялар.

6.5. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини аниқлаш усуллари

Ялпи ички маҳсулот ҳажми қуйидаги 3 усул билан ҳисобланиши мумкин:

1) Ишлаб чиқариш усули;

2) Тақсимот усули;

3) Охирги фойдаланиш усули.

Ишлаб чиқариш усули. ЯИМ кўрсаткичи ишлаб чиқариш усули билан ҳисобланганда, унинг ҳажми мамлакат иқтисодий ҳудудидаги барча резидентлар томонидан яратилган ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ)лар йиғиндисига тенг бўлади:

$$\text{ЯИМ} = \Sigma\text{ЯҚҚ}$$

Ялпи ички маҳсулот кўрсаткичини ишлаб чиқариш усули билан ҳисоблаш учун, дастлаб ялпи ишлаб чиқариш кўрсаткичи аниқланиши лозим.

МХТ услубиятига асосан ҳисобот даврида мамлакат иқтисодий ҳудудидаги резидентлар ишлаб чиқарган барча маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларнинг жорий баҳолардаги қиймати йиғиндисига - ялпи ишлаб чиқариш деб аталади.

МХТнинг учинчи халқаро стандартига асосан ялпи ишлаб чиқариш қуйидаги элементлардан ташкил топади:

1) қасрда фойдаланишидан қатъиназар ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар (бошқа резидентларга жўнатилган маҳсулотлар ҳамда ўз истеъмоли ёки жамғариш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлар);

2) бошқа резидентларга кўрсатилган бозор хизматлари;

3) давлат бошқарув идоралари ва уй хўжалиқларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларнинг нобозор хизматлари;

4) Ҳақи тўланадиган уй хизматкорларининг уй хизматлари;

Ҳақи тўланмайдиган уй хизматлари иқтисодий фаолият соҳасига киритилмайди.

5) Ўз эҳтиёжлари учун уй ва квартира эгалари томонидан кўрсатиладиган уй-жой хизматлари.

Қонун билан таъқиқланган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган ва хизматлар кўрсатадиган иқтисодиёт ҳамда қонунан рухсат этилган, аммо давлат бошқарув идораларидан даромадни яширадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган ва хизматлар кўрсатадиган иқтисодиёт МХТ услубияти бўйича иқтисодий фаолият соҳасига киритилади.

Ялпи ишлаб чиқариш ҳажми одатда бир йил учун аниқланади. Шунинг учун маҳсулотлар ҳисобга олиниш вақтида тайёргарлик даражасига қараб уч хил кўринишда бўлади:

- тайёр маҳсулотлар;
- ярим тайёр маҳсулотлар;
- тугалланмаган маҳсулотлар.

Иқтисодий бирликлар (корхоналар, ташкилотлар, фермер хўжаликлари ва хоказо) миқёсида ишлаб чиқарилиши тугалланган маҳсулотлар - тайёр маҳсулотлар дейилади. Кўп ҳолларда ишлаб чиқарилиши тугалланган ҳамда белгиланган техник талабларга жавоб берадиган маҳсулотларнинг тайёргарлик даражасининг қайд этилиш вақти техник назорат бўлими томонидан қабул қилиниш далолатномаси билан чизмайлаштирилади. Бошқа ҳолларда ишлаб чиқарилиши тугалланган маҳсулотларнинг тайёргарлик даражасини қайд этилиш вақти реализация вақтига мос келади (қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг давлатга сотилиши, умумий овқатланиш маҳсулотларининг сотилиши). Баъзи ҳолларда эса маҳсулотларнинг тайёрлик даражаси вақти қайд этилмайди. Қишлоқ хўжалигида ўз истеъмоли учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлар). Бундай ҳолларда маҳсулотларнинг тайёрлик даражаси, вақти ишлаб чиқариш жараёнининг тугалланиш вақтига мос келади.

Корхонадаги мавҳум бир цехда ишлаб чиқарилиши тугалланган ҳамда шу корхонанинг бошқа цехларида ёки бошқа корхоналарда қайта ишланиши талаб этиладиган маҳсулотлар - ярим тайёр маҳсулотлар дейилади.

Ярим тайёр маҳсулотларга саноат ва умумий овқатланиш корхоналарининг маҳсулотлари киради.

Корхонанинг маълум бир цехида ишлаб чиқариш жараёни бошланган, лекин ишлаб чиқарилган тугалланмаган маҳсулотлар - тугалланмаган ишлаб чиқариш дейилади. (саноат ва умумий овқатланиш корхоналарида тугалланмаган ишлаб чиқаришга, маълум бир ишлаб чиқариш босқичида ишлаб чиқарилиши тугалланмаган маҳсулотлар киради.

Қишлоқ хўжалигининг деҳқончилик тармоғида тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми келгуси йил ҳосилини етиштириш билан боғлиқ бўлган харажатлар суммаси билан аниқланади. Чорвачилик тармоғида эса тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми ёш чорва молларини ўстириш билан боғлиқ бўлган харажатлар суммаси билан аниқланади. Чорвачилик тармоғида эса тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми ёш чорва молларининг ўстириш билан боғлиқ бўлган харажатлар суммасига тенг бўлади.

Тугалланмаган қурилиш ҳажми қурилиши тугалланмаган ҳамда буюртмачи ҳақини тўлаган айрим қурилиш ишлари ёки конструктив элементлар қиймати билан аниқланади.

Энди айрим тармоқларнинг ялпи ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлашнинг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқамиз:

Саноат тармоғининг ялпи илпи ишлаб чиқаришига қуйидагилар киради:

- корхонанинг ялпи маҳсулоти, тайёр маҳсулотлар, ўзида ишлатилгандан ташқари ярим тайёр маҳсулотлар, саноат хусусиятига эга бўлган хизматлар ва тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг давр охиридаги ҳажми билан давр бошидаги ҳажми қийматларининг фарқи;

- маиший хизматлар (кийимлар, оёқ кийимлар, трикотаж ва юнгли буюмларни ташиш ва таъмирлаш).

Уй хўжаликларининг саноат хусусиятига эга бўлган фаолиятига қуйидагилар киради:

- сотиш учун ва ўзи учун ишлаб чиқарилган ўсимлик ёғи, вино ва қурилиш материаллари;

- саноат ва бадий буюмлар ишлаб чиқариш.

Қишлоқ хўжалигининг ялпи ишлаб чиқариш деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ва кўрсатилган бозор ва нобозор қишлоқ хўжалиги хизматлари.

Қурилишнинг ялпи ишлаб чиқариш, янги қурилиш ишлари қиймати, мавжуд асосий фондларни кенгайтириш ва қайта қуриш ишлари қиймати.

Тўловли хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг ялпи ишлаб чиқариши (комунал хўжалик, маиший хизматлар кўрсатиш, тўловли илм олиши ва соғлиқни сақлаш, маданий муассасалар ва хоказо) бу хизматларни кўрсатанлиги учун тўловлар суммалари йиғиндисига тенг.

Тўловсиз хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг ялпи ишлаб чиқариш (тўловсиз илм олиш ва соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, мудоффа, бошқарув, ички ишлар вазилиги) бу хизматларни кўрсатиш учун жорий харажатлар қиймати.

Молиявий сектор ялпи ишлаб чиқариши қуйидагиларнинг

ялпи ишлаб чиқариш йиғиндисидан ташкил топади: Республика халқ банки, тижорат банклари, молиявий компания ва корпорацияларнинг хусусий инвестицион фондлари, суғурта компаниялари ва нафақа фондлари.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш учун ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган товарлар асосида капитал истеъмоли бундан мустасно ва хизматларнинг ишлаб чиқаришига киритилиши вақтида мавжуд бўлган баҳолардаги қийматига - оралиқ истеъмоли дейилади.

Оралиқ истеъмоли қуйидаги элементлардан ташкил топади:

- моддий харажатлар;
- номоддий хизматлар учун тўловлар;
- сафар харажатлари ва меҳмонхона хизматлари;
- оралиқ истеъмолининг бошқа харажатлари.

Товар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат буюмлари моддий харажатлар деб юритилади.

Моддий харажатларга қуйидаги меҳнат буюмлари киради:

- а) хомашё материаллари;
- б) ярим тайёр маҳсулотлар ва деталлар;
- в) энергия ва ёқилғининг барча турлари
- г) маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган орхоналарнинг ишлари ва хизматлари;
- д) ўзининг ва чет корхоналарининг транспорт хизматлари, алоқа ва ҳисоблаш марказларининг хизматлари;
- е) ўраш материалларининг қиймати;
- ж) ходимлар учун зарурий инструментлар, иш кийимларига харажатлар;
- з) корхонанинг бир муассасасидан бошқа муассасага ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун жўнатилган товарлар ва хизматлар;
- и) ташриф буюрувчиларга хизмат кўрсатиш учун меҳмонхона, ресторан, кафеларнинг озиқ-овқат маҳсулотларининг харид қилиши, касалхона ва бошқа медицина муассасаларининг беморлар учун озиқ-овқат маҳсулотлари ва дори-дармонлар сотиб олиши;
- к) уй хўжаликларининг инструментлар, иш кийимлари, қурилиш материаллари, уруғ ва ем-хашак харид қилиши;
- л) харбий ташкилотларнинг қуролланиш ва уларни келтириш учун харажатлари;
- м) армия учун формали кийим-кечак ва озиқ-овқат маҳсулотларининг харид қилиниши;

Номоддий хизматлар учун тўловларга қуйидагилар киради:

- а) товар сифатини текшириш учун тўловлар;
- б) илмий-текшириш ва экспериментал ишлар учун тўловлар;
- в) молиявий воситачиларнинг хизматлари учун тўловлар; суғурта хизматлари;
- г) корхона ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун ўқув муассасаларига тўловлар (маҳсулот таннархига киритилмайдиган);
- д) корхона ходимларининг соғлиғини сақлаш учун соғлиқни сақлаш муассасаларига тўловлар;
- е) бино, иншоот, машина ва асбоб-ускуналар учун тўловлар; реклама учун тўловлар;
- и) товарларни ишлаб чиқариш учун рухсатномага тўловлар;
- к) ёнғиндан сақлаш ва қоровулик хизматлари учун тўловлар.

Сафар харажатларига қуйидагилар киради:

- а) йўл харажатлари;
- б) меҳмонхона харажатлари (овқатланиш харажатлари ва маиший хизматлар меҳнат ҳақига киритилади).

Оралиқ истеъмолга қуйидагилар киритилмайди:

- а) бино ва иншоотларини капитал тuzатиш ёки қуриш учун харажатлар;
- б) натурал шаклдаги ижтимоий ёрдам, ердан фойдаланганлик учун ижара тўлови;
- в) ходимлар ва уларнинг оила аъзолари учун ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ижтимоий-маданий хизматларнинг қиймати;

Демак, МҲТ услубиятига асосан ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичи «ишлаб чиқариш» усули билан ҳисобланганда, унинг ҳажми қуйидаги тартибда аниқланади:

- 1) $ЯКК = ЯИЧ - ОИ$;
- 2) $ЯИМ = \Sigma ЯКК$;

2. Тақсимлаш усули

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичи тақсимлаш усули билан ҳисобланганда, унинг мамлакат иқтисодий ҳудудидаги барча резидент ва норезидентларнинг тўланган бирламчи даромадлари йиғиндисига тенг бўлади:

$$ЯИМ = \Sigma БД$$

1993 йилда статистика амалиётига киритилган МХТнинг учинчи халқаро стандарти бўйича қуйидаги даромадлар бирламчи даромадлар ҳисобланади: 1. Ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган даромадлар:

- а) ёлланма ходимларнинг меҳнат ҳақи;
- б) ишлаб чиқариш ва импорт соф солиғи;
- в) ялпи фойда ва ялпи аралаш даромад.

2. Мулкдан олинган даромадлар, яъни бошқа иқтисодий бирикликлар фойдаланиши учун уларнинг ихтиёрига берилган молиявий ва номолиявий активлардан олинган даромадлар:

- а) фоизлар;
- б) дивидентлар;
- в) чет эл инвестицияларини қайта инвестициялаш натижасида олинадиган тушум;
- г) суғурта полисларининг эгаларига бериладиган мулкдан олинадиган даромадлар;
- д) рента.

Ҳисобот даврида ёлланма ходимлар бажарган ишлар учун иш берувчилар томонидан уларнинг пул ёки натура шаклидаги рағбатлантирилиши - ёлланма ходимларнинг меҳнат ҳақи деб аталади.

Мамлакат иқтисодий ҳудудидаги резидент ва норезидентларга тўланган меҳнат ҳақи ҳисобланган суммалар асосида ҳисобга олинади ва икки қисмдан ташкил топади:

- 1) ялпи иш ҳақи;
- 2) ижтимоий суғурта ажратмалари;

Даромад солиғи ва ажратмалар учун тўланадиган тўловлар ҳам ялпи иш ҳақи ҳажмида кўрсатилади.

Пул шаклидаги ялпи иш ҳақига қуйидаги элементлар киритилади:

а) ҳисобот даврида ёлланма ходимлар бажарган ишлари учун ишбай нархлар, тариф ставкалари ва лавозим маошлари бўйича ҳисобланган иш ҳақи;

б) ишбай нархлар, тариф ставкалари ва лавозим маошларига қўшимча ва устама ҳақлар; оғир шароитларда бажарилган ишлар учун тўловлар; ишбай вақтидан ташқари ва тўғри вақтларда бажарилган ишлар учун қўшимча ҳақлар; дам олиш ва байрам кунларида бажарилган ишлар учун тўловлар;

в) чакана нархларнинг ўзгариши муносабати билан тўланган устама ҳақлар;

г) ишлаб чиқаришда эришилган ютуқлари ва кўп йиллик ютуқлари учун мукофот ва рағбатлантиришлар;

д) ходимларнинг ҳар йилги таътили учун ва қўшимча тўловлар;

е) ходимлар малакасини ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш мақсадида ишлаб чиқаришда иштирок этмайдиган ходимларнинг ўқиш даври учун тўланган иш ҳақи;

з) ходимларни тиббий текшириш учун уларга тиббиёт муассасаларида бўлган вақтлари учун тўловлар;

и) меҳнат шартномасида кўрсатилган фойданинг бир қисми;

к) комисион ва чой пули;

л) ёлланма хизматкорларнинг иш ҳақи;

Натура шаклидаги ялпи иш ҳақига қуйидаги элементлар киритилади:

а) корхоналарнинг ёлланма ходимларига бажарган ишлари учун берилган, яъни шу корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар қиймати;

б) айрим тармоқларнинг ўз ходимларига (қонунга мувофиқ) текинга берилган уй-жой хизматлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, товарлар, шу жумладан формали кийим-кечакларнинг қиймати ёки уларнинг пасайтирилган нархларда сотилиши муносабати билан имтиёзли суммалар;

в) ходимларнинг яшайдиган уй-жойлари учун корхона томонидан тўланадиган харажатлар;

г) ходимларнинг ошхона, буфет ва даволаниш жойларида текинга ёки имтиёзли суммалар бўйича овқатланиши;

д) ходимларни иш жойларига олиб келиш учун транспорт тўловлари;

е) айрим ёлланма ходимлар учун корхона томонидан тўланадиган суғурта тўловлари;

ж) айрим ёлланма ходимлар учун корхона томонидан нодавлат ижтимоий фондларга тўланадиган ажратмалар;

з) мактабгача таълим муассасарида болаларни тарбия қилиш учун тўловлар; даволаниш мақсадида ходимлар ва уларнинг оила аъзолари учун йўлланма ҳақи;

и) ходимларни рағбатлантириш мақсадида текинга берилган акцияларнинг қиймати ёки акцияларга эгаллик қилиш учун уларга берилган имтиёзлар ва натура шаклидаги меҳнат ҳақининг бошқа турлари;

МХТ услубияти бўйича ёлланма - ишчилар учун ҳисобланган иш ҳақларининг ҳисоблаш методикаси қуйидаги жадвалда ифодаланади:

Ялпи иш ҳақи

Кўрсаткичлар

Қатор рақами

1. Рўйхатдаги ходимларнинг пул ва натура шаклидаги иш ҳақи фонди

01

2. Рўйхатдаги ходимларнинг иш ҳақи фондига киритил-

майдиган харажатлар, МХТ услубияти бўйича эса иш ҳақи фонди-
га киритилган

(03 + 04 4- 05 + 06 + 07) 02

Шу жумладан:

а) бир кеча кундузлик харажатлар ва йўл ҳақи 03

б) кашфиётлар ихтиролар ва рационализаторлик тақлиф-
лари учун рағбатлантиришлар 04

в) шахсий суғурта полисига кўра айрим ёлланма ходим-
лар учун иш берувчилар томонидан нодавлат ижтимоий фонд-
ларга тўланадиган ажратмалар 05

г) ёлланма хизматкорларнинг иш ҳақи 00

д) чой пули, совгалар 07

е) шартнома бўйича даволаш муассасаларининг хизмат-
лари учун иш ҳақи фондида ҳисобга олинмаган корхона хара-
жатлари, МХТ услубияти бўйича эса иш ҳақи фондида кири-
тилмаган 08

ж) меҳнат статистикаси ҳисоботида ҳисобга олинмаган
иш ҳақи 09

з) Жами иш ҳақи (01+02-08 + 09) 10

Ижтимоий суғурта ажратмалари икки хил бўлиши мумкин:

а) ижтимоий суғуртага ҳақиқий ажратмалар;

б) ижтимоий суғуртага шартли ҳисобланган ажратмалар;

Ёлланма ходимларнинг келгуси даврларда ижтимоий таъ-
мирлаш мақсадида корхона ва ташкилотларнинг давлат ижти-
моий суғуртаси, нафақа ва тиббий суғурта фондларига қадимги
тўловлари - ижтимоий суғуртага ҳақ шартли ажратмалар бўлиб
ҳисобланади.

Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқариш
омилларидан фойдаланиши муносабати билан ишлаб чиқариш
бирликлари томонидан давлат бошқарув идораларига ўтказила-
диган мажбурий текин қайтарилмайдиган тўловлари ишлаб чиқа-
риш ва импорт солиғи деб аталади.

ишлаб чиқариш ва импорт солиғи икки хил бўлади:

- маҳсулот ва импорт солиғи;

- ишлаб чиқаришнинг бошқа солиқлари.

Резидентлар ишлаб чиқарадиган соҳадаги ёки чет эллар-
дан келтириладиган товар ва хизматларнинг қийматига муно-
сиб равишда улардан олинмаган солиқлар маҳсулот ёки им-
порт солиғи ҳисобланади.

Маҳсулот ва импорт солиғига қуйидагилар киритилади:

а) қўшилган қиймат солиғи;

б) акциз солиғи;

в) айланма солиғи.

- г) реклама солиғи,
- д) фойда солиғи;
- г) импорт ва экспорт солиғи;

Резидентларнинг ишлаб чиқариш омилларида фойдаланиши ҳамда қандайдир ишлаб чиқариш фаолият билан шуғулланиши учун рухсатномага улардан олинган солиқлар ишлаб чиқаришнинг бошқа солиқлар ҳисобланади.

Иқтисодий бирликлари ихтиёрида ёлланма ходимларга меҳнат ҳақи, давлат бошқарувида ишлаб чиқариш ва импорт солиғи тўлангандан кейин қоладиган ялпи қўшилган қийматнинг бир қисмига ялпи фойда деб аталади.

Меҳнат ҳақи ва фойда бирга қўшилган даромад аралаш даромад бўлиб ҳисобланади

3. Охирги фойдаланиш усули

Ялпи ички маҳсулот ҳажми “охирги фойдаланиш” усули билан аниқланганда, унинг қиймати охирги истеъмолни ташкил этувчи элементларнинг сўммаси сифатида аниқланади:

1. Охирги истеъмол. Товарлари ва хизматларини харид қилиш учун сарфланган харажатлар;
2. Ялпи жамғариш;
3. Соф экспорт.

Охирги импорт товарлари ва хизматларини харид қилиш учун сарфланган харажатларга қуйидаги харажатлар киритилади:

- уй хўжаликлари томонидан истеъмол товарлари ва хизматларининг харид қилиш учун сарфланган харажатлар;
- давлат бошқарув муассасалари томонидан алоҳида ёки жамоа бўлиб истеъмол қилинадиган товарлар ва хизматларни харид қилиш учун сарфланган харажатлар;
- уй хўжаликлари хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлар томонидан алоҳида ёки жамоа бўлиб истеъмол қилинадиган товарлар ва хизматларни харид қилиш учун сарфланган харажатлар.

Уй хўжалиқларининг охирги истеъмол харажатларига қуйидагилар киритилади:

- а) истеъмол товарлари ва хизматларининг харид қилиниши учун сарфланган харажатлар;
- б) натура шаклидаги меҳнат ҳақи учун олинган товар ва хизматларнинг истеъмол қилиниши;
- в) уй хўжаликлари ишлаб чиқарган товар ва хизматларнинг ўз эҳтиёжлари учун истеъмол қилиниши;

Уй хўжалиқларининг охирги истеъмол харажатларида резидентлар чет элларда харид қилган товар ва хизматлар қий-

мат ҳисобга олинади, норезидентлар мамлакат иқтисодий худида харид қилган товар ва хизматлар қиймати эса ҳисобга олинмайди. Уй хўжалиқларининг охириги истеъмол харажатлари истеъмол товарлари ва хизматлари учун ҳақиқатда тўланган суммалар билан аниқланади.

Давлат бошқарув муассасалари ва уй хўжалиқларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларнинг охириги истеъмол харажатлари қуйидаги тартибда аниқланади:

Ушбу муассасалар ва ташкилотларнинг жорий харажатлари (жорий харажатларда асосий капитал истеъмоли ҳисобга олинади) - уларнинг товар ва хизматларни сотишдан оладиган тушумлари + уй хўжалиқларига текинга бериладиган истеъмол товарлари ва хизматларини ушбу муассасалар ва ташкилотлар томонидан сотиб олиниши + давлат ижтимоий суғурта фондлари ҳисобига амалга оширилган уй хўжалиқларининг охириги истеъмол харажатлари.

МХҲнинг учинчи халқаро стандартида охириги истеъмолни ифодалаш учун янги кўрсаткич, яъни ҳақиқий охириги истеъмол кўрсаткичи киритилган. Ҳақиқий охириги истеъмол харажатлари ва натура шаклидаги ижтимоий трансфертлар киритилади.

Уй хўжалиқларининг ҳақиқий охириги истеъмол харажатлари давлат бошқарув муассасалар ва уй хўжалиқларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлардан олинган натура шаклидаги ижтимоий трансфертлар суммаси билан аниқланади.

Охириги истеъмол учун фойдаланилмайдиган, жорий даврда ишлаб чиқарилган товарлар ва кўрсатилган хизматларни резидентлар томонидан харид қилинишига - ялпи жамғариш деб аталади.

Ялпи жамғаришга қуйидагилар киритилади:

- 1) асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши;
- 2) моддий айланма маблағлар захираларининг ўзгариши;
- 3) бойликларнинг харид қилиниши.

Келгуси даврларда даромад олиш учун ишлаб чиқаришда фойдаланилган асосий капитал объектлар учун сарфланган маблағларга - асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши деб аталади.

Бир йилда кам бўлмаган муддат давомида товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш учун ишлаб чиқарилган активлар асосий капитал деб юритилади.

Асосий активларга қуйидаги активлар киритади:

- 1) бинолар;
- 2) иншоотлар;
- 3) машина ва асбоб-ускуналар;

- 4) транспорт воситалари;
- 5) усқуналар, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари;
- 6) ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар;
- 7) кўп йиллик дарахтлар;
- 8) фойдали қазилмаларни топиш учун сарфланган маблағлар;
- 9) компьютерлар учун дастурлар яратишга сарфланган маблағлар;

10) адабиёт ва санъатнинг нодир асарлари.

1968 йилдаги МХТнинг халқаро иккинчи санъатда фойдаланиш қазилмаларни топиш учун сарфланган маблағлар; компьютерлар учун дастурлар яратишга сарфланган маблағлар; адабиёт ва санъатнинг нодир асарлари оралиқ истеъмоли тарзида ҳисобга олинган.

1993 йилдаги МХТнинг учинчи халқаро стандартида эса улар асосий капитал таркибига киритилган, чунки ушбу харажатларнинг натижалари ишлаб чиқариш жараёнига узоқ ва кўп марта хизмат қилади.

Асосий капиталнинг ялпи жамғарилиш қуйидаги баҳоларда ҳисобга олинади:

а) асосий капиталнинг харид қилиниш қиймати;

б) асосий капиталнинг ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар қиймати.

Асосий капиталнинг ялпи жамғарилишига ишлаб чиқарилмаган активлар ҳолатини яхшилаш учун сарфланган маблағлар ҳам киритилади.

Ишлаб чиқарилмаган активлар қуйидаги элементлардан иборат: ер ва -табiiй ресурслар; патентлар; рухсатномалар ва хоказо; Ушбу активлар асосий капитал таркибида акс этирилмайди, лекин уларнинг ҳолатини яхшилаш учун сарфланган маблағлар асосий капиталнинг ялпи жамғарилишига киритилади.

Ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар ва қайта сотиш учун мўлжалланган товарлар қийматининг ҳисобот даврида ўзгаришига - моддий айланма маблағлар захираларининг ўзгариши деб аталади.

Моддий айланма маблағлар захираларининг ўзгариши маҳсулотларнинг заҳҳирага киритилиш ёки чиқарилиш пайтида бозор баҳоларида ҳисобланган фарқи сифатида аниқланади. Лекин заҳҳирага киритилган ва чиқарилган маҳсулотлар тўғрисида аниқ маълумотларни олиш қийин бўлганлиги учун амалиётда моддий айланма маблағлар захираларининг ўзгариши бухгалтерия ҳисоби маълумотлари бўйича йил охири ва бошида мавжуд бўлган заҳҳира қийматларининг фарқи сифатида аниқланади.

Қийматни аниқлаш мақсидида, яъни оралиқ ва охириги истеъмолга сарфламайдиган буюмларнинг резидентлар томонидан харид қилиниши бойликларнинг харид қилиниши деб аталади.

Бойликларга қуйидаги буюмлар киритилади: қимматбаҳо металл ва тошлар (бойликлар таркибида монетар ҳисобга олинмайди) заргарлик буюмлари; сабағатта доир подир асарлар;

Мамлакат иқтисодий ҳудудига чет эллардан келтирилган ва мамлакат иқтисодий ҳудудидан чет элларга чиқарилган товарларнинг қиймати - товар ва хизматлар экспорт ва импорти деб аталади.

Қуйидаги шартли мисолда яъни ички маҳсулот ҳажми кўрсаткичини юқорида баён этилган 3 хил усул ёрдамида аниқлаймиз (млрд. сўм):

1. Ишлаб чиқариш усули:

1. Асосий баҳолардаги яъни ишлаб чиқариш	1057019,7
2. Маҳсулот солиғи	69179,5
3. Субсидия	17018,0
4. Оралиқ истеъмол	498179,1
ЯММ=ЯИЧ+МС-С-ОИ=1057019, 7+69179, 5-17018,0-498179,1= 610993,1 млрд. сўм	

2. Тақсимлаш усули

1. Яъни даромад ва яъни аралаш даромад	309356,6
2. Ёлланма ходимларнинг меҳнат ҳақи	233384,0
3. Ишлаб чиқариш ва импорт солиғи	85270,5
4. Субсидия	17018,0
ЯИМ=(ЯД + ЯАД) + МХ + ИИС-С=309356, 6 + 233384, 0 + 85270,5-17018,0 = 610993,1 млрд. сўм.	

3. Охириги фойдаланиш усули

1. Яъни мавжуд даромад	610993,1
2. Охириги истеъмол харажатлари шу жумладан:	418735,7
а) уй хўжаликлари	247082,8
б) диклат муассасалари	134986,4
в) уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлар	36676,5
3. Яъни жамғарма (1-2)	192257,4
ЯИМ=ОИХ + ЯЖ=418735, 7 + 192257,4-610993, 1 млрд. сўм.	

6.6. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш усуллари

Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш учун қуйидаги усуллар қўлланилади:

- 1) баҳо индекси ёрдамида дефляторлаш;
- 2) икки каррали дефляторлаш;
- 3) физик ҳажм индекси ёрдамида базис давр кўрсаткичларини экстраполяциялаш;
- 4) харажат элементларини қайта баҳолаш.

Жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг қийматини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш баҳо индекси ёрдамида дефляторлаш усули билан амалга оширилади:

$$\sum p_1 q_1 / I_p = (\sum p_1 q_1) / (\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1)$$

$\sum p_1 q_1$ - жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг жорий баҳолардаги умумий қиймати;

$\sum p_0 q_1$ - жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг ўзгармас баҳолардаги умумий қиймати;

Жорий ва базис даврларда умумий охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг умумий қиймати таққосланса, физик ҳажм индекси ҳосил қилинади:

$$I_q = \sum p_0 q_1 / \sum p_0 q_0$$

Баҳо статистикасида Ласпейрес, Пааше ва Фишер индекслари қўлланилади.

Ялпи ички маҳсулотни ўзгармас баҳоларда ва физик ҳажм индексини ҳисоблаш учун қайси индекс қўлланилади деган савол туғилади.

МХТ нинг учинчи халқаро стандартида амалиётда қўллаш учун Фишер индекси тавсия қилинади. Чунки Фишер индекси қўлланилганда «индекслар аксимотик назариясининг» асосий талабларидан бири – индекснинг таққослаш базисига боғлиқ эмаслигини аниқлашдир. Фишер индекси ўрача геометрик миқдор формуласи ёрдамида, яъни Фишер, Ласпейрес ва Пааше индекслари кўпайтмасидан олинган квадрат илдиз билан аниқланади:

$$I^F = I^L \cdot I^P = (\sum p_1 q_0 / \sum p_0 q_0) / (\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1)$$

Индекснинг таққослаш базисига боғлиқ эмаслиги сабабли талабни ўртача арифметик миқдор формуласи қаноатлантирмайди.

Мисол, агар иккинчи даврдаги баҳонинг биринчи даврдаги баҳога нисбатини ифодаладиган Лайпейрес индекси 120 га ва фойда миқдори 110 га тенг бўлса, у ҳолда ўртача арифметик миқдор 115 ни ташкил этади, яъни:

$$I_{2/1} = (I_{2/1}^2 + I_{2/1}^P) / 2 = 115$$

Фараз қилайлик, биринчи даврдаги баҳонинг иккинчи даврдаги баҳога нисбатан аниқлаш талаб қилинса, у ҳолда Ласпейрес индекси $I_{2/1} = 1/120 = 0,833$, Пааше индекси $I_{2/1}^P = 1/110 = 0,909$ га тенг бўлади. Ўртача арифметик миқдор эса $I_{2/1} = (I_{2/1}^2 + I_{2/1}^P) / 2 = (0,833 + 0,909) / 2 = 0,871$

Иккинчи даврдаги баҳонинг биринчи даврдагига баҳога нисбати ҳисобланса, у ҳолда $I_{2/1} = 1/0,871 = 114,8$ га тенг бўлади.

Демак, тўғри ва тескари индексларнинг бир-бирига тенг бўлмаслиги, ўртача арифметик миқдорнинг таққослаш базисига боғлиқлигини кўрсатади. Фишер индекси қўлланилган ҳолда эса ҳисоблаш натижаси таққослаш базиси учун биринчи давр олинса, у ҳолда:

$$(I_{2/1}^F)^2 = 120 \cdot 110 = 1149$$

Агар таққослаш базиси учун иккинчи давр олинса, у ҳолда:

$$(I_{2/1}^F)^2 = 0,833 \cdot 0,909 = 0,870$$

$$I_{2/1}^F = 1/0,870 = 114,9$$

МХТнинг учинчи халқаро стандарти бўйича статистика амалиётида Ласпейрес ва Пааше индексларидан фойдаланилади, шунинг учун индекслар икки хил мақсадда қўлланилади:

- 1) аналитик;
- 2) техник.

Аналитик мақсадда фойдаланилганда баҳо индекси баҳо динамикасини ўрганиш учун қўлланилади, яъни бу мақсад учун Ласпейрес индекси тавсия қилинади. Чунки мақсадда фойдаланилганда сотилган маҳсулот миқдори олинади. Техник мақсадда фойдаланилганда баҳо индексини ўзгармас баҳоларда ҳисоблаш учун қўлланилади, яъни у мақсад учун Пааше индекси тавсия қилинади. Чунки физик ҳажм индекси билан баҳо индексининг кўпайтмаси қиймат индексига тенг бўлади:

$$\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_0 = (\sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1) \cdot (\sum p_0 q_1 / \sum p_0 q_0)$$

баҳо, физик ҳажм ва қиймат индекслари орасидаги боғланиш “индекслар аксиоматик назарияси”нинг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Ласпейрес ва Пааше формуласининг камчилиги шундаки, бунда:

А) агар баҳо динамикани ўрганиш учун Ласпейрес формуласи қўлланилса, у ҳолда жорий даврда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг қиймати ҳисобга олинмайди;

Б) агар баҳо динамикаси ўрганиш учун Пааше формуласи қўлланилса, у ҳолда биринчидан, жорий даврда ишлаб чиқарилган янги товар ва хизматларнинг қиймат базис даври учун қандай ҳисобланиши номаълум, иккинчидан, “ўрин алмаштириш самараси”нинг кучи камайтирилади. Масалан, истеъмолчи вақт ўтиши билан арзон баҳоли товар ва хизматларни харид қилади. Харажатлар умумий ҳажмида арзон баҳоли товар ва хизматларнинг салмоғининг ортиши баҳо индексининг пасайишига олиб келади.

Фараз қилайлик, базис даврда А ва В товарларнинг салмоғи бир хил, яъни 50 фоизга тенг бўлсин. Жорий даврда А товарнинг баҳосининг 2 марта ортиши, унинг салмоғини 10 фоизгача камайтирилсин. Агар баҳо индексини ҳисоблаш учун Пааше формуласи қўлланилса, у ҳолда:

$$I^p = \sum p_1 q_1 / \sum p_0 q_1 \cdot 100 = (\sum p_1 q_1 / \sum p_1 q_1) / I_p \cdot 100 = I / (\sum d_i / i_p) \cdot 100 = 1 / (0,2 / 2 + 0,9 / 1) \cdot 100 = 105\%$$

агар Ласпейрес формуласи қўлланилса, у ҳолда:

$$I^l = \sum p_1 q_0 / \sum p_0 q_0 \cdot 100 = (\sum i_p p_0 q_0) \cdot 100 = (\sum d_0 i_p) \cdot 100 = (2 \cdot 0,5 + 1 \cdot 0,5) \cdot 100 = 150\%$$

агар А товар салмоғи 0 гача камайса, Пааше формуласи баҳо даражасини ўзгармасдан қолишини кўрсатади. Ҳақиқатда эса А товар баҳосининг ошиши унинг салмоғи пасайишига олиб келади. Демак, Пааше формуласи истеъмол товарлар таркибининг ўзгаришига боғлиқ деб хулоса чиқариш мумкин. Жорий даврда охириги истеъмол учун фойдаланилган товар ва хизматларнинг қиймати ни ўзгармас баҳоларда оширилади. Икки қаррали дефляторлаш усули қўлланилганда дастлаб ялпи ишлаб чиқариш, кейин эса оралик истеъмолни ўзгармас баҳоларда ҳисобланади. Ўзгармас баҳоларда ҳисобланган ялпи ички маҳсулот ҳажми қуйидаги муносабат билан аниқланади:

$$\text{ЯИМ} = \text{ЯИЧ} \cdot \text{ОИ} + \text{МИИС}$$

Мисол. Қуйидаги маълумотлар асосида ЯИМ ҳажмини ўзгармас баҳоларда ва ЯИМ физик ҳажмининг индекси ҳисоблансин.

Кўрсаткичлар:

	Давр		Индекс	
	базис жорий		баҳо ҳажм	
1. Моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг ялпи ишлаб чиқариши	100	200	160	-
2. Бозор хизматларини ялпи ишлаб чиқариш	150	450	250	-
3. Жамоага хизмат кўрсатиш учун бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари	80	160	-	120
4. Алоҳида корхоналарга хизмат кўрсатиш учун бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари	50	95,7	-	116
5. Моддий ишлаб чиқариш тармоқларидаги оралиқ истеъмоли	40	90	180	-
6. Бозор хизматлари соҳасида оралиқ истеъмоли (ялпи ишлаб чиқаришга нисбатан фоиз ҳисобида)	30	28	-	-
7. Бюджет ташкилотларининг оралиқ истеъмоли	32,5	66,5	175	-
8. Маҳсулот ва импорт соф солиғи	24	60	240	-

Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда икки каррала дефляторлик усули ёрдамида ҳисоблаш услубияти:

1) Базис даврдаги ялпи ишлаб чиқариш ҳажми:

$$\sum p_0q_0 = 100 + 150 + 80 + 50 = 380 \text{ млрд. сўм}$$

2) Жорий даврдаги ялпи ишлаб чиқариш ҳажми базис давр баҳоларида:

$$\sum p_0q_1 = 40 + 0,3 + 150 + 32,5 = 117,5 \text{ млрд. сўм}$$

3) Базис даврдаги оралиқ истеъмоли:

$$\sum p_0q_0 = 40 + 0,3 \cdot 150 + 32,5 = 117,5 \text{ млрд. сўм}$$

4) Жорий даврдаги оралиқ истеъмоли базис давр баҳоларида:

$$\sum p_0q_1 = 90 / 1,8 + 0,28 \cdot 450 / 2,5 + 66,5 / 1,75 \text{ млрд. сўм}$$

5) Базис даврдаги ЯИМ ҳажми:

$$\sum p_0q_1 = 380 - 117,5 + 24 = 286,5 \text{ млрд. сўм}$$

6) Жорий даврдаги ЯИМ ҳажми базис давр баҳоларида:

$$\sum p_0q_1 = 459 - 1384 + 60 / 2,4 = 3456 \text{ млрд. сўм}$$

7) ЯИМ физик ҳажм индекси:

$$I_q = \sum p_0q_1 / \sum p_0q_0 = 3456 / 2865 = 1,241 \text{ ёки } 124,1\%$$

Демак, ўзгармас баҳоларда (базис давр) ҳисобланган ЯИМ жорий даврда базис даврга нисбатан 24,1 % га ортган.

Қисқача хулосалар

Макроиқтисодий фаолият дейилганда иқтисодиётдаги барча субъектлар фаолиятининг йиғиндиси тушунилади ва унинг ҳаммаси маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар сифати юзага келади. Макроиқтисодий фаолият натижасини аниқлашнинг назарий асоси бўлиб, товар ва хизматларнинг доиравий айланиш модели ҳисобланади.

Макроиқтисодиётда турли мақсадларга йўналтирилган кўплаб ялпи миллий маҳсулот, соф миллий маҳсулот, миллий даромад ва бошқалар. Улар орасида энг асосийси бўлиб, ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичи ҳисобланади. Унинг ҳажмини аниқлашнинг уч хил усули мавжуд (ишлаб чиқариш, тақсимот ва якуний истеъмол). ЯИМ бу йил давомида мамлакатда яратилган пировард маҳсулотнинг қийматини ифодалайди.

Соф миллий маҳсулот – миқдоран ЯИМдан асосий фондлар истеъмоли (амортизация)ни чегириб ташлагандан сўнг қолган қисмига тенг.

Соф миллий маҳсулотнинг жамият аъзоларига уларнинг даромади сифатида теккан қисми миллий даромад деб юритилади.

ЯИМ ҳажмини аниқлашда тўрт хил баҳо тизими дан фойдаланилади: омилли баҳо, асосий баҳо, ишлаб чиқариш баҳоси, харидор баҳоси, ЯИМ динамикасини аниқлаш мақсадида ўзгармас баҳолардан фойдаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Товар ва пуллик хизматларнинг доиравий айланиш моделини тушунтиринг.
2. Ялпи ички маҳсулот (товар бозор баҳоларидан қандай ҳисобланади?)
3. ЯИМни ҳисоблаш усулларини тушунтиринг.
4. Ялпи миллий даромад қандай ҳисобга олинади?
5. Соф фойда қандай топилади?
6. Макроиқтисодий кўрсаткичларнинг баҳолаш усулларини тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. — Т.: Мехнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. — М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. — Т.: 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. — М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. — М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. — М.: Финстатинформ, 1998.
8. Европейская система интегрированных экономических счетов. — М.: Экономика, 1994г.

МОЛИЯ – КРЕДИТ ТИЗИМИ СТАТИСТИКАСИ

7.1. Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари кўсаткичлари ҳамда бюджет камомадини статистик ўрганиш

Мамлакатнинг иқтисодий сиёсати ва хўжалигининг ривожланишида бюджет-солиқ тизими муҳим роль ўйнайди. Бюджет-солиқ сиёсати иқтисодий ресурслардан ялпи фойдаланишга ва ялпи талаб даражасига таъсир этади, тўлов балансининг ҳолатини, қарздорлик ва иқтисодий ўсиш даражасини белгилайди.

Мамлакат бойлигининг тақсимланиши, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар харажати, солиққа тортиш ва давлат харажатлари, қарз олиш жараёнидаги сиёсат, макроиқтисодиётдаги дисбаланслар бюджет камомадига боғлиқ ва у билан ифодаланади.

Давлат молия статистикаси бўйича давлат бошқарув ташкилотларига қуйидагилар киради:

- марказий ҳукумат;
- регион ёки маҳаллий даражасидаги ташкилотлар;
- маҳаллий ташкилотлар.

Давлат бошқариш ташкилотлар секторидаги бюджет операциялари жуда бўлмаганда марказий ҳукуматни ўз ичига олиб, бу ҳукумат давлат бюджетини ташкил этади. Кўп мамлакатларда бюджет операциялари билан регион ва маҳаллий бошқарув ташкилотлар (органлари) ҳам шуғулланади.

Ҳар бир даражадаги давлат бошқарув ташкилотлари қуйидаги операцияларни бажаради:

- бюджет операциялари;
- бюджетдан ташқари операциялар;
- ижтимоий суғурталаш фондлари маблағлари билан боғлиқ операциялар.

Бюджет операциялари бюджет орқали амалга оширилади. Бюджетдан ташқари операциялар эса мажбурий тўлов ва бадаллар орқали олиб борилади. Масалан: ёқилгига қўйилган махсус солиқ маблағлари йўл-транспорт хўжалигини сақлаб қолиш учун сарфланади.

Давлат молия статистикаси жараёнидаги операциялар касса ёки тўлов принципи асосида қайд қилинади. Олинган маблағлар ва тўловлар касса принципи бўйича молиявий ҳисоб-китоб вақтига ҳисобга олинади.

Давлат операцияларини бюджет усулида олиб бориш уларни пул-кредит ҳисоб варақаларида қайд этилган ҳолати билан солиштириш имкониятини беради. Бундай таққослаш иқтисодий таҳлил нуқтаи назаридан жуда муҳим, чунки касса принципи асо-

сида қайд этилган операциялар (давлат молия статистикаси) ва ўтказиш усулида ҳисоблаш (начисления) усулидаги операцияларни чизмайлаштиришда маълум бир фарқ пайдо бўлади. Бу фарқ асосан товарлар бўйича қарз муддати ўтиб кетиши билан боғлиқ. Бундай фарқ давлат бошқариш ташкилотларини ўз мажбуриятларини вақтида бажара олмаслигини кўрсатади ва касса асосида ҳисоблашган бюджет билан ўтказиш усулида ҳисобланган бюджет миқдорлари орасида анчагина фарқ пайдо бўлишига олиб келади.

Ўтказиш усулида ҳисобланган бюджет мамлакатининг ташқи ва ички мажбуриятларини тўлиқ ифодалайди, касса усулида ҳисобланган бюджет эса ҳақиқий фоиз тўловларини ифода этади.

Давлат молия статистикаси тизими давлат бошқарув органларининг барча операцияларини миллий ва жаҳон иқтисодиёти барча секторлари билан бўлган соҳаларини қамраб олади.

Бу тизимнинг асосий принциплари ўз ичига қуйидаги тушунчаларни олади:

- даромадлар, киримлар, тўловлар ва харажатлар. Биринчидан, барча даромадлар - киримлар, лекин ҳамма киримлар даромад бўла олмайди. Мажбуриятни қоплаш билан боғлиқ бўлмаган киримларнинг барчаси даромаддир. Давлатга кредит шаклида тўланган киримлар даромад эмас, чунки улар қайтарилиши керак.

Шунга ўхшаш ҳамма тўловлар ҳам харажат бўлмайди. Масалан: кредитни қайтариб бериш бу харажат эмас, лекин фоиз тўлови харажатдир;

- ялпи ва соф сумма. Даромадлар ва харажатлар одатда унинг ялпи миқдори (суммаси) билан кўрсатилади.

- икки томонлама ва бир томонлама операциялар натижасида пул товар ёки хизмат эвазига тўланади. Бир томонлама операцияларда эса тўлов қандайдир товар ёки хизматга эга бўлиш билан белгиланмайди (масалан, трансферт ёки грант).

- солиқ ёки носолиқ бўлмаган тушумлар; даромадлар (грантлардан ташқари) барча қайтмайдиган тушумларни ўз ичига олади.

Даромадларни икки турга бўлиш мумкин:

- жорий маблағлар ҳисобига тушган даромадлар ва капитал эвазига тушган даромадлар. Солиқ эса давлат органлари томонидан олинган (бир томонлама тушумлар) ва ижтимоий эҳтиёжлар учун сарфланган бир томонлама тушумлардир.

Солиқ тушумларига фискал монополиялар томонидан давлат бюджетига тўланган даромадлар ва ижтимоий суғурта бўйича мажбурий операциялар киради.

Носолиқ тушумлари - мулк эгалигидан тушган даромад, тўловлар, жарималар ва давлат корхоналари томонидан фойдадан ажратмалардир.

111

- бегараз тушумлар — бу бошқа мамлакат ҳукуматларидан ва халқаро ташкилотлардан бир томонлама тушумлардир;

- давлат ташкилотларини соф кредитлаш - соф кредитлаш (кредит минус сўндирилган кредит) эмас, балки давлат сиёсатига оид масалани ҳал этиш тадбиридир. Масалан, кичик фирмаларга бюджет субсидиялар. Давлат молия статистикаси бўйича соф кредитлаш молиялаштириш эмас, балки харажатлардир.

- банк капиталини тўлдириш. Айрим мамлакатларда ҳукуматга қисман ёки тўлиқ тегишли банклар капитал етишмаслигини ҳис этади. Бу ҳолатда мамлакат ҳукумати уларнинг капиталига маблағ қўшиш ёки қарз мажбуриятлари ўрнини олиши мумкин;

- давлат мулкани хусусийлаштиришдан тушган маблағлар;
- марказий банкнинг фойдаси. Марказий банк томонидан ҳукуматга ўтказилган фойда даромад ҳисобланади.

Шундай қилиб давлат бошқарув органларининг операциялари даромадлар ва харажатларга бўлинади. Уларнинг таснифи иқтисодий мазмунини асосида олиб борилади.

Бюджет операциялари қуйидагича гуруҳланиши мумкин:

- даромадлар ва трансфертлар;

- солиқ тушумлари;

- қўшимча қийматдан олинган солиқ;

- акциз ёлиқлари;

- корпорациялардан олинадиган даромад солиғи;

- шахсий даромадлардан олинадиган солиқ;

- ижтимоий суғурга ва пенсиялардан олинадиган солиқ;

- ташқи савдо солиқлари;

- бошқа солиқ тушумлари;

- солиқдан ташқари тушумлар;

- лицензия, йиғим ва ҳоказо;

- марказий банк фойдасидан ажратмалар;

- трансфертлар;

- харажатлар ва соф кредитлаш;

- жорий харажатлар;

- иш ҳақи;

- товар ва хизматлар;

- фоиз тўловлари;

- ташқи фоиз тўловлари;

- ички фоиз тўловлари;

- пенсиялар;

- трансфертлар;

- субсидиялар;

- бошқа харажатлар;

- капитал қўйилмалар;

- соф кредитлаш;
- янги сийсат доирасидаги кредитлаш (деҳқон хўжаликлари ва давлат хўжаликлари ва субсидиялар). Сўндирилиш ҳисобидан тўловлар;

- умумий сальдо = (даромадлар ва трансфертлар) - (харажатлар ва соф кредитлаш);

- молиялаштириш;

- ташқи молиялаштириш;

- янги қарз олишлар;

- қарз тўлаш ҳисобига тўловлар;

- ички молиялаштириш;

- ички банк молиялаштириш;

- банкдан ташқари молиялаштириш.

Бюджет балансини қуйидагича ифодалаш мумкин:

умумий камомадлар = (даромад + олинган грантлар) (харажатлар + қопланган қисми чегириб ташланган кредитлар).

Бошқа усулда бюджет камомadini қуйидагича аниқлаш мумкин:

умумий камомадлар/мусбат сальдо = молиялаштириш = (заёмлар - амортизация) - нақд пулнинг соф ўзгариши.

Демак давлат бюджети дефицити - бу даромад ва грантлар ҳисобига бўлган тушумдан харажатлар ва соф кредитлаш миқдорининг бир қанча устунлиги. Бу камомад давлат бошқарув органлари томонидан ёки қарз олиш ёхуд ўзининг мавжуд маблағлари ҳисобига қопланади.

Бюджет балансини аниқлаш ва бюджет баланси камомади таҳлили ўта муҳим ва бу таҳлил давлатнинг молиявий аҳволи, пул, кредит соҳаси, ички талаб ва тўлов билансини тўлиқ ифода этади.

Бюджет баланси ва бюджет камомадини ҳисоблашнинг бир неча усули бўлиб, ягона усули йўқ. Қўйилган мақсадларга қараб бюджет баланси ҳар хил усулларда ҳисобланиши мумкин.

Балансни ҳисоблашда қуйидагилар эътиборга олиниши керак:

- дисбаланс тури;

- қамраб олиш жараёнини (марказий ҳукумат, давлат бошқарув сектори ёки давлат секторлари);

- бухгалтерия ҳисоби усули (касса принципи усули);

- шартли мажбуриятлар ҳолати.

Баланс ҳар хил усулларда ҳисобланиши мумкин:

а) жорий бюджет баланси (жорий операциялар бўйича баланс). Бу баланс жорий даромадлар ва жорий харажатлар асосида аниқланади ва жорий бюджет сальдоси = давлат жамғармалари = ялпи жорий даромадлар - ялпи жорий харажатлар.

б) бирламчи ёки фойсиз баланс. Бу баланс фойзли тў-

ловларни ўз ичига олмасдан, жорий бюджет сийёсатининг ҳар хил босқичлардаги самарасини аниқлашга имкон беради.

в) оператив баланс — бу, анъанавий баланс ёки бирламчи баланс + реал фоиз тўловлари (инфляцияни ҳисобга олмаган фоизлар).

Даромадлар таҳлили

Макроиқтисодий нуқтаи назардан давлат бюджети даромадлари динамикаси даромадларни ялпи ички маҳсулот миқдори-га нисбатан таққослаши лозим. Бюджет камомадини камайтириш зарурияти солиқлар ҳажмини ошириш билан боғлиқ бўлса, у ҳолда давлат харажатларини камайтириш билан боғлиқ харажатларини иқтисодий харажатлар билан солиштириш зарур.

Солиқ тизими самарадорлигини аниқлашда эластик коэффициент ва солиқлар динамикаси кўрсаткичидан фойдаланилади.

Эластик коэффициент қуйидагича ҳисобланади:

Солиқ тушумларининг эластик коэффициенти = солиқ тизими ўзгармас ҳолидаги солиқ тушумининг фоиздаги ўзариши / солиққа тортиш базасининг фоиздаги ўзариши.

Агар солиққа тортиш базаси кўрсаткичи ўрнига ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичидан фойдалансак, у ҳолда ЯММ бўйича эластиклик коэффициенти қуйидагича бўлади:

Эластиклик коэффициенти = $(\Delta AT / AT) / (\Delta ЯММ / ЯММ)$

Бу ерда: ΔAT - ўзгармас солиқ тизимидаги солиқ тушумларининг фоиздаги ўзариши;

AT - солиққа тортиш базасининг фоиздаги ўзариши;

$\Delta ЯММ$ - ялпи миллий маҳсулот ҳажмининг қўшимча ўсиши;

$ЯММ$ - ялпи миллий маҳсулот ҳажмининг базавий даражаси.

Эластиклик коэффициенти I дан юқори бўлса, у ҳолда солиқ тизими ҳам эластик (мосланувчан) ҳисобланади, яъни янги солиқлар ва солиққа тортиш меъёрлари ўзгармаган ҳолда солиқлар ҳажми ЯИМ нисбатан ўсади. Эластиклик - бу ижобий ҳолат ва қайси мамлакатда давлат харажатлари ўсиш суръатлари ЯИМнинг ўсиш суръатларидан юқори бўлса, бу ҳолатни аниқлаш керак.

Солиқлар динамикаси олинган солиқ суммасини ЯИМ нисбий ўсишига нисбатан олинади.

Унинг формуласи қуйидагича:

Динамика коэффициенти = $((\Delta T / T) / \Delta ЯИМ) / ЯИМ$.

Бу ерда:

T - солиқ миқдори (суммаси);

ΔT - жорий даврда солиқлар миқдорининг мутлақ ўзариши.

Солиқ тизимини баҳолаш учун бир неча меъзонлар қўлланилади. Бунинг учун Танзи диагностик тестидан фойдаланиш мумкин.

Даромадлар самарадорлигини баҳолаш учун Танзи диагностика тести қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Концентрация индекси. Умумий даромадларнинг аксарият қисми камроқ солиқ турлари ва солиққа тортиш ставкалари ҳисобига олинадими?

2. Дисперсия индекси. Кам тушумли солиқлар борми ва бундай солиқлар солиштириш учун ноқулайми?

3. Эрозия индекси. Ҳақиқий солиқ базалари потенциал солиқ базаларига тенгми ёки фарқи борми ва бу фарқ қанча?

4. Кечикиб қолиш индекси. Солиқлар қанча вақтда тўланади? Кечикиб қолса бу кўрсаткич динамикаси?

5. Аниқ индекси. Солиқ тизимида имкон қадар кам бўлган конкрет ставкали солиқлар сони асосланганми?

6. Объективлик индекси. Олинadиган солиқлар қанчалик объектив аниқланган солиққа тортиш базасидан олинади?

7. Солиқлар олиш даражасининг таъминланиш индекси. Солиқлар тўлиқ йиғиб олинадими?

8. Солиқлар олингандаги харажатлар индекси. Солиқларни йиғиб олиш бўйича бюджет харажатлари қанчалик энг кам меъёрига (минимумга) келтирилган?

Барча саволлар бўйича ижобий жавоблар ушбу мамлакатнинг солиқ тизими самарали, тушумлар нуқтани назаридан эса энг юқори баҳога лойиқ эканлигини кўрсатади.

Солиқларни йиғиш даражасини ифодаловчи самарадорлик индикатори бу самарадорлик коэффициентидир.

Самарадорлик коэффициенти = Солиқ тушумлари / ЯИМ.

Давлат харажатлари таҳлили

Давлат харажатлари — давлат бошқарув органлари томонидан товар ва хизматларни ишлаб чиқариш, уларни тақсимлаш, даромадларни трансферт қилиш билан боғлиқ харажатлардир.

Харажатлар даражаси ва таркибини баҳолашда махсус аналитик усул қўлланилади.

Бу усул ўз ичига беш элементни олади:

- ялпи харажатлар даражаси ва макроиктисодий таҳлилга мойил бюджет баланси;

- хусусий сектордан товар ва хизматлар бажарилиши учун оқилона фойдаланиш;

- берадиган самарасига қараб харажатларни тақсимлаш;

- маълум дастур ёки секторга сарф қилинадиган харажатлар таҳлили;

- бюджет институтларининг батафсил таҳлили (ялпи харажатлар миқдорини камайтириш ва тақсимланadиган хара-

жатлардан юқори самарали фойдаланиш мақсадида).

Давлат харажатлари турлари иш ҳақи, товар ва хизматлар, субсидиялар, трансфертлар, фоииз тўловлари ва капитал қўйилмалари.

Давлат даромадлари ва харажатлари баланси — давлат бюджети ўз ичига қуйидаги кўрсаткичларни олади.

6-жадвал

Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	млн.сўм
<p>1.Мақсадли фоиизлар даромадларини ҳисобга олмаган даромадлар. жами:</p> <ul style="list-style-type: none"> - қўшимча қиймат солиғи; - акциялар; - юридик шахслар фойдасидан олиннадиган солиқ; - jisмоний шахслар даромадидан олиннадиган солиқ; - республика ҳудудига киритилган товарлардан олиннадиган йиғим; - ишбилармон шахслар даромадидан олинган солиқ; <p>Мулк солиғи:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ер солиғи; - ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш учун солиқ; - экология солиғи; - бошқа солиқ ва даромадлар; - кўпроқ солиқ олинганлиги сабабли қўшимча даромадлар. <p>2. Мақсадли фондлар даромадлари:</p> <p>Жами:</p> <ul style="list-style-type: none"> - шу жумладан: - пенсия фонди; - бандлик фонди; <p>давлат мулк қўмитаси махсус смети йўл фонди.</p>	
Жами даромадлар	
Даромадлар камомати	

1999 йилда Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг даромад қисми қарийб 622 миллиард сўмни, бошқача айтганда режага нисбатан 100,3 % ни, харажатлар қисми эса 658,7 миллиард сўмни, яъни режага нисбатан 99,0 % ни ташкил этди. Олий Мажлис томонидан 3 % даражасида белгиланган Давлат бюджети тақчиллиги ҳақиқатда 1,8 % бўлишга эришилди. Ялпи ички маҳсулотга нисбатан Давлат бюджети даромадлари 30,4 % ни, харажатлари эса 32,2 % ни ташкил этди. Давлат бюджети даромадларининг асосини ташкил этадиган солиқларга назар ташласак, 1998 йилда бевосита солиқлар умумий даромадларнинг 31,2 %ини ташкил этган бўлса, 1999 йилда 29,4 % га етди.

Билвосита солиқларнинг Давлат бюджети умумий даромадларидаги улуши эса ошиб, 46,1 % ни ташкил этди.

Давлат бюджети тақчиллигини қоплашнинг асосий манбаси Давлат қисқа муддатли облигациялари ва бошқа ноинфляцион маблағлардан ташкил топади. Давлат қисқа муддатли облигацияларининг давлат бюджетини қоплаш ҳажми 11,75 млрд. сўми, бошқача қилиб айтганда ялпи ички маҳсулотнинг 0,6 % ни ташкил этади.

Бюджет камомадининг таҳлили

Юқорида кўрсатилгандек, бюджет тақчиллиги ҳар хил усулларда ҳисобланиши мумкин. Асосий усул бюджет даромадлари ва харажатларини солиштириш усулидир.

Умумий камомад = (даромад + грантлар) - (харажатлар + кредитни қопламаган қисми) ёки

Умумий фарқ = молиялаштириш = (заёмлар - амортизация) нақд пулнинг соф ўзгариши.

7-жадвал

Давлат бюджети тақчиллигини қоплашнинг асосий манбалари

Кўрсаткичлар	млн.сўм
<p>1. Мақсадли фоиизсиз харажатлар – жами: шундан:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ижтимоий-маданий тартибларга харажатлар. <p>Шундан:</p> <ul style="list-style-type: none"> - маориф, соғлиқни сақлаш ва спорт; - фан ва маданият, оммавий алоқа воситалари; - ижтимоий таъминот; - аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тадбирлари – жами; - халқ хўжалиги учун харажатлар; - марказлашган сармоялар харажатлари; - давлат бошқарув органларини сақлаш харажатлари; - резерв фонди; - бошқа харажатлар. <p>2. Мақсадли фоиизли харажатлар – жами: шундан:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пенсия фондлари; • бандлик фонди; • давлат мулк қўмитаси смети; • йўл фонд. 	
Жами харажатлар:	

7.2. Банк статистикасининг асосий кўрсаткичлари

Бозор иқтисодиёти шароитида кредит тизими, шу жумладан бу тизимнинг йирик қисми – банк тизими жуда катта аҳамиятга эга. Банк тизими асосан икки поғонали бўлиб, у ўз ичига юқорида – Марказий банкни, қуйида тижорат банкларини олади. Банк тизимнинг таҳлили аввало уларнинг баланси таҳлилидан бошланади.

Банк фаолиятини ифодаловчи энг асосий маълумотлар манбаи банк баланси, даромадлар, харажатлар ва фойда ҳисоботи.

Банк балансида банк томонидан жалб қилинган ва ўз маблағлари ва шу маблағларни жойлаштириш билан боғлиқ харажатлар ўз ифодасини топади, яъни маблағларни жалб қилиш билан боғлиқ операциялар пассив операциялар, уларни жойлаштириш билан боғлиқ операциялар актив операциялар деб аталади.

Банк балансини қуйидаги формула ёрдамида ифода этиш мумкин:

Активлар = мажбуриятлар + капитал.

Даромадлар, харажатлар ва фойда ҳисоботида қуйидагилар кўрсатилади:

Даромадлар	Харажатлар
Фоишли даромадлар	Фоиhsиз даромадлар
Фоишли даромадлар	Фоиhsиз даромадлар
Жами	Жами

Банк акцияси қиймати = келажакдаги дивидентлар тушуми / дисконт даражаси.

(1)

Бу ерда: $E(D_i)$ - акционерлар томонидан келажакда тўланадиган дивидентлар миқдори;

K - энг минимал даромад даражаси;

t - давр.

Банк фаолиятини ифодаловчи яна бир муҳим кўрсаткич фойдалилик (рентабеллик) кўрсаткичлари.

Банк фаолиятини ифодаловчи рентабеллик кўрсаткичи:

Акционер капиталига тўғри келадиган фойда (ROE) = СОФ фойда / акционер капитал.

(2)

Активлар бирлигига тўғри келадиган фойда (ROA) = соф фойда / активлар

$$(3)$$

Соф фоизли маржа = (Фоизсиз даромадлар – фоизли харажатлар) / активлар

$$(4)$$

Соф фоизсиз маржа = (Фоизсиз даромадлар - Фоизсиз харажатлар) / Активлар.

$$(5)$$

Операцион фойданинг маржаси = (операцион даромадлар - операцион харажатлар) / акивлар.

$$(6)$$

Битта акцияга тўғри келадиган соф фойда = Соф фойда / муомаладаги оддий акциялар сони.

$$(7)$$

Банкнинг фоизли даромадларини берилган кредитлари учун фоиз тўловлари, банк сотиб олган қимматли қоғозлардан тушган фоизлар, бошқа кредит ташкилотларининг қўйган маблағларидан тушган фоиз тўловлари ва ҳоказолар киреди.

Банкнинг фоизсиз даромадлари эса бу асосан ҳар хил маслаҳатлар (консалтинг), траст хизматлари учун тўловлар, гонорар ва шунга ўхшаш даромадларидир.

Банкнинг фоизли харажатлари - банкка қўйилган маблағлар (депозит, заём учун банк тўловлари) ва шунга ўхшаш банкнинг фоиз тўловлари.

Банкнинг фоизсиз харажатлари асосан банк ходимларига тўланадиган иш ҳақи, коммунал тўловлари, ижара тўловлари ва ҳоказолар ташкил этади.

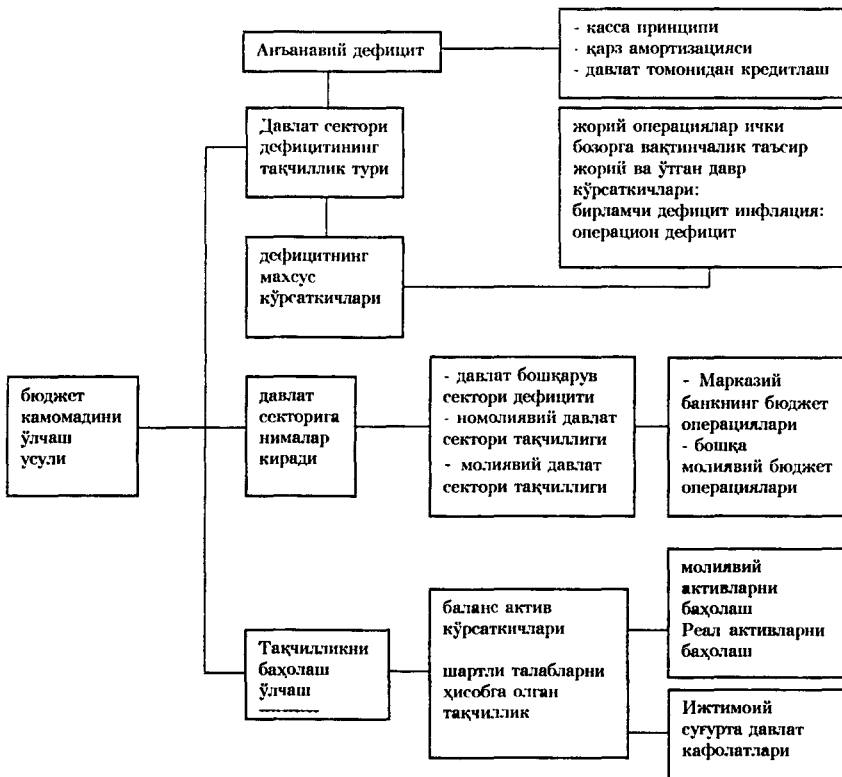
Банк баланси маълумотлари асосида бу балансинг таркибий қисмлари, улар орасида ва ҳар бир қисмни ташкил этувчи кўрсаткичлар орасидаги нисбат, мутлақ ва нисбий миқдорлар усули асосида махсус таҳлиллар ўтказиш мумкин.

Банк акционерлик шаклида тузилган бўлса, у ҳолда унинг энг асосий кўрсаткичларидан бири – банк акциясининг (курс) ўзгариши.

Акция қийматини ўзгаришини қуйидаги формула асосида ҳисоблашимиз мумкин:

$$\text{Банк акциясининг қиймати} = \Sigma \frac{E(D)_t}{(1+K)^t}$$

Давлат бюджети камомадини ўлчаш ва таҳлил қилиш

5-чизма. Давлат камомадни ўлчаш ва таҳлил этиш.

$$\text{СМРЭД} = (\text{фоизли даромадлар} / \text{даромад келтирувчи активлар} / \text{Фоизли харажатлар} / \text{банкнинг фоиз тўланадиган пасивлари}). \quad (8)$$

$$\text{Банкнинг даромад келтирувчи базаси} = \text{Даромад келтирувчи активлар} / \text{Активлар}. \quad (9)$$

Банк фойдалилигини аниқловчи кўрсаткичлар бир-бири билан боғлиқ ва бу кўрсаткичлар орасидаги энг муҳимлари акционер капиталига тўғри келадиган фойда ва активлар бирлигига тўғри келадиган соф фойда кўрсаткичларидир. Улар орасида қуйидаги боғланиш мавжуд:

$ROE = ROE \cdot (\text{активлар} / \text{акционер капиталы})$
 ёки
 соф фойда / акционер капиталы = соф фойда / активлар *
 активлар / акционер капиталы.

Демак, $ROE = ((\text{даромадлар} - \text{операцион харажатлар} - \text{солиқлар}) / \text{активлар}) / (\text{активлар} / \text{акционер капиталы})$.

Бу боғланиш банк фойдаси нимага боғлиқлигини ифодалайди — яъни қайси ресурслар ҳисобига банк фойдаси ташкил топган - мажбуриятларми ёки банкнинг акционер капиталы эвазигами? ROE ва ROA кўрсаткичларини боғланганлиги банк фойдаси (банк фаолияти) ва хавф-хатар орасидаги кескин боғланишни ифодалайди.

Бу кўрсаткичларни янада деталлашган ҳолда таҳлил этишимиз мумкин.

$ROE = (\text{соф фойда} / \text{операцион даромадлар}) * (\text{операцион даромадлар} / \text{активлар}) * (\text{активлар} / \text{акционер капиталы})$.

Ёки:

$ROE = \text{соф фойда маржаси} (PM) * \text{активлардан фойдаланиш коэффициентини} (AI) * \text{капитал мультипликаторини} (KM)$.

Бу тенгламани ҳар бир элементи банк операциялари ҳолатини ифодаловчи индикатор. Банк фойдаси маржаси банк хизматларига қўйиладиган баҳолар сиёсатини ва харажатларни бошқариш самарадорлигини ифодалайди.

Банк активларидан фойдаланиш даражасини ифодаловчи коэффициентини (AI) банк активлари портфелини бошқариш самарадорлигини кўрсатади.

Капитал мультипликаторини (EM) молиялаштириш сиёсатини ифодалайди, яъни банк ресурслари маблағларини мажбуриятлар яъни акционерлик капиталидан фойдаланиш самарасини кўрсатади.

Демак, $ROE = PM * AI * EM$ га тенг.

Ҳар бир кўрсаткичнинг камайиши банк менежерлари томонидан бу ўзгаришнинг чуқур таҳлилни талаб этади.

ROE банк фаолиятини ифодаловчи асосий кўрсаткич бўлиб, у ёрдамида бошқача тенглама тузишимиз мумкин. Бу тенглама банк фаолиятини тўрт соҳасидаги бошқариш ҳолатини ифодалаш таҳлил этишга имкон беради.

$ROE = (\text{солиқ тўлагандан кейинги фойда} / \text{солиқ тўлагандан олдинги фойда}) * (\text{солиқ тўлагандан олдинги фойда} / \text{операцион даромадлар}) * (\text{операцион даромадлар} / \text{активлар}) * (\text{активлар} / \text{акционерлик капиталы})$

ёки

$ROE = \text{солиқларни бошқариш самарадорлиги} * \text{харажатлар}$

ни назорат этиш самарадорлиги * активларни бошқариш самарадорлиги * ресурсларни бошқариш самарадорлиги.

Масалан: Банк баланси ва даромадлар ва харажатлар ҳисоботи маълумотлари қуйидагича:

солиқдан кейинги фойда - 1 млн. сўм;
солиқдан олдинги фойда - 1.3 млн. сўм;
операцион даромадлар - 49.3 млн. сўм;
активлар - 122,0 млн. сўм;
акционер капитали - 7,3 млн. сўм.

Бу банкнинг $ROE = (1,0 / 1,3) * (1,3 / 39,3) * (39,3 / 122) * (122 / 7,3) = 0,769 * 0,033 * 0,322 * 16,71 = 0,137$ ёки 13,7 %

ROE кўрсаткичининг ҳар бир элементида ўзгариш бўлиб, бу ўзгариш катта бўлса, у ҳолда бунинг сабабини аниқлаш лозим. Масалан, 0,769 коэффициентни 0,610 га тушга, у ҳолда банк менежерлари солиқ сиёсатини ва солиқ тўлаш бўйича назорат ҳолатини батафсил ўрганишлар лозим.

Банк фаолияти статистик таҳлил яна бир томони ROA кўрсаткичини (активлар даромадлик даражасини) баҳолашдир. Бу кўрсаткич ҳам бир неча кўрсаткичларга бўлиниб ўрганилиши мумкин ва ҳар бир кўрсаткич банк фаолиятини у ёки бу томонини ифодалайди.

ROA = соф фойда маржаси + фоизсиз маржа - махсус операциялар кўрсаткичи = соф фойда / активлар.

Соф фойда маржа = (фоизли даромадлар - фоизли харажатлар) / активлар → ифодалайди → активларнинг даромадлик даражаси.

Фоизсиз маржа = (фоизсиз даромадлар - фоизсиз харажатлар) / активлар → ифодалайди → солиқ тўлашдан олдинги активлар даромадлик даражаси.

Махсус операциялар кўрсаткичи = (махсус операциялар бўйича фойда / активлар → ифодалайди → жорий операциялардан фарқ қилувчи операциялар даромадлик даражаси).

Активлардан олинadиган фойда (ROA) = соф фойда / активлар) → ҳамма харажатлардан акционерлар ихтиёрига келиб тушадиган фойда даражасини ифодалайди. Банк фаолиятининг энг асосий йўналишларидан бири кредит операцияларидир. Статистик нуқтаи назардан кредит операцияларини ҳар хил таснифлаш мумкин:

- қарз олувчилар бўйича: халқ хўжалиги, аҳоли, давлат бошқарув органлари;

- мақсади бўйича: истеъмол кредити, саноат, савдо, қишлоқ хўжалиги, сармоя, бюджет кредитлари;

- қатнашиш жараёни бўйича: асосий фоизларни кенгайтириш, ишлаб чиқариш жараёни ва айланма фоизлар жараёнида қатнашадиган кредитлар;

- муддати бўйича: талаб бўйича ва муддатли;

муддатлилари ўз навбатида қисқа муддатли (1 йилгача), ўрта муддатли (1 йилдан 3 йилгача) ва узоқ муддатли (3 йилдан ортиқ) кредитларга бўлинади.

- миқдори бўйича кредитлар майда, ўрта ва йирик кредитларга бўлинади;

- таъминот даражаси бўйича кредитлар таъминланмаган (бланк) ва таъминланган кредитларга бўлинади.

- берилиши бўйича кредитлар компенсацион (қопланувчи) ва тўлов кредитларига бўлинади. Биринчи ҳолатда улар қарз олувчининг ҳисоб варағига ўтказилади. Иккинчи ҳолатда эса кредит суммаси бевоси ҳисоб-пул ҳужжатларини тўлаш учун ўтказилади.

- қоплаш усули бўйича банк кредитлари қисман ва бир вақтга қопланадиган (қайтариб бериладиган) кредитларга бўлинади.

Кредит суммаларини ифодалаш учун статистик ўртача миқдорлар қўлланилади.

Асосан бу ўртачалар кредит қайтариш даражасини таҳлил этишда қўлланилади.

Бу кўрсаткичлар:

1) муддати ўтиб кетган кредитларнинг ўртача давомийлиги;

2) қайтариб берилган кредит миқдоридagi ўз вақтида қайтарилмаган кредитлар салмоғи;

3) кредит бўйича қарздорлик ҳажмида вақтида қайтарилмаган кредитлар салмоғи.

Муддати ўтиб кетган кредитларнинг ўртача давомийлиги қуйидаги формула ёрдамида топилади:

$$O_k = K_{ep} / K * D$$

Бу ерда: O_k — муддати ўтиб кетган кредитларининг ўртача давомийлиги (кунларда);

K — муддати ўтиб қолган кредитларнинг қайтариб берилган суммаси;

K_{ep} — муддати ўтиб кетган кредитларнинг ўртача қолдиқлари;

D — даврдаги кунлар сони.

Қайтариб берилган кредит миқдордаги ўз вақтида қайтарилмаган кредитлар салмоғи кўрсаткичи:

$$V_d = (D/K) * 100$$

Бу ерда:

D - муддати ўтиб кетган кредитлар ҳисоб варақасидаги дебет сальдоси;

K - барча кредит ҳисоб варақасидаги кредит сальдоси;

Қайтариб берилмаган кредитлар салмоғи $= d =$ муддати ўтиб кетган қарзлар миқдори / умумий қарздорлик миқдори.

Кредитларни ифодаловчи кейинги кўрсаткич — кредитларнинг айланиш тезлиги (кунларда ва айланиш сони).

Кредитни айланиш тезлиги (кунда) — (давр мобайнида кредитни ўртача миқдори / қайтариб берилган кредитларнинг умумий миқдори) * даврдаги кунлар:

$$D = K / (K * t)$$

Кредитни айланиш тезлиги (айланиш сони) = Давр узунлиги / айланиш тезлиги (кунда):

$$V = KK / D$$

Банк операцияларининг янги муҳим тури депозит операцияларидир. Бу операциялар банк ресурсларини жалб этиш билан боғлиқ. Депозитлар муддати бўйича биринчи талаб билан қайтариб бериладиган депозитларга, жамғарма ва муддатли депозитларга бўлиниши мумкин.

Уларни ўрганишда мутлақ ва нисбий кўрсаткичлар усули, ўртача миқдорлар ва динамика қаторлари усулидан фойдаланиш мумкин.

Депозитларнинг ўртача миқдори оддий ўртача миқдор ва тортилган ўртача миқдор формулалари ёрдамида топилиши мумкин. Депозитларни таҳлил қилишда уларнинг ўртача миқдори оддий гармоник ўртача миқдор шаклида ҳисобланиши мумкин. Депозитлар бўйича қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобланиши мумкин:

1) депозитнинг ўртача миқдори (D):

$$A = A / n$$

Бу ерда: D - счетлардаги депозит қолдиқлари;

n - депозит счетлари сони.

2) депозит сақланишининг ўртача вақти (I):

$$a) t = t D / D$$

t - депозитнинг сақланиш муддати.

$$б) t = T * (d^* / d)$$

Бу ерда: T - даврдаги кунлар ёки ойлар сони.

d^* - депозит бўйича ҳисобланган ҳақиқий фоиз тўловлари;

d - депозит бир йил сақланганда тўланадиган фоиз тўловлари.

Шу усулларда кредитнинг ўртача миқдори ва кредитлашнинг ўртача муддатини ҳисоблаш мумкин. Кредитнинг ўртача миқдори K қуйидагича ҳисобланади:

$$K = (K t) / t$$

Бу ерда: K - берилган кредитлар миқдори;

t - кредит муддати;

Кредитлашнинг ўртача муддати t икки усулда ҳисобланиши мумкин:

Биринчи усул: $I = (Kt) / K$

Иккинчи усул: $I = T*(d^* / d)$

T - даврдаги кунлар ёки ойлар сони;

d - кредитдан бутун давр фойдаланганлигида тўланадиган фоизлар миқдори;

d^* - кредит учун тўланган ҳақиқий фоиз тўловлари.

Банк статистикасига юқорида қайд этилган кўрсаткичлардан ташқари банк хавф-хатарлари статистикаси, банк капиталини ифодаловчи статистик кўрсаткичлар, қимматли қоғозларга сармоялар статистикаси, балансдан ташқари операцияларнинг статистик таҳлили ҳам киради. Лекин бу алоҳида ўрганиладиган мавзу.

7.3. Пул муомаласи баланси ва пул қадрсиэзланишини статистик ўрганиш

Пул муомаласи мамлакатдаги товар ва нотовар тўловларининг ички айланмаидаги нақд ва нақд пулсиз шаклидаги пуллар ҳаракатидир. Пул муомаласини ифодаловчи асосий иқтисодий кўрсаткичлар - пул массаси, товар ва хизматлар баҳоси, кредит миқдори, нақд пулсиз ва ўзаро ҳисоб-китоблар, пулнинг айланиш тезлигидир.

Бу кўрсаткичлар асосида пул муомаласи қонунини чиқариш мумкин.

Муомала учун зарур пуллар миқдори ($KД$) қуйидагича ҳисобланади:

$$KД = (СТБ - K + П - ВП) / C$$

Бу ерда: $СТБ$ - сотилган товар ва хизматлар баҳоси суммаси;

K - кредитга сотилган товарлар қиймати;

$П$ - мажбуриятлар бўйича тўловлар;

$ВП$ - ўзаро ҳисоб-китоблар натижасида сўндирилган мажбуриятлар;

C - пулнинг айланиш тезлиги.

Бу формулани бошқача кўриниши америкалик иқтисодчи, статистик ва математик Ирвинг Фишернинг пулнинг миқдорий назариясида ўз аксини топган. И. Фишер ўз изланишлари натижасида «алмашув тенглигини» топган. «Алмашув тенглиги» бўйича $MV = PQ$

Бу ерда:

M - муомаладаги пуллар миқдори;

V - пулнинг айланиш тезлиги;

P - нархларнинг ўртача тортилган даражаси;

Q - товарлар ҳажми.

Бу баланс асосида у қуйидаги хулосаларга келади. Баҳо даражаси пул миқдори ва унинг айланиш тезлиги билан тўғри, товар ҳажми билан эса тескари боғланган, яъни:

$$P = (MU) / O$$

Иқтисодий нобарқарорлик натижасида ишлаб чиқариш ҳажмини ўстириш имкони бўлмайди. Бундай шароитда нарх наво даражасига таъсир этувчи асосий омил - пул массасини бошқариш ҳисобланади:

$$P = M^* (V / O)$$

Пул массасини ўзгартириб иқтисодиётдаги нарх-навога, нарх-наво орқали эса бутун иқтисодиётга таъсир этиш мумкин.

Пул массасининг ҳажми ва таркибини ўрганишда бир неча кўрсаткичлар қўлланилади.

Пул агрегатлари тўрт турга бўлинади:

M_1 - нақд пуллар ва жорий ҳисоблардаги пул маблағлари;

M_2 - M + муддатли ва жамғарма депозитлар;

M_3 - M + махсус молия-кредит ташкилотларидаги жамғарма депозитлар;

M_4 - M + капиталдан даромад олиш ҳуқуқини берадиган депозит сертификатлари, кредит жамғарма ташкилотлари акциялари ва бошқа кредит мажбуриятлар.

Пулнинг айланиш тезлигини икки хил ҳисоблаш мумкин:

1) $V = \text{ялпи миллий маҳсулот (ёки ялпи миллий даромад)} / \text{Пул массасининг ўртача миқдори (M)}$.

2) $V = \text{тўлов айланмаси} / \text{пул массасининг ўртача миқдори (M)}$

Иккинчи кўрсаткич ЯММга кирмайдиган олди-сотди операциялар ҳажмини ҳам ўз ичига олади.

Иқтисодий муаммоларни ечишда аҳолининг сотиб олиш қобилияти даражаси муҳим роль ўйнайди. Бу қобилиятни ўрганиш учун аҳолининг даромад ва харажатларини таҳлил этиш зарур. Бунинг учун аҳоли даромадлари ва харажатлари баланси тузилади.

Аҳоли даромадлари ва харажатлари баланси 3 қисмдан иборат:

1) даромадлар;

2) харажатлар;

3) баланс сальдоси (даромадларни харажатлардан устунлиги ёки аксинча).

127

821

3. Кредит ва капиталлар ҳаракати баланси. Бу балансда хусусий ва давлат капиталлари билан халқаро кредитларни олиш ва бериш ҳаракати ифодаланган. Тўлов баланси кўрсаткичлари таснифи қуйидагича:

А. Жорий операциялар товарлар хизматлар сармоялардан тушган даромад бошқа хизматлар ва даромадлар хусусий трансфертлар чизмай трансфертлар.

В. Бевосита сармоялар ва бошқа узоқ муддатли капитал, бевосита сармоялар, портфел сармоялар, бошқа узоқ муддатли капитал.

С. Қисқа муддатли бошқа капитал.

Д. Хатолар ва ўтказишлар.

Е. Компенсацион моддалар.

SDR ни тақсимлаш ва фойдаланиш, олтин-валюта захира-ларини қайта баҳолаш.

Ғ. Фавқулодда молиялаштириш.

Г. Чет эл чизмай ташкилотлари захираларини ташкил этувчи мажбуриятлар.

Н. Захираларни яқуний ўзгариши.

Олтин, SDR, ХВФ ни заҳҳира йўли, чет эл валютаси, бошқа талаблар ХВФ нинг кредитлари.

Тўлов балансдан ташқари ҳисобот баланси ҳам тузилади. Ҳисобот баланснинг муайян мамлакатнинг бошқа мамлакатларга бўлган талаб ва мажбуриятлари маълум санага тузилган балансидир. Ҳисобот баланснинг сальдоси мамлакатнинг нетто-қарздор ёки нетто-кредиторлигини билдиради.

Тўлов баланси мамлакатни чет эл сектори билан алоқаларини ифодалайди. Унинг кўрсаткичлари ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичлари асосида аниқланиши мумкин. Тўлов баланси, айниқса, очиқ иқтисодиётда муҳим роль ўйнайди.

1. Миллий ҳисобларнинг асосий тенгламаси қуйидагича:

$$Y = C + I + G + N_x \quad (1)$$

Бу ерда:

Y - ялпи миллий маҳсулот;

C - товар ва хизматлар истеъмоли;

I - сармоялар;

G - давлат томонидан товар ва хизматларга харажат;

N_x - соф экспорт (экспорт ва импорт фарқи).

Очиқ иқтисодиётда молиявий бозорлар товар ва хизматлар бозори билан чамбарчас боғлиқ. Буни ифодалаш учун юқоридаги тенгламани икки томонидан (C ва G) чегириб ташлаймиз. У ҳолда

$$Y - C - G = I + N_x \quad (2)$$

Молиявий бозорнинг асосий кўрсаткичи жамғармалардир. Улар ижтимоий жамғармалар

$$Spubl = T - G$$

ва хусусий жамғармаларга бўлинади

$$Spriv = Y - C - T,$$

(бу ерда: T — солиқлар ҳажми).

Умумий жамғарма (S) буларнинг йиғиндисига тенг. Яъни:

$$S = (T - G) + (Y - C - T) = T - G + Y - C - T = Y - C - G$$

Иккинчи формула билан солиштирсак, бу ҳолда:

$$S = I + N_x.$$

Бунда миллий ҳисобларнинг асосий тенгламаси қуйидагича бўлади:

$$(I - S) + N_x = 0$$

Бу формула капитални жамлаш билан боғлиқ халқаро маблағлар оқими ($I - S$) ҳамда товар ва хизматларнинг халқаро оқимлари (N_x) орасида боғланишни ифодалайди.

Бу тенгламани ҳар бир қисми ўз номига эга. ($I - S$) — тўлов баланснинг кредит ва капиталлар ҳаракати биланси деб аталади. Капиталлар ҳаракати счёти ички жамғармалардан устунлиги (ортиқсчалиги)ни ифодалайди. Сармоялар ички жамғармалардан жаҳон молия бозорларида инвесторлар томонидан қарз олиш оқибатида ортиқроқ бўлиши мумкин.

N_x эса тўлов баланснинг жорий операциялар баланси номи ошган. Жорий операциялар счёти — бу соф экспорт эвазига чет элдан мамлакатга келадиган валюта маблағларидир.

Миллий ҳисоблар тенгламаси капитал ва кредит ҳаракати счёти билан жорий операциялар счёти баланслаштирилганлигини кўрсатади, яъни капиталлар ҳаракати счёти сальдоси + жорий операциялар счёти сальдоси = 0.

$$(I - S) + N_x = 0$$

Демак, тўлов баланснинг капиталлар ҳаракати счёти ва жорий сёт — бир ҳодисанинг икки томондан ифодаланиши.

Агар мамлакат жамғармалари унинг сармояларидан юқори бўлса, у ҳолда мамлакат ичида сармояга сарфланмаган жамғармалар чет эллик қарз олувчиларга берилади. Капитал мамлакатдан оқиб кетади.

Агар мамлакат сармоялари мамлакат жамғармаларидан юқори бўлса, у ҳолда мамлакатда пул маблағлари оқиб келади ($I > S$). Бу ҳолатда биз импортни тўлаш учун халқаро молиявий бозордан қарз оламиз ва N_x счёти манфий бўлади.

Тўлов балансини ифодаловчи бу счётлар ёрдамида биз уни статистик баҳолаш ва таҳлил қилишимиз мумкин.

Қисқача хулосалар

Мамлакатнинг иқтисодий сиёсати ва хўжалигининг ривожланишида бюджет-солиқ тизми муҳим роль ўйнайди. Бюджет солиқ сиёсати иқтисодий ресурслардан ялпи фойдаланишга ва ялпи талаб даражасига таъсир этади, тўлов балансини ҳолатини, қарздорлик ва иқтисодий ўсиш даражасини белгилайди.

Давлат молия статистикаси тизими давлат бошқарув органларининг барча операцияларини, миллий ва жаҳон иқтисодиёти барча секторлари билан бўлган алоқаларни қамраб олади. Давлат бошқарув органларининг операциялари даромадлар ва харажатларга бўлинади. Давлат даромадлари солиқ тушумлари, солиқдан ташқари тушумлар, харажатлари эса иш ҳақи, товар ва хизматлар учун тўловлар, субсидиялар, трансфертлар, фоиз тўловлари ва капитал қўйилмаларни ташкил этади.

Давлат бюджети камомади даромад ва грантлар ҳисобига бўлган тушумдан харажатлар соф кредитлаш мулкларининг катталигидан келиб чиқади. Бу камомад давлат бошқарув органлари томонидан ёки қарз олиш ёхуд ўзининг мавжуд даромадларини ва харажатларини солиштириш усулидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бюджет даромадалари ва харажатлари таснифини беринг.
2. Бюджет даромадлари ва тушумлари орасида қандай фарқ бор?
3. Бюджет харажатлари таснифини беринг.
4. Бюджет тақчиллигини қайси кўрсаткичлар ифодалайди?
5. Эластик коэффициентни нимани ифодалайди?
6. Солиқ тушуми самарадорлигини қандай баҳолаш мумкин?
7. Банк актив операцияларига тушунча беринг?
8. Банк пассив операцияларига тушунча беринг?
9. Банк фаолиятини қандай кўрсаткичлар ифодалайди?
10. Пул қадрсизланишини қандай статистик кўрсаткичлар ёрдамида ифодалаш мумкин?
11. Тўлов балансининг асосий таркибий қисмларини тушунтириб беринг.
12. Жорий операциялар счётига тушунча беринг.

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиктисодий статистика. 100 саволга жавоб. – Т.: Мехнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. – М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набисов Х.Н., Набихўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. – Т., 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. – М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. – М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. – М.: Финстатинформ, 1998.
8. Статистика финансов. Под ред. проф П.П.Маслова. – М.: Инфра, 2000.
9. Улмасов А.Ў. Шарифхўжаев М.Ш. Иқтисодиёт асослари, “Мехнат”, 1995.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ САМАРАДОРЛИК СТАТИСТИКАСИ

8.1. Миллий иқтисодиётнинг самарадорлиги ҳақида тушунча ва бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида статистиканинг бу соҳадаги вазифалари

Ҳозирги кунда иқтисодий сиёсатимизнинг бош мезони республикамизда бозор муносабатларини шакллантириш ва у билан боғлиқ бўлган муаммоларни ижобий ҳал этишга қаратилган.

Ҳар қандай мамлакатда ўз халқининг фаровонлигини таъминлаш учун, албатта, ишлаб чиқариш юқори даражада ташкил этилиб, самарадорлик оширилиши керак. Шундай экан, республикамизда ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш иқтисодий тараққиёт негизини ташкил қилади.

Самарадорликнинг турли жиҳатларини, уни амалга оширишнинг иқтисодий механизмини ўрганиш миллий иқтисодиётнинг асосини ташкил қилади. Миллий иқтисодиётда самарадорликнинг ўзига хос мазмун ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шакли, мақсадли йўналиши, ишлаб чиқариш натижаларининг ўзига хослиги билан белгиланади.

Ижтимоий ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни тўла қондириш ишлаб чиқариш самарадорлигининг бош мезонидир.

Инсонни ўзи ишлаб чиқаришни ривожлантиришни ҳамда бошқа ижтимоий ҳаёт ва фаолиятдаги бошқа соҳалар ривожининг пиروвард натижасидир. Ана шу сабабга қўра, ишлаб чиқариш самарадорлигини соф иқтисодий самарадорлик деб билмоқ лозим. У яратилган маҳсулот ҳисобидан жами эҳтиёжларни қондириш даражасини ифодалар экан, аҳолининг турмуш даражаси билан инсон меҳнатининг мазмуни ва шароитлари, яшаш муҳитининг аҳволи, бўш вақтнинг миқдори ва шу кабиларга боғлиқдир. Ҳозирги шароитда юқорида таърифланган самарадорликка кенг ёндашувнинг аҳамияти иқтисодий ўсишнинг ижтимоий йўналиши кучайиши билан ижтимоий соҳани ривожлантиришга қолдиқ маблағларни ҳисобга олган ҳолда ёндашишни баргараф этилиши билан анча — мунча ортмоқда. Ижтимоий жиҳатдан юзага келган провард натижаларни ҳисобга олиш, меҳнат шароитларини ёмонлаштириш, инсон ҳаётини пасайтириш ҳисобига ишлаб чиқаришни хажмини кенгайтиришнинг самарасизлигини ва бунга йўл қўйиб бўлмаслигини қайд этишни билдиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида миллий иқтисодиётнинг самарадорлик ситатистикаси қуйидаги вазифаларни бажаради:

- бозор муносабатлари шароитида халқ хўжалигини бутунлигича қамраб оладиган самарадорлик услубияти ишлаб чиқиш ва унинг кўрсаткичлар тизимини тузиш ҳамда ҳисоблаш усуллари яратиш.

- ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ҳақиқий даражасини белгилаш.

- ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқловчи омиллар таъсирини кўрсатиш.

- ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини ва улардан фойдаланиш йўларини белгилаш.

8.2. Миллий иқтисодиётнинг иқтисодий самарадорлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари андозаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- миллий иқтисодиёт бўйича кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонунларининг амал қилиш натижасини ифодалаш;

- миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг умумий самарадорлигини аниқлаш имкониятини яратувчи ягона услубиятини ишлаб чиқиш.

- самарадорликнинг намоён бўлувчи барча шаклларини ифодалаш.

- самарадорлик даражаси билан бир қаторда унга таъсир кўрсатувчи турли хил омилларни аниқлаб бериш.

1. Миллий иқтисодиётнинг иқтисодий самарадорлигининг қуйидаги асосий омиллий кўрсаткичларини ҳисоблаш лозим:

- фонд самараси;

- меҳнат унумдорлиги;

- капитал қуйилмалар самарадорлиги;

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги мураккаб категориядир. Унда ишлаб чиқариш натижаларига ва харажатларига таъсир кўрсатувчи кўп омилларнинг ҳаракати жамланган. Ишлаб чиқариш натижаларининг ўсиши маҳсулот сифати ошишида ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таркибига ижтимоий эҳтиёжлар таркибига муфовиклигини таъминлашда ўз ифодасини топади. Шунингдек, харажатларни камайтириш ўз ичига жонли меҳнатни тежашни, унинг унумдорлигини оширишни, жорий моддий харажатларни, асосий ишлаб чиқариш фондларига капитал харажатларни тежашни олади.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш самарадорлигини ўл-

чаш учун кўрсаткичлар тизими зарур. Улардан энг муҳими ижтимоий меҳнат унумдорлигидир. У вақтни тежашни қонуннинг амал қилишини ифодалайди.

Меҳнат унумдорлиги маҳсулотни жонли меҳнат сарфига нисбатидир, яъни:

$$MУ = \frac{\text{Натура ёки пул шаклидаги маҳсулот миқдори}}{\text{Жонли меҳнат сарфи}}$$

Меҳнат унумдорлиги даражаси ҳар хил усуллар ёрдамида аниқланади:

- бевосита натурал усул;
- шартли натура усул;
- меҳнат усули;
- қиймат усули.

Бевосита натурал усулда натура ҳолдаги маҳсулот (тонна, кг, м, км) ҳажми ходимлар сонига ёки ана шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган вақтга бўлинади. Натижада бир ходимга ёки сарфланган вақт бирлигига қанча маҳсулот тўғри келиши аниқланади.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг истеъмол қиймати бир хил, унинг ҳажми ёки сифати ҳар хил бўлган ҳолларда шартли натура усулидан фойдаланилади.

Корхоналар ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқарган ҳолларда меҳнат унумдорлиги даражаси меҳнат кўрсаткичлари асосида ҳам ҳисобланади. Бунда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот норматив киши соатларида ёки киши кунларда ифодаланади.

Меҳнат унумдорлигини асосий умумлаштирувчи кўрсаткичи қиймат кўрсаткичидир. Бунда статистика меҳнат унумдорлиги даражасини аниқлабгина қолмай, балки унинг динамикаси ва ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ҳам таҳлил қилади. Бунинг учун индекслар тизимидан фойдаланилади.

1. Агар бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқариладиган бўлса, меҳнат унумдорлигининг яқка тартибдаги индекслари ҳисобланади:

$$i_w = W_1 \div W_0.$$

2. Бир хил турдаги маҳсулотни бир неча цех, участка ёки корхона ишлаб чиқарганда, меҳнат унумдорлигини умумий индекс ҳисобланади.

1. Ўзгарувчан таркибли индексни аниқлаш учун 2 даврдаги меҳнат унумдорлигини ўртача даражалари солиштирилади.

$$i_{\text{ўзг}} = (\sum q_1 p_1 \div \sum T_1) = W_1 \div W_0.$$

Бу индексга 2 та омил таъсир кўрсатади:

а) айрим олинган участкалардаги меҳнат унумдорлигининг ўзгариши. Бу омил таъсирида меҳнат унумдорлигини доимий таркибли индекси ҳосил бўлади, яъни:

$$i_{\text{доимий}} = (\sum (q_1 T_1) \div (q_0 T_0)) \times \sum T_1 = \sum i T_1 \div \sum T_1$$

б) жорий даврда базис даврга nisbatan ишчилар таркибида юз берган таркибий ўзгаришлар. Бу омил таъсирида таркибий силжиш индекси ҳисобланади:

$$I_{\text{таркибий}} = I_{\text{ўзг}} \div I_{\text{доимий}}$$

2. Статистикада меҳнат унумдорлигининг тескари кўрсаткичи ҳам ҳисобланади. Бу кўрсаткич бир дона (бир бирлик) маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт ҳажмини ифодалайди ва у қанчалик кичик бўлса, ишлаб чиқариш самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Меҳнат унумдорлигининг тескари кўрсаткичлари асосида тузилган индекслар қуйидагича:

а) якка тартибдаги индекс: $i = t_0 \div t_1$

б) умумий индекслар. Меҳнат унумдорлиги тескари кўрсаткич бўйича аниқланганда унинг умумий индекси агрегат формула бўйича аниқланади:

$$I = \sum q_1 t_0 \div \sum q_1 t_1$$

Формуланинг иқтисодий моҳияти шундаки, унинг сурати жорий даврдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун базис даврдаги ҳажмида меҳнат сарфланса ҳаммаси бўлиб, қанча вақт, маҳражи эса жорий даврдаги ҳажмда меҳнат сарфланса, ҳаммаси бўлиб қанча вақт сарфланади, деган саволга жавоб беради. Демак, унинг сурати билан маҳражи орасидаги фарқ меҳнат унумдорлигининг ўзгариши натижасида тежалган ёки ортиқча сарфланган вақт ҳажмини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун касрнинг сурати билан маҳражи орасидаги айирма олинади.

Меҳнатни асосий фонд билан қуролланиш даражаси унумдорликка муҳим таъсир кўрсатади. Бу фонд даражаси асосий фондлар ўрғача йиллик қийматининг (АФ) жонли меҳнат сарфига (ходимлар сонига (Т)) nisbati билан ўлчанади ва қуйидагича ифодланади:

$$ФК = АФ / Т.$$

Ушбу боғлиқликни меҳнат унумдорлигининг умумий самардорлигига таъсирини кўриб чиққан ҳолда ҳисобга олмоқ зарур. Халқ хўжалиги нуқтаи назаридан ҳар қандай ошиши эмас, балки жонли меҳнатни тежаш. Унинг техника билан қуролланиш кўлами ўсишига кетган кўшимча харажатларни, мумкин қадар қисқа муддатларда қоплайдиган даражада ошишигина самаралидир.

Фонд самараси (ФС) асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самардорлигини ифодалайди. У асосий фондлар муайян миқдорига тўғри келадиган маҳсулот миқдори билан ўлчанади:

$$ФС = \frac{ММ}{АФ}$$

Бу ерда: ММ — маҳсулот миқдори;

АФ — асосий фондларни ўртача йиллик қиймати.

Фонд самарасининг иқтисодий маъноси бир сўмлик фонддан фойдаланиш ҳисобига неча сўмлик маҳсулот олинди, деган сўроққа жавоб беради. Бу кўрсаткич қанча катта бўлса, ишлаб чиқариш самардорлиги шунчалик ортади.

Фонд самараси, меҳнат унумдорлиги ва меҳнатнинг фонд билан қуролланиши ўртасида мустақкам алоқа мавжуд:

$$ФС = \frac{МУ}{ФК}$$

Бу ерда: МУ — меҳнат унумдорлиги;

ФК — меҳнатни фонд билан қуролланиши.

Юқоридаги боғлиқликдан шу нарса келиб чиқадики, меҳнат унумдорлиги меҳнатни фонд билан қуролланишига қараганда тезроқ ўсиб борган тақдирдагина фонд самараси опади ва аксинча, агар меҳнат унумдорлигининг ўсиши фонд билан қуролланишнинг ўсишидан орқада қолса, фонд самараси камаяди.

Фондларнинг самардорлик даражаси маҳсулотнинг кўшимча ўсишидаги салмоғи бўйича аниқланади. Маҳсулотнинг кўшимча ўсиши бир томондан мутлақ суммасини ўсиши эвазига (М) ҳосил бўлади:

$$М = (Ф - Ф_0) \cdot ФС_0$$

Бу ерда: $ФС_0$ — базис даврдаги фонд самараси;

Ф ка $Ф_0$ — базис ва ҳисобот йилдаги асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Маҳсулотнинг кўшимча ўсиши иккинчи томондан фондлардан фойдаланиш даражаси эвазига (М) амалга оширилади.

$$M_2 = (\Phi C - \Phi C) \cdot \Phi_1$$

Маҳсулотларнинг умумий қўшимча ўсиши ҳар иккала кўрсаткич натижаларини қўшиш ёрдамида ҳисобланиши мумкин.

$$M = M_1 + M_2$$

Ниҳоят ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини таҳлил қилишда бу ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун сарф қилинган капитал қўйилмалар самарадорлигини аниқлаш ҳам катта аҳамиятга эга.

Капитал қўйилмалар бирлигига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот, миллий даромад, соф миллий маҳсулот қуйидаги формула билан топилади:

$$C = \frac{\text{ЯИМ ёки МД ёки СММ}}{\text{КК}}$$

Бу ерда: С – капитал қўйилмаларнинг самарадорлик даражаси;

ЯИМ – ялпи ички маҳсулотни кўпайиш қисми;

СММ – соф миллий маҳсулотнинг кўпайиш қисми;

КК – капитал қўйилма ҳажми.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар самарадорлик даражасини ифодалайди.

8.3. Табиатни муҳофаза қилишнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти ва уни ифодаловчи статистик кўрсаткичлар тизими

Инсон камол топишида табиат икки асосий вазифани бажаради:

Табиат барча “бойликларнинг онаси”, ишлаб чиқариш учун зарур ресурсларнинг манбаи, шунингдек, истиқомат қиладиган муҳитки, уни сақлаб қолиб туриб, жамиятнинг нормал яшаши, одамзод ҳаётининг давом этиши мумкин эмас. Юқорида келтирилган ҳар икки вазифани табиат доимий равишда бажаради, лекин уларнинг аниқ мазмуни ўзгаради. Табиат ролининг такрор ишлаб чиқаришдаги биринчи туб ўзгариши йирик машинали ишлаб чиқариш вужудга келиши билан содир бўлади: жамиятнинг табиат устидан ҳукмронлиги кучаяди, товар ишлаб чиқариш жараёнларига табиат воситалари ва кучлари тобора кўп ва мутгасил жалб этилди.

Кейинги вақтда эса жамиятнинг табиатга тазйиқи шу қадар ўса бошладики, табиий муҳитни сақлашга маҳсус қаратилган фаолият доирасига эҳтиёж табиий равишда пайдо бўлди.

Фан-техника инқилоби ва ишлаб чиқаришни ҳар томонлама интенсифлаштириш шароитида табиатнинг ишлаб чиқаришдаги роли ва ўрни ўзгаришида янги, ғоят зиддиятли йўналишлар ривожланди. Бу бир томондан, ҳозирги замон технологиялари ишлаб чиқаришнинг табиий омилга боғлиқлигини камайтиришга имкон бермоқда. Иккинчи томондан, унинг аҳамияти кучаймоқда: такрор ишлаб чиқариш жараёнига илгари қўлга киритиш мумкин бўлмаган ресурслардан, шу жумладан, жаҳон океани хазинасидан олиш мумкин бўлмаган ресурслар жалб этилмоқда, айрим ишлаб чиқариш жараёнларини фазога, шунингдек, ер қарига кўчириш тобора реал тус олмақда.

Табиий муҳитнинг салбий томонга ўзгариши кишилар соламатлигига жиддий зарар етказмоқда, юрак-қон тизими ҳамда хавфли ўсма касалликлари кўпайишининг асосий сабабларидан бирига айланмоқда.

Шундай экан, бугун биринчи навбатда, табиатни муҳофаза қилиш ҳақида жиддий тадбирлар белгилашимиз ҳамда экология муаммоларини ҳал этиш йўллари кўрсатишимиз лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида табиатни муҳофаза қилишнинг статистик кўрсаткичлар тизими қуйидагиларни тақозо этади:

- чиқиндисиз технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этилишини;

- ҳимоя иншоотлари яратилишини;

- чиқиндиларни йиғиш ва кейин қайта ишлаш, уларни ёқиб, ҳосил қилинган иссиқликдан фойдаланиш, фойдали қисмларини ажратиб олиш ва бошқаларни статистик ўрганишни.

Хулоса қилиб айтганда, миллий иқтисодиёт самарадорлигини ошиши пировард натижада республикамиз аҳолисининг моддий ва маънавий шароитларини яхшиланишига олиб келади.

Миллий иқтисодиёт самарадорлиги ошишига, айниқса, ишлаб чиқариш жараёнига янги техникани жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш кучли таъсир кўрсатади.

Қисқача хулосалар

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги иқтисодий тараққиёт негизини ташкил қилади. Миллий иқтисодиётда самарадорликнинг ўзига хос мазмуни ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шакли, мақсадли йўналиши, ишлаб чиқариш натижаларининг ўзига хослиги билан белгиланади.

Ижтимоий ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни тўла қондириш ишлаб чиқариш самарадорлигининг бош мезони ҳисобланади.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўлчаш кўрсаткичлар тизими орқали амалга оширилади. Булар ичида энг муҳими — ижтимоий меҳнат унумдорлиги даражаси ҳисобланади. Уни ҳисоблаш учун ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулот ҳажми миллий иқтисодиётда банд бўлганлар сонига бўлинади. Кейинги кўрсаткич ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодалайди, бунинг учун маҳсулот миқдори асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига бўлинади. Капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини аниқлаш учун маҳсулот ҳажми капитал қўйилма ҳажмига бўлинади.

Назорат ва муҳокама саволлари

1. Бозор иқтисодиёти шароитида миллий иқтисодиётни самарадорлик статистикаси олдида қандай вазифалар туради?
2. Самарадорлик нима ва у меҳнат унумдорлиги билан нимаси билан фарқ қилади?
3. Меҳнат унумдорлиги қандай усулларда ҳисобланади?
4. Фонд самараси (қайтими) қандай ҳисобланади ва унинг моҳиятини тушунтиринг.
5. Капитал қўйилмалар самарадорлиги деганда нимани тушунасиз?
6. Маҳсулотни қўшимча ўсишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
7. Табиатни муҳофаза қилишни ифодаловчи статистика кўрсаткичларни тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. – Т.: Меҳнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. – М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. – Т., 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. – М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. – М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. – М.: Финстатинформ, 1998.
8. Вопросы статистики эффективности отраслей национальной экономики. – Т.: ТИИХ, 1979.

IX боб

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ

9.1. Халқ ҳўжалиги баланси ва миллий ҳисоблар тизими орасида фарқлар

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларига ўтиш шароитида статистика соҳасидаги янги муаммоларни ҳал этишнинг назарий асосларини қайта кўриб чиқишни, мавжуд статистика амалиётида кескин ўзгаришлар бўлишини тақозо этади.

Шу мақсадда макроиқтисодий статистикани ривожлантиришнинг асосий йўналишида туб ўзгаришлар ҳосил қилиш учун Халқ Ҳўжалиги Балансини (ХХБ) вақтинча сақлаб қолган ҳолда, маҳаллий шароитларга мослашган, республиканинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирадиган Миллий Ҳисоблар Тизимининг (МҲТ) халқаро стандартини ишлаб чиқиш ва статистика амалиётига жорий этиш лозим бўлади.

Маъмурий-буйруқбозлик тизими даврида режа ва амалий ҳужжатларининг асосийси ХХБ ҳисобланар эди. Унинг асосида А. Смитнинг сиёсий иқтисод таълимотлари: халқ ҳўжалигини моддий неъмат ишлаб чиқарадиган ва ишлаб чиқариладиган соҳаларга ажратиш, унумли ва унумсиз меҳнат, жаъми ижтимоий маҳсулот, миллий даромадларни яратиш, уларни тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва пировард фойдаланиш назариялари ётар эди. У мамлакат иқтисодиётини таърифлаш ва таҳлил қилиш, марказдан режаларини тузиш ва моддий воситаларни тақсимлашни ташкил этиш учун хизмат қилар эди.

Бугун халқ ҳўжалиги бўйича ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасининг барча ҳўжалик бирликлари ўртасидаги мавжуд алоқалар, аҳоли фаровонлиги ва турмуш даражасига баҳо бериш, меҳнатга ҳақ тўлаш, давлат бюджети, кредит, тўлов баланси каби тушунчалар ва тавсифлашлар ХХБда старича ўз ифодасини топмаган эди.

ХХБ даромадларнинг ҳаракат жараёнини таҳлил қилишда энг содда усул ҳисобланади. У фақат товарлар экспорти ва импорти билан чегараланиб, тўлов балансининг энг муҳим хусусиятларини ҳисобга олмайди.

ХХБнинг энг муҳим камчиликларидан бири шундаки, унда моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган маҳсулотларнигина ҳисобга олиб, хизмат кўрсатиш соҳасида кўрсатилган хизматларни (маиший хизматлар, тиббий хизматлари, фан, маориф, маданият ва санъат) унумсиз ва мамлакатда яратилган даромадда иштирок этмайди деб кўрсатилади.

ХХБ билан МХТ орасидаги асосий фарқ шундан иборатки, МХТда ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларининг натижалари ҳисобга олинган бўлади.

Агар ХХБ баланси иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усулига, марказлаштирилган режаланштириш шароитига хизмат қилган бўлса, МХТ эса бозор иқтисодиёти шароитидаги иқтисодий бошқаришга хизмат қилади. Миллий ҳисоблар тизими авваламбор макроиқтисодий кўрсаткичлар тизimini ҳар томонлама ривожлантириш натижасида юзага келди. МХТнинг асосий вазифаси бир-бири билан чамбарчас боғланган иқтисодий операцияларни ўрганишдир.

МХТ — пул (қиймат) шаклида ифодаланган макроиқтисодий кўрсаткичларнинг жамланган тизими бўлиб, у мамлакат иқтисодиётини таърифлашда ҳамда иқтисодий башоратлар тузиш ва миллий иқтисодиётни мувофиқлаштириш учун хизмат қилади.

МХТ — макроиқтисодий кўрсаткичларга алоқадор бўлган жадваллар мажмуасидир.

МХТнинг жадваллари турли-туман баланслардан ташкил топган бўлади. Унинг таркибига кирган жадваллар халқаро статистикада кенг қўлланиладиган макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашга қаратилган. Шулардан бири Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) кўрсаткичидир.

Ялпи миллий маҳсулот — миллий иқтисодиётнинг ҳам моддий, ҳам номоддий ишлаб чиқариш соҳалари бўйича иқтисодий фаолияти якуний натижаларини тавсифловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Ялпи миллий маҳсулот шу мамлакат корхоналарининг улар қайси давлат ҳудудида жойлашганлигидан қатъи назар иқтисодий фаолият натижаларини ҳисобга олади.

МХТда ялпи миллий маҳсулотдан ташқари Ялпи ички маҳсулот деган макроиқтисодий кўрсаткич ҳам мавжуд.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) — Ялпи миллий маҳсулотнинг бир қисми бўлиб, ушбу мамлакат ҳудудидаги хўжалик бирликлари томонидан моддий бойликлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни акс эттиради.

ХХБ билан МХТ тизими ўртасидаги фарқни қуйидаги жадвал орқали кўришимиз мумкин:

8-жадвал

XXБ ва МХТ кўрсаткичлари орасидаги умумий боғланишлар

XXБ кўрсаткичлари	МХТ кўрсаткичларига ўтиш	МХТ кўрсаткичлари
1. Ялпи ижтимоий маҳсулот	Пуллик ва бепул кўрсатиладиган хизматлар ҳажми; Уй-жойлар бўйича шартли квартира тўлови унинг эгалари томонидан тўланади.	1. Ялпи ишлаб чиқариш
2. Моддий ишлаб чиқариш харажатлари	Номоддий соҳадаги моддий харажатлар; Асосий фондлар истеъмоли; Хизмат сафари харажатлари; Номоддий хизматларга тўлов; Маҳсулотдан табиий офатлар билан боғлиқ бўлмаган ҳолда йўқотишлар.	2. Оралиқ истеъмоли
3. Миллий даромад (1-2)		3. Ялпи қўшилган қиймат. 4. Маҳсулотларга соф солиқ. 5. Импортга соф солиқ; 6. Ялпи ички маҳсулот (3+4+5)

9-жадвал

Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойдаланиш кўрсаткичлари тизимининг схемаси (макроиқтисодий даражада)

Кўрсаткичлар	ЯИМ (мах. ва изматлар)	Халқ ҳўжалигида маҳсулот ва хизматлардан фойдаланиш							
		Оралиқ истеъмоли		Шахсий истеъмоли	Коллектив истеъмоли	Капитал қўйималар ва захиралар ўсиши	Экспорт ва импорт қолдиғи	Жами фойдаланилган маҳсулот	Ижтимоий истеъмоли
		Моддий ишлаб чиқариш соҳасида	Хизмат кўрсаткичсатиш						
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8
Моддий ишлаб чиқариш соҳасида	А	A _n	A ₁₂	A ₁₃	A ₁₄	-	A ₁₆	A ₁₇	A ₁₈
Хизмат кўрсатиш соҳасида	В	B ₂₁	B ₂₂	B ₂₃	B ₂₄	B ₂₅	B ₂₆	B ₂₇	B ₂₈
Амортизация ажратмалари	-	31	32	-	-	-	-	-	-
Халқ ҳўжалиғи	С	C ₄₁	C ₄₂	C ₄₃	C ₄₄	C ₄₅	C ₄₆	C ₄₇	C ₄₈

МХТ ва ХХБдаги макроиқтисодий формулаларнинг
жамланишини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар	МХТ	ХХБ
Ялпи ишлаб чиқариш	$ЯИЧ=C=A+B$ $ЯИЧ=C=C41+C42+C43+$ $+C44+C45+C46+C47$	$ЯИЧ=A$ $ЯИЧ=A=A11+A12+A13+$ $+A14+A15+A16+A17$
Оралиқ истеъмол	$ОИ=(A11+A12)+(B21+B22)$	$ОИ=A11$
Пировард маҳсулот	$ПМ=C-((C41-D31)+(C42-D31))$	$ПМ=A-A11$ $ПМ=A11+A12+A13+A14+$ $+A15+A16+A17$
Миллий даромад	$МД=(A+B)-$ $(A11+B21+D31)+(A12+B22+$ $+D32)$	$МД=A-(A12+D31)$ $МД=(A12+A13+A14+D32)+$ $+(A16-D32)+A17$

Иккинчи чизма маълумотларидан шу нарсани кўриш мумкинки, ХБДа Ялпи Ишлаб Чиқариш фақат моддий ишлаб чиқариш соҳаси фаолиятини ифодалайдиган бўлса, МХТда бу кўрсаткич моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган ижтимоий маҳсулотни, пуллик ва бепул кўрсатилган моддий хизматлар ҳажмини ўз ичига олади.

Оралиқ истеъмол асосан ишлаб чиқариш жараёнларида фойдаланилган воситалар қийматини ўз ичига олади.

Бундан ташқари уларнинг таркибига:

- ишчи ва хизматчилар учун командировка харажатлари;
- номоддий хизматларнинг тўлови;
- ишчи ва хизматчиларнинг ижтимоий маданий хусусиятига эга хизматини таъминлаш мақсадида корхоналарни товар ва хизматлар сотиб олишга кетган харажатлари ва бошқалар кирди.

ХХБда оралиқ истеъмол фақат моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги оралиқ истеъмолни ўз ичига оладиган бўлса, бу кўрсаткич МХТда ҳам моддий ишлаб чиқариш, ҳам хизмат кўрсатиш соҳаларида оралиқ истеъмолни ўз ичига олади.

Пировард маҳсулот бу хизмат кўрсатиш соҳасининг истеъмолга ва жамғаришга сарфланишини ифодалайдиган кўрсаткичдир. Бу кўрсаткич ХХБда моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги Ялпи ишлаб чиқаришдан шу соҳадаги оралиқ истеъмол айириб ташлангандан кейинги ҳосилга тенг бўлади.

МХТда эса бу кўрсаткич моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида ялпи ишлаб чиқаришдан моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги оралиқ истеъмолнинг айрилганига ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги оралиқ истеъмолнинг қўшилганига тенг.

Миллий даромад — бирламчи даромадларнинг йиғиндисини ифодаловчи кўрсаткич. Бирламчи даромадлар сирасига меҳнат ҳақи, фойда, ишлаб чиқаришга солиқлар, мулкдан олинган даромадлар (фоиз, рента, дивидент) киради.

Миллий даромад кўрсаткичи ХХБда ҳисобланишича янгидан яратилган қиймат (истеъмол ва жамғариш фондларининг йиғиндисини) шаклида бўлиб, у моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги ялпи ишлаб чиқаришдан шу соҳадаги амортизация ажратмаларининг, хизмат кўрсатиш соҳасидаги оралиқ истеъмолнинг айирмасига тенг бўлади.

Бутун халқ хўжалиги бўйича (ҳам моддий ишлаб чиқариш, ҳам хизмат кўрсатиш соҳасини ҳисобга олганда) миллий даромад кўрсаткичини ҳисоблаш учун ялпи ишлаб чиқаришдан куйидаги кўрсаткичлар:

- моддий ишлаб чиқариш харажатлари;
- номоддий хизматлар учун моддий ишлаб чиқариш корхоналари томонидан тўланадиган хизмат ҳақи;
- моддий ишлаб чиқариш корхоналаридаги кадрларни тайёрлаш учун қилинган харажатлар;
- моддий ишлаб чиқариш соҳасида ишловчиларга, уларнинг оилаларига ижтимоий-маданий хизмат кўрсатиш учун хўжалик бирликлари томонидан қилинган харажатлар;
- хизмат кўрсатиш соҳасидаги ресурслар истеъмоли;
- хизмат кўрсатиш соҳасида номоддий хизматларни оралиқ истеъмоли;
- хизмат кўрсатиш соҳасидаги амортизация ажратмаларини айириб ташлаш лозим; миллий даромад кўрсаткичини моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги ялпи ишлаб чиқаришдан шу иккала соҳадаги оралиқ истеъмолни айириш орқали ҳам ҳисоблаш мумкин.

Ушбу маълумотлар ҳам ХХБ ва МХТ ўртасидаги катта фарқлар мавжудлигини кўрсатиб турибди. Эндиликда республикада бозор муносабатларини шакллантирар эканмиз, жаҳондаги турли давлатлар билан алоқаларимиз кенгайиб борар экан, иқтисодийда ХХБни ўрнига МХТни қўллаш биринчи галдаги вазифага айланмоқда. Чунки ривожланган мамлакатлар тажрибасининг кўрсатишича, МХТ юқори афзалликларга эга бўлиб, иқтисодий-ижтимоий ҳамда амалий фаолиятда кенг қўлланмоқда.

МХТ иқтисодий сиёсатда юзага келган муаммоларни ҳал қилишда ва мақбул қарорлар қабул қилишда муҳим омил бўлмоқда. Шу билан бирга МХТнинг асосий кўрсаткичлари корхона эгалари томонидан макроиқтисодий тизимни баҳолашда, ил-

мий текшириш ишларида, эконометрик моделларни қайта ишлашда муҳим ўрин эгалламоқда.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, МХТни қўллаш жараёнида ҳар бир давлат иқтисодиётининг ўзига хослиги, маҳаллий шароитлари ҳисобга олинади.

Республикаизда ташкил этилаётган Миллий ҳисоблар тизими макростатистик модель сифатида бозор иқтисодиётига, иқтисодий жараёнларнинг барча субъектлари (иштирокчилари) ўртасидаги товар-пул муносабатлари қонуниятларини билишга йўналтирилган.

Бу миллий ҳисоблар тизими республикамиз иқтисодиётини таърифлаш ҳамда иқтисодий баҳоратлар тузиш ва халқ хўжалигини мувофиқлаштириш учун хизмат қилади.

Ҳозирга қадар Ўзбекистон Республикасида қўлланиб келинётган ХХБ тизими билан МХТ услубий тамойиллари орасида кўпгина фарқланишлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. ХХБ билан МХТ ўртасидаги асосий фарқлар иқтисодиётни қамраб олишида намоён бўлади.

2. ХХБ тизимининг иқтисодий фаолияти натижалари (ялпи ижтимоий маҳсулот) нафақат якуний натижани, балки моддий ишлаб соҳасидаги моддий маҳсулотларни оралиқ истеъмолини ҳам ўзида гавдалантиради. МХТда эса якуний натижалар (ялпи миллий маҳсулот ва ялпи ички маҳсулот) фақат халқ хўжалиги бўйича иқтисодий фаолиятнинг якуний натижаларини ифода қилади (оралиқ истеъмоли бунга кирмайди).

3. ХХБ тизими билан МХТ орасидаги фарқлар молиявий оқимларни (заёмлар, кредитлар ва бошқалар) аниқлашда намоён бўлади. ХХБда бу оқимлар миллий даромаднинг қайта тақсимланиш шакллари сифатида, МХТда эса иқтисодиёт секторларининг инвестицион фаолияти сифатида аниқланади.

4. ХХБ ва МХТ ўртасидаги фарқ даромад ва харажатларни таснифлаш услубини, шунингдек, жамғариш категориясини аниқлашда юзага келади.

МХТда жорий даромад ва харажатлар ўртасида аниқ чегараланиш ўтказилади, бу капитал харажатларни молиялаштирувчи манба сифатида кўрсатиладиган «жамғариш» моддаси ёрдамида баланслаштиришдир.

ХХБда даромад ва харажатларни (айниқса қайта тақсимланиш оқимлари)нинг аниқ чегараланиши ўтказилмаган. Шунинг учун жорий даромад ва харажатлар орасидаги фарқларни кўрсатувчи «жамғариш» моддаси ишлаб чиқилмаган. Бундай ҳолатда жамғаришнинг алоҳида кўринишлари (мавжуд пул

маблағларининг ўсиши, банкдаги қўйилмалар ва бошқалар) миллий даромадни қайта тақсимланиш шакли сифатида акс эттирилади.

9.2. МХТни асосий тушунча ва категориялари

«Миллий ҳисоблар» атамасини илк бор голландиялик статистик олим Эдвард ван Клифф 1941 йилда «De Economist» журналида нашр этган «Голландиянинг миллий ҳисоблар тизими» мақоласида қўллаган эди.

Миллий ҳисоблар тизимида ижтимоий тақдор ишлаб чиқаришнинг барча жараёнлари икки ёқлама операциялар тўплами сифатида талқин этилади ҳамда бу операциялар томонларнинг ҳисобларида қиймат кўринишида даромад ёки харажат сифатида кўрсатилади.

Миллий ҳисоблар тизими деғанда миллий иқтисодиёт фаолиятини ҳар томонлама таҳлил қилиш ва ифодалашга хизмат қиладиган баланс тизимлари тушунилади. Бундай тизим миллий иқтисодиёт ҳолати тўғрисида аниқ тасаввур бериб, барча хўжалик бўғинларининг ўзаро алоқаларини ифодаловчи шаклни тузишга имкон беради.

1951 йилда Парижда Европа Иқтисодий Ҳамжамиятининг миллий ҳисоблар бўйича конференцияси бўлиб, унда Европа Иқтисодий Ҳамжамиятига аъзо бўлган мамлакатлар учун миллий ҳисоблар тизимининг андозалари лойиҳаси қабул қилинди.

1952 йилда бир гуруҳ эксперт – статистиклар БМТнинг Статистика бюроси топшириғига биноан «миллий ҳисоблар ва узатувчи жадваллар» деб номланган услубий тизим тайёрландилар. Бунга Англия ва АҚШнинг миллий ҳисоблар бўйича асосий ишлари негиз қилиб олинди.

1953 йилда дастлабки МХТ қабул қилингандан сўнг БМТнинг статистика органлари томонидан миллий ҳисобларнинг назарий ва методик асослари такомиллаштирилди ва ривожлантирилди. Бу ишлар 1968 йилда қабул қилинган МХТнинг янги стандартига асос қилиб олинди.

1968 йили БМТнинг статистика комиссияси томонидан яна бир янги андоза ишлаб чиқилди ва у 1993 йилнинг февралига қадар ёки қарийб 25 йил давомида амалиётда қўлланилди.

1993 йил феврал ойида БМТнинг Нью-Йоркдаги Статистика комиссиясининг навбатдаги сессиясида миллий ҳисоблар тизимининг янги андозасига қабул қилинди.

БМТнинг янги миллий ҳисоблар бўйича халқаро андозаси 1968 йилдаги халқаро стандарт ўрнига майдонга келди.

Миллий ҳисоблар тизимининг бу халқаро андозаси иқтисодий ҳамкорликда муҳим макроиқтисодий кўрсаткичларни халқаро таққослашни юксалтириш мақсадида ташкил этилди. Бу лойиҳа Англиялик иқтисодчи Р. Стоун раҳбарлигида бир гуруҳ иқтисодчилар томонидан ишлаб чиқилди.

Ривожланган мамлакатлар иқтисодчиларининг таъкидлашича, БМТни миллий ҳисоблар тизимини янги андозаси 10 йил хизмат қилишга мўлжаллаб тузилган. Бу андоза 700га яқин саҳифадан ҳамда 21 бобдан иборат бўлиб, бу бобларда миллий ҳисоблар тизимини у ёки оқимлари аниқ кўрсатиб берилган.

1968 йилдаги миллий ҳисоблар тизими каби янги миллий ҳисоблар тизимида ҳам марказий кўрсаткич — ялпи ички маҳсулот бўлиб, у ёки бу даврда (йил, чорак) мамлакат иқтисодий ҳудудида яшовчи резидентлар ишлаб чиқарган якуний товар ва хизматларнинг бозор баҳосидаги ҳажмини ҳарактерлайди.

МХТнинг янги андозасида унча катта бўлмаган қуйидаги ўзгаришлар юз берди:

1. Янги миллий ҳисоблар тизимида ялпи жамғариш 3 элементдан ташкил топади: асосий фондларнинг ялпи жамланиши, моддий айланма воситаларнинг ўсиши, қийматларни соф сотиб олиш.

2. 1968 йилдаги қабул қилинган миллий ҳисоблар тизимида давлат бошқарув органларининг ҳарбий мақсадлар учун товар ва хизматлар сотиб олиш бўйича барча харажатлари оралиқ истеъмол сифатида ҳисобга олинар эди.

Миллий ҳисоблар тизимининг янги андозасида ҳарбий аэропортлар қуриш, верфлар (кема ясайдиган ва таъмирлайдиган жой), йўллар, бинолар ва бошқалар учун қилинган харажатлар асосий фондларнинг ялпи жамланиши сифатида инобатга олинди.

3. Янги миллий ҳисоблар тизимида асосий эътибор алоҳида иқтисодий секторлар бўйича миллий бойлик кўрсаткичини актив ва пассивларни таҳлил этишга қаратилди.

4. МХТнинг янги андозасида иқтисодийёт секторлари қуйидаги гуруҳларга ажратилди:

- номолиявий корхоналар;
- молиявий муассасалар;
- уй хўжалиги;
- уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий ташкилотлар).

5. МХТнинг янги андозаси қуйидаги ҳисоблар тизимидан ташкил топади:

- барча иқтисодий секторлар учун стандарт ҳисоблар;
- иқтисодий тармоқлар учун ҳисоблар (ишлаб чиқариш ва даромадларнинг ташкил топиш ҳисоби);

– бутун иқтисодий тўлалигича таърифловчи ҳисоблар.

6. Янги миллий ҳисоблар тизимида энг муҳим кўрсаткичлар орасидаги боғланиш қўйидагича ифодаланади:

А. Ялпи ички маҳсулот;

В. Берилган мамлакат резидентларининг хорижий мамлакатлардан олган даромадлари (мулкдан олинган даромад, меҳнат ҳақи, ишлаб чиқаришга солиқлар);

С. Хорижий давлатларга бериладиган бирламчи даромадлар.

Миллий ҳисоблар тизимида операцияларни гуруҳлаш

Операциялар миллий ҳисоблар ва иқтисодий фаолиятини ҳисобга олувчи бирликдир. Улар пул (харид-сотиш) ва натура (бартер, натурадаги иш ҳақи) шаклларда қайта тақсимлаш жараёнини акс эттиради.

Иқтисодий операцияларни аниқлаш ва уларни гуруҳлаш миллий ҳисоблар тизимида ҳисоб бирлигини аниқлаш жараёнидан иборат. Иқтисодий операциялар ифодаланишига қараб бир ва икки томонли бўлади. Агар маҳсулотни ишлаб чиқарувчилар яратилган маҳсулотларни ўзлари истеъмол қилсалар, бу бир томонли операция ҳисобланади. Икки томонли операцияга мисол қилиб барча маҳсулот стказиш ва хизмат кўрсатиш операцияларини келтириш мумкин. Иқтисодий операциялар ўзининг тузилиши бўйича 2 гуруҳга бўлинади:

а) операциялар компенсация асосида тузилади, бунда товар, хизмат, пул оқимида жавобан товар, хизмат, пул оқими қайтариб берилади (бартер усули);

б) трансфертлар-операция бўлиб, маҳсулот, хизмат ёки пулни қайта тақсимлаш оқимидан иборат.

Трансферт 2 хил бўлади: жорий трансфертлар ва капитал трансфертлар.

Жорий трансфертларга мисол қилиб тўғри солиқларни, жарималар, ҳар хил йиғимларни, взнослар ҳамда совға ва бошқаларни олиш мумкин.

Капитал трансфертлар иқтисодий ёрдам тариқасида бошқа давлатларга капитал қурилиш учун моддий маблағ ажратиш, ҳарбий мақсадлардан ёки табиий офатлардан қўрилган зарарнинг ўрни давлат ҳисобидан тўлдирилишини ифодалайди.

МҲТ да операциялар 3 синфга ажратилади:

– товар ва хизмат операциялари;

– айирбошлаш операциялари;

– молиявий операциялари.

Миллий ҳисоблар тизимида товар ва хизматлар операциялари қўйидагича тақсимланади:

Операциялар

Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш.

Товар ишлаб чиқариш.

Бозор хизматларини кўрсатиш. Бундан шартли ҳисобланган банк маҳсулотлари чиқариб ташланади.

Шартли ҳисобланган банк маҳсулотлари.

Нобозор хизматлари кўрсатиш.

Оралиқ истеъмол.

Якуний истеъмол:

– якуний истеъмол бирликлари – берилган мамлакат иқтисодий ҳудудидаги резидентлар;

– уй хўжалигининг якуний истеъмол бирлиги – хорижий резидентлар;

– уй хўжалигининг якуний истеъмол бирлиги-мамлакат иқтисодий ҳудудидаги норезидентлар.

Якуний Миллий истеъмол.

Берилган мамлакат ҳудудидаги якуний истеъмол.

Ялпи жамғариш:

– асосий капитални ялпи жамғариш;

– моддий айланма воситалар захираларини ўзгариши.

Товар ва хизматлар экспорти.

– товарлар экспорти;

– хизматлар экспорти.

Сотиб олинган ер ва номоддий активлар қолдиги.

– сотиб олинган ер қолдиги;

– сотиб олинган номоддий активлар қолдиги.

Бу операциялар қуйидаги ҳисобларда қайд қилинади:

а) товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳисоби;

б) ишлаб чиқариш ҳисоби;

с) даромадларнинг фойдаланиш ҳисоби;

д) капитал харажатлар ҳисоби;

е) «ташқи иқтисодий алоқалар» ҳисобининг жорий операциялар ҳисоби.

Айирбошлаш операциялари

Айирбошлаш операциялари – институтцион секторлар ўртасидаги даромадларни айирбошлаш операцияларини бажаради.

Улар асосан қуйидагича тузилади:

– ишловчиларнинг меҳнат ҳақи;

– ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар;

– ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар;

– мулкдан ва тадбиркорликдан олинадиган даромад;

- бахтсиз ходисалардан суғурта қилиш операциялари;
- ҳар хил жорий трансфертлар;
- капитал трансфертлар;
- индивидуал корхоналарда молиялаштириладиган капитал қўйилмалар.

МХТ да айирбошлаш операциялари қуйидагича кўрсатилади:

Операциялар

Ишлаб чиқариш билан боғланган тақсимлаш операциялари:

- ишловчиларнинг меҳнат ҳақи;
- ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар.

Субсидиялар.

Даромадларни айирбошлаш ичидаги бошқа операциялар.

- мулк ва тадбиркорликдан олинадиган даромад;
- ҳақиқий фоиз;
- суғурта полис эгаларига шартли ҳисобланган фоиз;
- ер ва номоддий активлардан даромад.

Корпоратив корхоналардан олинган дивидентлар ва бошқа даромадлар.

Бахтсиз ходисалардан суғурта қилиш операциялари.

Бошқа пулсиз жорий трансфертлар.

Тақсимланувчи капитал таркибидаги операциялар.

Молиявий операциялар

Молиявий операциялар иқтисодиётнинг турли секторларида молиявий активлар ва пассивлар ҳамда фондларнинг ўзгаришини ифодалайди. Улар асосида жамғариш манбалари ётади.

Миллий ҳисоблар тизимида молиявий мажбуриятлар асосан иқтисодиётни молиялаштириш, молия кредит операциялари ўзгаришининг махсус шакллари кўрсатади.

Молиявий мажбуриятлар 2 хил бўлади:

1. Мавжуд пул маблағлари:

- нақд пуллар;
- банк билетлари;
- фуқароларнинг омонатлари;
- бошқа омонатлар.

Қисқа муддатли қимматбаҳо қоғозлар:

- облигациялар;
- акциялар.

Кредит ва заёмлар:

- қисқа муддатли кредитлар;
- ўрта муддатли кредитлар;
- узоқ муддатли кредитлар.

Республикамизда миллий ҳисоблар тизимини ишлаб чиқиш вақтида иқтисодий тизимнинг турли гуруҳлари ўртасидаги муносабатларни кўрсатиш учун институтцион бирликларни аниқлаш ҳамда уларни тармоқлар ва секторлар бўйича таснифлаш мумкин.

Институтцион бирликка республикамизда тўлиқ ҳисобкитоб ишларини олиб борадиган ҳамда хўжалик юритишда мустақилликка эга бўлган хўжалик бирликлари киради.

Ишлаб чиқариш жараёнининг ресурслари ва фойдаланиладиган маҳсулот ва хизматлари орасидаги боғланишни характерлаш мақсадида МХТдаги институтцион бирликларни тармоқлар бўйича гуруҳлаш лозим.

Миллий ҳисоблар тизимида «соф тармоқ» тушунчасидан фойдаланилади.

Соф тармоқлар — бу бир хил маҳсулотни ишлаб чиқарадиган шартли хўжалик бирликлари гуруҳидан иборат. Соф тармоқлар мавжуд корхона, фирма ва биоларнинг асосий фаолиятини ажратиш олиш йўли билан ҳисобга олинади (бунда иккиламчи бирликлар ҳисобга олинмайди).

Бошқа томондан молиявий оқимларнинг ташкил қилувчиларини аниқлаш иқтисодий секторлар бўйича гуруҳларга ажратишга олиб келади. Улар институтцион бирликларни, яъни ташкилий расмийлаштирилган корхоналар, ташкилотлар, уй хўжаликларини қайси фаолият билан шуғулланишидан қатъи назар ўз ичига олади.

Институтцион бирликларни секторлар бўйича таснифлашдан мақсад уларни даромад ва харажатларини, молия ва кредит, актив ва пасивларни ўрганишдан иборат.

Республикамизда институтцион бирликларни қуйидаги иқтисодий секторлар бўйича таснифлаш мумкин:

- «Номолиявий корхоналар» сектори;
- «Молия муассасалари» сектори;
- «Давлат корхоналари» сектори;
- «Уй хўжалиги хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар» сектори;
- «Уй хўжалиги» сектори;
- «Ташқи иқтисодий алоқалар» («Ташқи дунё») сектори.

1. «Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари (номолиявий корхоналар)» сектори

«Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш» корхоналари секторининг асосий вазифалари товар ишлаб чиқариш ва молиявий бўлмаган хизмат кўрсатишдан иборат. Ушбу институтцион бирликларнинг ресурслари асосан маҳсулот айирбошлаш эвазига вужудга келади.

Бу сектор ўз ичига турли-туман мулкка асосланган корхоналарни олади:

- давлатга тегишли бўлган номолиявий корхоналар;
- хусусий (оила) корхоналар ва фермер хўжаликлари;
- жамоа корхоналари;
- акционер корхоналар;
- кооператив корхоналар;
- хорижий кишилар тасарруфидан номолиявий корхоналар.

2. «Молия ташкилотлари» сектори

«Молия ташкилотлари» сектори бу тижоратга асосланган молия операциялари билан шуғулланувчи институтцион бирликларни (тижорат-кредит муассасалари) ўз ичига олади:

- марказий банк муассасалари;
- бошқа банк муассасалари;
- бошқа кредит муассасалари;
- суғурта муассасалари.

Кредит муассасалари ўз ичига тижорат банкларини, кредит берувчи ассоциация ва жамиятларни олади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситаларни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, тақсимлаш ва сақлаш; пул маблағларини сақлаш ва корхоналар ҳамда уй хўжаликларига кредитлар бериш ва бошқалардан иборат.

Суғурта муассасалари институтцион бирлиги асосан ҳаётни бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш, бунда ташқари уй хўжалиги ва корхоналар мулкани суғурталаш учун хизмат қилади.

3. «Давлат корхоналари» сектори

«Давлат корхоналари» сектори — бунга жамоа истеъмоли учун бозорга мувофиқ бўлмаган хизмат кўрсатиш, миллий даромад ва бойликларни қайта тақсимлашда иштирок этадиган ташкилотлар киради. Бу сектор давлат томонидан молиялаштирилган давлат корхона ва ташкилотларини, мамлакатдаги умумий бошқарув, молия, иқтисодиётни режалаштириш ва бошқариш, илмий текшириш ишлари, табиатни муҳофаза қилиш, мудофаа, ички тартибни сақлаш, бундан ташқари аҳолига пуллик ва бепул кўрсатилган хизмат, фан, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, маданият ва санъат, ижтимоий таъминот, шунингдек ижтимоий суғурта фондларидан (ташкилотларидан) ташкил топган бўлади.

4. «Уй хўжалиги хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар» сектори

«Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат ижтимоий ташкилотлар» секторига аҳолининг яқка тартибдаги ва жамоа талабларини қондиришда банд бўлган корхоналар киради.

Улар ўз ичига аҳолининг якка тартибдаги талабларини қондирувчи ижтимоий ташкилотларни (фан, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, дам олиш ва санаторий, ижтимоий таъминот ва бошқалар), шунингдек, жамоа истеъмолини (сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва бошқалар) олади. Бундай корхоналарнинг ресурслари асосан кўнгилли взыослардан, уй хўжалиқларининг хайр-эҳсонларидан ва мулкдан олинган даромаддан иборат бўлади.

«Уй хўжалиги» сектори.

«Уй хўжалиги» сектори — ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолич бўлмаган ягона ва гуруҳидаги шахсларни, мустақил юридик мақомга эга бўлмаган, лекин ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи корхоналарнинг фаолиятини ифодалайди.

Ушбу секторга қуйидаги фаолиятларни киритамиз: ишчи ва хизматчиларнинг шахсий ёрдамчи хўжалиқларини, якка фермер хўжалиқларини, хунармандлар, косиблар, этиқдўзлар, новвойлар, гиламдўзлар, репититор ўқитувчилар, ошпазларни.

5. «Ташқи иқтисодий алоқалар» — («Ташқи дунё») сектори.

Ушбу сектор асосан чет давлатлар ва мамлакат институтцион бирликлар (резидентлар) ўртасидаги операцияларни ҳисобга олишга қаратилган. Унинг ҳисоблари ёрдамида миллий иқтисодиёт билан ташқи дунё ўртасидаги муносабатни умумлашган ҳолда кўришимиз мумкин.

II-жадвал

Иқтисодиёт секторларининг асосий кўрсаткичлари
(шартли маълумот, ҳисобот йилига, млрд. сўм)

Кўрсаткич	Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш сектори	Давлат муассасалари сектори	Молия муассасалари сектори	Уй хўжалиги сектори	Хўжалиқлари га хизмат кўрсатувчи ташкилотлар	Ташқи дунё секторлари
Ялли қўшилган қиймат	140	210	268	120	98	200
Ишловчиларнинг меҳнат ҳақи	20	38	54	14	19	50
Ишлаб чиқаришга солиқлар	4	12	6	18	10	29
Субсидиялар	28	-	-	12	5	30
Ялли фойда	140-20-4+ +28=144	210-38- -12=160	268-54-6= =208	120-14- -18+12= =100	98-19-10+ +5=74	200-50- -29+30= =151
Асосий фондлар истеъмоли	10	14	8	13	13	26
Сой фойда	134	146	92	61	61	135

Изоҳ: Ялпи фойда = Ялпи қўшилган қиймат - Ишловчи-ларни меҳнат ҳақи - Ишлаб чиқаришга солиқлар + Субсидиялар.
Соф фойда = Ялпи фойда - Асосий фондлар истеъмоли.

9.3. Ички миллий иқтисодиёт бўйича тузиладиган асосий ҳисобларнинг тавсифи

Миллий ҳисоблар тизимида иқтисодиёт секторлари орасидаги муносабатларни ўрганиш мақсадида асосий ҳисоблардан кенг фойдаланилади. Бу ҳисоблар 2 гуруҳга бўлинади:

1. Мамлакат ички иқтисодиётини таърифловчи ички иқтисодий ҳисоблар. Буларга қуйидаги ҳисобларни киритамиз:

- товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳисоблари;
- ишлаб чиқариш ҳисоби;
- даромадларни ташкил топиш ҳисоби;
- даромадларни айирбошлаш ҳисоби;
- даромадларни фойдаланиш ҳисоби;
- мулк ҳисоби;
- капитал харажатлар ҳисоби.

2. Мамлакатнинг бошқа давлатлар билан иқтисодий муносабатларини ўрганишда ташқи иқтисодий алоқалар ҳисобидан фойдаланилади.

Бу ҳисобларга қуйидагилар киради:

Жорий операциялар ҳисоби, капитал харажатлар ҳисоби, молия ҳисоби.

1. Ишлаб чиқариш ҳисобламаси

Ишлаб чиқариш ҳисоби — бевосита ишлаб чиқариш жараёнига таалукли операцияларни ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш ҳисоби қуйидагича ташкил этилади:

ФОЙДАЛАНИШ	РЕСУРС
Оралиқ истеъмол, шу жумладан: а. моддий ишлаб чиқариш соҳасида; б. хизмат кўрсатиш соҳасида. Ялпи Ички Маҳсулот, бозор баҳосида	Ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар. Шу жумладан: с. маҳсулот ва моддий хизматлар; д. номоддий хизматлар. Маҳсулотларга соф солиқ. Импортга соф солиқ.
Жами	Жами

Ишлаб чиқариш ҳисобининг ресурс қисмида ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар ўз ичига жорий даврда мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қийматини бозорли ва

нобозор хизматларни олади. Оралиқ истеъмолга эса қуйидагилар киради:

а) моддий маҳсулот ва хизматлар;
б) корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш мақсадидаги харажатлари (хизмат сафари, медпункт, дам олиш уйлари, спортзал харажатлари);

с) номоддий активлар (илмий тадқиқот, тажриба конструкторлик, лойиҳа ва технологик ишлар, суғурта ташкилотлари хизмати қиймати ва бошқаларни молиялаштириш харажатлари).

Ялпи ички маҳсулот мамлакатдаги резидент, ишлаб чиқариш бирликларининг ишлаб чиқариш фаолияти якуний натижаларини ифодалайди. ЯИМ мамлакат бўйича ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар, маҳсулотлар ва импортга соф солиқлардан оралиқ истеъмолни айириш орқали ҳосил бўлади.

Ялпи ички маҳсулотни қуйидаги усулларда ҳисоблаш мумкин:

- 1) Даромад усули;
- 2) Харажат усули;
- 3) Пировард фойдаланиш усули.

ЯИМни даромад усулида ҳисоблаш формуласи:

$$Vg=W+R+i+P$$

Бу ерда: V – ЯИМ даромад ҳосил қилиш бўйича;

W – ишловчиларнинг меҳнат ҳақи;

R – рента;

i – фоиз;

P – фойда.

ЯИМни харажат усулида ҳисоблаш формуласи:

$$GDR=C+I+V+X$$

Бу ерда: GDR – ЯИМнинг фойдаланиш қисми бўйича;

C – шахсий истеъмол харажатлари;

I – ялпи хусусий ички инвестиция;

V – товар ва хизматларнинг давлат хариди;

X – соф экспорт.

Ялпи ички маҳсулотни пировард фойдаланиш усулида ҳисоблаш:

$$ПФ=УХ+ДП+МЖ$$

Бу ерда: $ПФ$ – ЯИМ пировард фойдаланиш усули;

$УХ$ – уй хўжаликларининг якуний истеъмоли;

$ДП$ – давлатнинг якуний истеъмоли;

$МЖ$ – миллий жамғарма.

Бундан ташқари, ЯИМ «ялпи қўшилган қиймат» усулида ҳам ҳисобланиши мумкин, яъни:

$$DP-IC=\Sigma FV=V$$

Бу ерда:

DP – ялпи ички истеъмоли;

IC – оралиқ истеъмол;

Сумма FV – ялпи қўшилган қиймат;

V – ялпи ички маҳсулот.

Масалан: Ҳисобот йилида иқтисодиёт тармоқлари бўйича қуйидаги шартли маълумотлар берилган (млрд. сўм):

12-жадвал

Кўрсаткич	Саноат	Қишлоқ хўжалиги	Транспорт ва алоқа	Савдо ва ум. ов.	Хизмат кўрсатиш	Қурилиш
Ялпи ишлаб чиқариш	50	45	23	44	120	28
Оралиқ истеъмол	36	24	10	19	50	16
Қўшилган қиймат	14	21	13	25	70	12

ЯИМ=сумма ЯКК=14+21+13+25+70+12=155 млрд. сўм.

2. Даромадларнинг ташкил топиш ҳисобламаси

Даромадларнинг ташкил топиш ҳисоби ишлаб чиқариш жараёнида бевосита тақсимлаш операцияларидан иборат. Бу ҳисоб қуйидагича тузилади:

13-жадвал

Фойдаланиш	РЕСУРС
Ишловчиларнинг меҳнат ҳақи шу жумладан: <ul style="list-style-type: none"> a. резидент; b. норезидент. Ишлаб чиқарилган ва импортта солиқлар. Ялпи фойда ёки ялпи аралаш даромад. Асосий фондлар истеъмоли. Соф фойда ёки соф аралаш даромад.	Ялпи ички маҳсулотнинг бозор баҳосидаги ҳақми. Ишлаб чиқаришга субсидиялар. Импортта субсидиялар.
Жами	Жами

Ушбу ҳисобнинг ресурслари асосан бозор баҳоларидаги ялпи ички маҳсулотдан ҳамда ишлаб чиқариш ва импортга бериладиган субсидиялардан ташкил топади.

Ҳисобнинг фойдаланиш қисмида эса ялпи ички маҳсулотни бирламчи тақсимланувчи элементлари: ишловчиларнинг меҳнат ҳақи, ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар, асосий фондлар истеъмоли ҳамда ялпи фойда кўрсаткичлари акс эттирилади. ЯИМ кўрсаткичи бу ҳисобга ишлаб чиқариш ҳисобидан ўтказилади.

Субсидиялар — бу жорий трансферт бўлиб, давлат томонидан маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва импорт қилувчи хўжалик резидент бирликларининг ишлаб чиқарган маҳсулотлари баҳосини ўзгартиришга ёки даромадларига таъсир кўрсатади.

Субсидиялар 2 турга ажратилади:

- ишлаб чиқаришга субсидиялар;
- импортга субсидиялар.

Ишлаб чиқаришга субсидиялар маҳсулотларга бериладиган субсидияларни ўз ичига олиб, маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқарувчи, уларни ички бозорда сотувчи ёки экспорт қилувчи резидент бирликларига маҳсулот ва хизматларининг миқдорига ёки қийматига мутаносиб ҳолатда ажратилади.

Даромадларнинг ташкил топиши ҳисобининг фойдаланиш қисмидаги энг муҳим кўрсаткич — меҳнат ҳақидир.

Бу ҳисобда меҳнат ҳақи ўз ичига мамлакат иқтисодий ҳудудига резидент бўлган, шунингдек, резидент бўлмаган барча ишловчиларнинг меҳнат ҳақини олади.

Меҳнат ҳақи ифодаланишига қараб:

- ялпи меҳнат ҳақи;
- корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий суғурта ҳақий ажратмаларидан иборат бўлади.

Ялпи иш ҳақи ўз ичига меҳнат ҳақи фонддини, ишчи ва хизматчиларни моддий рағбатлантириш фонддини, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат ҳақи фонди ва моддий рағбатлантириш фонди таркибига кирмайдиган мукофот ва тақдирлашларни, бошқа меҳнат ҳақи кўринишидаги даромадларни (меҳнат шартномасида кўзда тутилган фойда ҳам ҳисобга олинади), кооператив ва колхозларда ишловчиларнинг меҳнат ҳақлари, харбий хизматчиларга озиқ-овқат ва кийим-бош, шу билан бирга воситачилик, чой-чақа пули ҳамда ёлланган уй хизматларининг иш ҳақларини олади.

Ялпи иш ҳақига корхона ва ташкилотлар ишлаб чиқариши рағбатлантириш учун қилган харажатлар, хизмат сафари харажатлари, берилган меҳсул кийим-бошлар қиймати, шифохона-профилактика овқатлари ёки шу мақсадда ишловчи-

ларга сарфланган харажатлар, ўқиш, ишловчилар малакасини ошириш учун қилинган харажатлар киритилмайди, булар оралиқ истеъмол кўрсаткичи орқали ифодаланadi.

Корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий суғурта ҳақиқий ажратмалари уларни суғурта учун ажратган бадалларидан ҳамда мажбурий медицина суғурталаридан иборат бўлади.

Ялпи фойда даромадларининг ташкил топиш ҳисобининг баланслаштирувчи моддаси ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич бозор баҳоларидаги ялпи ички маҳсулотдан меҳнат ҳақини, ишлаб чиқариш ва импортга соф солиқларни чегириб ташлаш орқали ҳосил бўлади.

Ялпи фойда = Ялпи ички маҳсулот - Меҳнат ҳақи - Ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар.

Агар ялпи фойдадан асосий фондлар истеъмолини айлриб ташласак, у ҳолда сой фойда ҳосил бўлади, яъни:

Соф фойда = Ялпи фойда - Амортизация.

Асосий фондлар истеъмоли (амортизация) асосий фондлар қийматини бир қисми бўлиб, уларни истеъмоли эскириш меъёри натижасида олинади.

3. Даромадларни тақсимлаш ҳисобламаси

Бу иқтисодиёт миқёсида мамлакатнинг даромадини бошқа давлатлар билан муносабатини ҳисобга олган ҳолда тақсимлаш ва қайта тақсимлаш операцияларини ўз ичига олади.

14-жадвал

Даромадларни айирбошлаш ҳисоби

ФОЙДАЛАНИШ	РЕСУРС
Ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар. Мулк ва тадбиркорликдан «ташқи дунё» оладиган даромад. «Ташқи дунё»га бериладиган жорий трансфертлар. Ялпи миллий соф даромад.	Ялпи фойда. Ишловчиларнинг меҳнат ҳақи. Шу жумладан: а. ёлловчи резидентлардан; б. «ташқи дунё»дан. Ишлаб чиқаришга ва импортга солиқлар. «Ташқи дунё»дан, мулкдан ва тадбиркорликдан олинган даромад. «Ташқи дунё»дан олинган капитал трансфертлар.
Жами	Жами

Бу ҳисобнинг ресурс қисмида асосан ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган даромадлар (ялпи фойда, ишловчиларнинг меҳнат ҳақи, ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар), шунингдек, бошқа кўринишдаги даромадлар, яъни бошқа давлатлардан маҳсулотларни қайта ишлаш натижасида олинган даромадлар (мулкдан, тадбиркорликдан олинган даромадлар ва жорий трансфертлар) ифодаланади. Ҳисобнинг фойдаланиш қисмида эса субсидиялар бундан ташқари мулкдан ва тадбиркорликдан «ташқи дунё»га бериладиган жорий трансфертлар акс эттирилади.

Даромадларни айирбошлаш ҳисобининг баланслаштирувчи моддаси ялпи миллий соф даромад кўрсаткичи ҳисобланади.

4. Даромадлардан фойдаланиш ҳисобламаси

МХТни даромадлардан фойдаланиш ҳисоби ялпи миллий соф даромадни якуний миллий истеъмолга ҳамда ялпи миллий жамғармасига иплатилишини ифодалайди.

15-жадвал

Даромадлардан фойдаланиш ҳисоби

ФОЙДАЛАНИШ	РЕСУРС
Якуний Миллий истеъмол, шу жумладан: а. уй хўжалиги; б. давлат муассасалари; с. уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар. Ялпи миллий жамғарма.	Ялпи миллий соф даромад.
Жами	Жами

Даромадлардан фойдаланиш ҳисобининг ресурс қисмида бир кўрсаткич ялпи миллий соф даромад кўрсаткичи ётади. Бу кўрсаткич ушбу ҳисобга даромадларни айирбоошлаш ҳисобидан ўтказилади. Ҳисобнинг фойдаланиш қисмида эса 2 та кўрсаткич — якуний миллий истеъмол ва ялпи миллий жамғарма ифодаланади.

Якуний Миллий истеъмол кишиларнинг якка тартибдаги ва жамоа истеъмолини қондириш мақсадида ишлаб чиқарган маҳсулот ва хизматлари қийматини ифодалайди. У ўз ичига уй хўжалиги, давлат муассасалари ҳамда уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар истеъмолини олади.

Даромадлардан фойдаланиш ҳисобида уй хўжаликлари-нинг якуний истеъмоли бу мамлакат иқтисодий ҳудудида ҳамда

хорижий давлатларда жойлашган уй хўжалиги резидентларининг якуний истеъмолини ўзида акс эттиради.

Уй хўжаликларининг якуний истеъмоли ўз ичига барча савдо ташкилотлари орқали уй хўжаликлари сотиб олган қисқа ва узоқ муддатга фойдаланиладиган товарларни, кўрсатилган истеъмол хизматларини; квартира ҳақи ва коммунал хизматлари ҳақи, маиший хизматлар ҳақи (ҳаммом, кир ювиш, саргарошхона, ижара (прокат) шохобчалари, маълумот бериш хоналари, яшаш жойини алмаштириб берувчи идоралар), шу билан бирга уй хўжаликларининг шахсий истеъмол учун ишлаб чиқарган маҳсулотлари қиймати, натурал шаклдаги иш ҳақи сифатида берилган маҳсулот ва хизматлар қиймати, корхона ва ташкилотлар томонидан ўз ишловчиларини ва уларнинг оила аъзоларига бепул кўрсатилган ижтимоий-маданий хусусиятга эга хизматлар (корхоналар қошидаги касалхоналар, стадион, клуб, дам олиш уйлари) ҳам киради.

Давлат муассасаларининг ва уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотларнинг якуний истеъмоли ўз ичига бу корхоналар ва муассасаларнинг алоҳида кишиларга кўрсатган бепул хизматларини; соғлиқни сақлаш, фан, маданият ва санъат ҳамда жамиятдаги умумий бошқарув, мудофаа ва бошқаларни ифодалайди. Бепул кўрсатилган хизматлар қиймати корхона ва ташкилотларнинг жорий харажатлар суммасига мувофиқ аниқланади.

Давлат муассасаларининг жорий харажатлари таркибига узоқ муддатга фойдаланиладиган ҳарбий техника ва асбоб-ускуналар (бунга ҳарбий хизматчилар учун озиқ-овқатлар, кийим-бошлар киритилмайди), шунингдек, ҳарбий объектларни қуриш қиймати (бу асосий фондларнинг ялпи жамғармасига тааллуқли), давлат резервлари учун маҳсулот сотиб олиш (бу моддий оборот воситалари захираларининг ўзгаришига тегишли бўлади) ҳам киради.

Даромадлардан фойдаланиш ҳисобининг баланслаштирувчи моддаси бу ялпи миллий жамғарма кўрсаткичидир. Бу кўрсаткич ялпи миллий соф даромад билан якуний миллий истеъмол ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

5. Сармоя харажатлар ҳисобламаси

Сармоя харажатлар ҳисоби — оборот ва асосий фондларининг номатериал ва молиявий активлар, шунингдек уларнинг таъминот манбаларининг жамланиш жараёнини ифодалайди.

Сармоя харажатлар ҳисоби

Фойдаланиш	Ресурс
<p>Асосий фондларнинг ялпи жамланиши. Моддий оборот воситаларининг ўзгариши. Сотиб олинган ер ва номатериал активлар. «Ташқи дунё»га берилган капитал трансфертлар. Соф кредит ёки соф қарзлар.</p>	<p>Ялпи миллий жамғарма. «Ташқи дунё»дан олинган капитал трансфертлар.</p>
Жами	Жами

Сармоя харажатлар ҳисобининг ресурс қисмидаги «ялпи миллий жамғарма» кўрсаткичи даромадлардан фойдаланиш ҳисобидан олинади.

Асосий фондларнинг ялпи жамланиши кўрсаткичи ҳозиргача қўлланиб келинган асосий фондларнинг ўсиши кўрсаткичига тўғри келади. Капитал харажатлар ҳисобининг баланстирувчи моддаси «соф кредит» (-) ёки «соф қарзлар» (-) ҳисобланади.

Улар куйидагича ифодаланади:

Соф кредит ёки соф қарзлар = Ялпи Миллий Жамғарма + бошқа давлатлардан олинган капитал трансфертлар – асосий фондларни ялпи жамланиши – моддий оборот воситалари захираларини ўзгариши – сотиб олинган ер ва номатериал активлар – бошқа давлатларга берилган капитал трансфертлар.

Халқ хўжалиги бўйича соф кредит ёки соф қарзлар соф ресурслар миқдорини кўрсатади, қайсики давлат «ташқи дунё»га буни таклиф этади ёки «ташқи дунё» бу давлатга тақдим этади.

6. Молия ҳисобламаси

Молия ҳисоби асосан мамлакатдаги молиявий актив ва пасивларнинг ўзгаришини, иқтисодиётдаги молиявий ҳолатга ҳамда капитал ҳаракатига баҳо беради.

Ресурсда:

Қабул қилинган молиявий мажбуриятлар;

Соф кредит ёки соф қарзлар;

Фойдаланишда:

Молиявий активларга эга бўлиш.

7. Товар ва хизматлар ҳисобламаси

Товар ва хизматчилар ҳисоби иқтисодиёт миқёсида товар ва хизматларнинг умумий ресурслари, бу ресурслардан фойдаланиш йўларини ифодалайди.

Товар ва хизматлар ҳисобламаси

Фойдаланиш	Ресурс
Оралиқ истеъмол. Яқуний истеъмол. Асосий фондларнинг ялпи жамғармаси. Моддий оборот воситалари захираларининг ўзгариши. Маҳсулот ва хизматлар экспорти.	Ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар. Маҳсулотларга солиқ. Маҳсулот ва хизматлар импорти. Импортга соф солиқ.
Жами	Жами

Ушбу ҳисобнинг ресурслари асосан ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар, маҳсулотларга солиқ, маҳсулот ва хизматлар импорти, импортга соф солиқдан ташкил топади.

Ҳисобнинг фойдаланиш қисмида эса оралиқ истеъмол ва яқуний истеъмол, асосий фондларни ялпи жамғармаси, моддий айланма воситалари захираларининг ўзгариши, маҳсулот ва хизматлар экспорти кўрсатилади.

Товар ва хизматлар бўйича барча кўрсаткичлар бошқа ички ҳисоблар тизимидан ўтказилади.

Ҳисобнинг ресурс қисми кўрсаткичлари бўлган ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар, маҳсулотларга солиқ, импортга соф солиқ бу ҳисобга ишлаб ишлаб чиқариш ҳисобидан ўтказилади.

Ҳисобнинг фойдаланиш қисмидаги оралиқ истеъмол ишлаб чиқариш ҳисобидан, яқуний истеъмол даромадларидан фойдаланиш ҳисобидан, асосий фондларни ялпи жамғармаси, моддий айланма воситалари захираларининг ўзгариши капитал харажатлар ҳисобидан ҳамда маҳсулот, хизматларни экспорти эса ташқи иқтисодий алоқалар ҳисобининг жорий операциялар ҳисобидан олинади. Бу ҳисобнинг баланслаштирувчи моддаси аниқланиши бўйича топилади.

4. Ташқи дунё ҳисобламаси

Ташқи иқтисодий алоқалар қуйидаги 3 ҳисобда ўз аксини топади:

1. Жорий операциялар ҳисоби — давлатлар ўртасидаги товар ва хизматлар олди-сотди жараёнини ифодалайди. Бу ҳисобнинг баланслаштирувчи моддаси — жорий операциялар қолдиги бўлади.

1. Жорий операциялар ҳисоби

Фойдаланиш	Ресурс
Бошқа давлатлардан экспорт эвазига олинадиган даромад. Резидент бўлмаган уй хўжаликлари сотиб олган товар ва хизматлар. Резидентларнинг резидент бўлмаганларни ёллаш ҳисобига олган иш ҳақи. Бошқа давлатлардан олинган мулк, тадбиркорлик ва трансферт даромади.	Резидент бўлмаганларнинг жорий даромади. Резидент бўлмаганларнинг иш ҳақи. Ишлаб чиқаришга ва импортта солиқлар. Жорий операцияларнинг қолдири.
Жами	Жами

2. Капитал харажатлар ҳисоби

Капитал харажатлар ҳисоби — асосий ва оборот фонди, номоддий активларга тегишли бўлган ташқи иқтисодий операцияларни ифодалайди.

Юқорида назарий жиҳатдан тавсифлаб берилган ички ҳисобламаларнинг тузилиши қуйидагича бўлади:

1. Ишлаб чиқариш ҳисобламаси.

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Оралиқ истеъмол	1883		
Ялпи қўшилган қиймат	1854	Маҳсулот ишлаб чиқариш	3737
ЖАМИ	3737	ЖАМИ	3737

2. Даромадларни ташкил топиш ҳисобламаси.

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Ходимларнинг меҳнат ҳақи	762	Ялпи қўшилган қиймат	1854
Ишлаб чиқариш солиғи	191		
Ишлаб чиқаришга субсидиялар	459		
Ялпи фойда	442		
ЖАМИ	1854	ЖАМИ	1854

21-жадвал

3. Даромадларни бирламчи тақсимланиш ҳисобламаси

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Мулкдан олинган даромад (хорижга берилган)	399	Ялпи фойда	459
Ялпи миллий даромад	1433	Ходимларнинг меҳнат ҳақи	766
		Ишлаб чиқаришга солиқлар	191
		Мулкдан олинган даромад	416
ЖАМИ	1832	ЖАМИ	1832

22-жадвал

4. Даромадларни қайта тақсимлаш ҳисобламаси

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Жорий даромад солиқлари	212	Ялпи миллий даромад	1832
Ижтимоий сугуртага ажратмалар	320	Жорий даромад солиги	213
Бошқа итимоий нафақалар	560	Ижтимоий сугурта ажратмалари	322
Бошқа жорий трансфертлар	259	Бошқа ижтимоий нафақалар	560
Ялпи миллий мавжуд даромад	1805	Бошқа жорий трансферт	239
ЖАМИ	3166	ЖАМИ	3166

23-жадвал

5. Даромадлардан фойдаланиш ҳисоби

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Якуний истеъмол харажатлари	1399	Ялпи миллий мавжуд даромад	1805
Ялпи жамғариш шу жумладан:	406		
- асосий капитал истеъмоли;	184		
- соф жамғариш.	222		
ЖАМИ	1805	ЖАМИ	1805

24-жадвал

5. Сармоя харажатлар ҳисобламаси

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Асосий капитални жамғариш	139	Соф жамғариш	222
Асосий капитал истеъмоли	12	Соф капитал трансфертлар	-3
Моддий айланма воситалар	28		
Захираларнинг ўзгариши	10		
Бошқа активларни сотиб олиш ёки сотиш соф кредит	30		
ЖАМИ	219	ЖАМИ	219

25-жадвал

7. Молия ҳисобламаси

Фойдаланиш	Қиймати	Ресурс	Қиймати
Соф активларни сотиб олиш	647	Соф кредит	30
		Соф қабул қилинган мажбуриятлар	617
ЖАМИ	647	ЖАМИ	647

26-жадвал

Капитал харажатлар ҳисоби

ФОЙДАЛАНИШ	РЕСУРС
Бошқа давлатлар билан жорий операциялар қолдиғи.	Бошқа давлатларга берилдиган капитал трансфертлар.
Сотиб олинган ер ва номатериал активлар.	Соф кредит ёки қарзлар.
Жами	Жами

Бу ҳисобнинг баланслаштирувчи моддаси соф кредит ёки қарзлар ҳисобланади.

3. Молиявий ҳисоб

Молиявий ҳисоб мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларида бошқа давлатлар муносабатига молиявий актив ва пасивларнинг ўзгаришини ифодалайди.

Шундай қилиб, миллий ҳисоблар тизими ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча томонларини босқичма-босқич ишлаб чиқариш ифодалайди.

Қисқача хулосалар

Миллий ҳисоблар тизими — пул (қиймат) шаклида ифодаланган макроиқтисодий кўрсаткичларнинг жамланган тизими бўлиб, у мамлакат иқтисодиётини таърифлашда ва миллий иқтисодиётни мувофиқлаштириш ҳамда иқтисодий башоратлар тузиш учун хизмат қилади.

МХТнинг жадваллари турли-туман баланслардан ташкил топган. Унинг таркибига кирган жадваллар халқаро статистикада кенг қўлланиладиган макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашга қаратилган.

1993 йил феврал ойида БМТнинг Нью-Йоркдаги Статистика комиссиясининг навбатдаги сессиясида МХТнинг янги андозаси қабул қилинди ва уни қўллаш учун руҳсат берилди. Шунга асосан 1995 йилда Европа мамлакатлари статистика қўмитаси МХТнинг янги андозасини амалиётга жорий этди.

МХТнинг янги андозасида иқтисодиёт секторлари қуйидаги гуруҳларга ажратилди:

— номолиявий корхоналар;

— молиявий муассасалар;

— уй хўжалиги;

— уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий ташкилотлар).

МХТнинг янги андозаси қуйидаги ҳисоблар тизимидан ташкил топади:

— барча иқтисодий секторлар учун стандарт ҳисоблар;

— иқтисодий тармоқлар учун ҳисоблар (ишлаб чиқариш ва даромадларнинг ташкил топиш ҳисоби);

— бутун иқтисодиётни тўлалигича таърифловчи ҳисоблар.

Шундай қилиб, МХТ ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча томонларини босқичма-босқичлаб чиқариш ифодалайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Халқ хўжалиги баланси нима?
2. Миллий ҳисоблар тизими деганда нимани тушунасан?
3. ХХБ ва МХТ орасидаги умумий боғланишларни тушунтириб беринг.
4. Оралиқ истеъмолга нималар киради?
5. МХТни халқаро андозаларини изоҳланг.
6. МХТда иқтисодий операция нима ва у қандай турларга бўлинади?
7. Иқтисодий секторларини таснифланишини тушунтиринг.
8. МХТни асосий ҳисобламалари ва унинг асосий кўрсаткичларини тавсифланг.
9. Ўзбекистон статистикасига МХТни жорий қилиш учун қандай ишларни амалга ошириш зарур?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика. 100 саволга жавоб. – Т.: Мехнат, 1998.
2. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. – М.: Финстатинформ, 2000.
3. Набиев Х.Н., Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М. Миллий ҳисоблар тизми. – Т., 1998.
4. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. – М.: Дело, 2001.
5. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, Штутгарт, 1995.
6. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник. – М.: Инфра, 2000.
7. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. – М.: Финстатинформ, 1998.
8. Европейская система интегрированных экономических счетов. – М.: Экономика, 1994.
9. Махмудов Б. Миллий ҳисобчилик асослари. – Т.: Академия, 2003.

II БЎЛИМ

МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА

X боб

МАҲСУЛОТ ВА ХИЗМАТЛАР СТАТИСТИКАСИ

10.1. Маҳсулот ва хизматлар статистикаси объекти

Миллий ҳисоблар тизимида ялпи ички маҳсулотни ҳисоблашда қўлланадиган тармоқлар маҳсулоти кўрсаткичларини ҳисоблашда, шунинг эътиборга олиш лозимки, тармоқларни ташкил этувчи, иқтисодий бирликларига таъриф берувчи тасниф бирлиги аниқланади.

Ҳамма турдаги иқтисодий фаолиятлар халқаро тармоқ стандарт таснифига биноан, тасниф бирлиги деб заведение, яъни корхонанинг бир турдаги фаолияти билан боғлиқ бўлинмаси тушунилади. Заведение сифатида бутун корхонани ҳам ҳисоблаш мумкин, лекин одатда корхона турли хил бўлинмалардан ташкил топади.

Тармоқ деганда бир турдаги заведенилар йиғиндиси тушунилади. Тармоқ маҳсулоти деганда тармоққа кирувчи ташкилотлар томонидан яратилган барча маҳсулот аниқланади. Тармоқ асосий кўрсаткичлари тарихида ялпи ишлаб чиқариш ва ялпи қўшилган қиймат тушунилади.

Ялпи ишлаб чиқариш, бу ялпи ишлаб чиқариш натижавий кўрсаткичининг бошланғич ҳисобидир. Бу кўрсаткичга барча ишлаб чиқарган маҳсулотни, яъни амалга ошириш ҳажми ва ҳали амалга оширилмаган тайёр маҳсулот захираси ўзгариши киритилади. Бу кўрсаткични ҳисоблашда оралиқ истеъмол этилган хомашё ва материаллар қиймати айрилмаган ҳолда ҳисобланади.

Ялпи қўшилган қиймат эса хўжалик фаолияти натижасини аниқроқ таърифлаб, оралиқ истеъмолни чегириб ҳисобланади. Бу кўрсаткич асосий фонднинг истеъмол қиймати, яъни амортизация айрилмаган ҳолда ҳисобланганлиги учун «ялпи» дейилади.

Ялпи ишлаб чиқариш ва ялпи қўшилган қиймат кўрсаткичлари жорий баҳоларда ва маҳсулот физик ҳажми динамикасини ўрганиш учун ўзгармас баҳоларда ҳисобланади. Жорий баҳоларда ҳисоблашда, маҳсулот амалга ошириш фурсатидаги баҳода эмас, балки ишлаб чиқариш давридаги баҳоларда ҳисобга олинади. Амалга оширилган маҳсулот қийматини аниқлаш-

да, буюртмачидан тушган пул ҳажми эмас, балки у бериши керак бўлган ҳажми ҳисобга олинади. Маҳсулот ҳажмининг ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш тармоқларда ўзига хос хусусиятларга эга. Шу хусусиятларни кўриб чиқамиз.

10.2. Саноат ва бошқа тармоқлар маҳсулотлари статистикаси

Саноат корхонаси ишлаб чиқариш фаолиятининг натижавий кўрсаткичи маҳсулот ҳисобланади. Баъзи маҳсулот миқдори пул ифодасида ва алоҳида элементлари бўйича натурал ўлчов бирликларида ўлчаниши мумкин. Бажарилган хизмат ҳажми эса пул ифодасида ўлчанади.

Хизмат кўрсатиш фаолияти натижасида янги истеъмол қиймати яратилмайди, қандай бирламчи маҳсулот натурал кўринишида бўлса, шундайлигича қолади, лекин бирламчи маҳсулот қиймати ортади. Масалан, юк ташиш транспорти фаолияти натижасида “А” пунктдан “В” пунктга ташилган фишт ортилганда қандай бўлса, туширилганда ҳам шундайлигича - фиштлигича қолади, лекин фиштнинг баҳоси энди ошади, унга нафақат фиштни сотиб олиш, ортиш, тушириш қиймати, балки ташиш қиймати ҳам қўшилган.

Ишлаб чиқариш фаолияти натижасида бошланғич хомашё, материал ўз истеъмол қийматини бутунлай йўқотади. Масалан, уч метр газламадан кўйлак тикилди, бу фаолият натижасида газлама энди йўқ бўлиб, у кўйлак кўринишига кирди. Кўйлак тиккунга қадар газламадан парда ҳам тикиш мумкин эди, яъни газламанинг истеъмол қиймати бутунлай йўқотилиб, унинг қиймати ҳам кўйлак қийматига бутунлай киритилади. Бунда истеъмол қиймати бир хил бўлган, яъни бирининг ўрнини бошқаси босиши мумкин бўлган маҳсулотлардан бири эталон тариқасида олиниб, қолганлари шу эталонга мослашади. Масалан, талабага 96 варақлик дафтар керак бўлса, сотувда шундай дафтарни топа олмаса, у ҳолда унинг ўрнига 2 та 48 варақлик дафтар ёки 4 та 24 варақлик дафтар олиши мумкин. Бунда 2 та, 4 та бу 96 вараққа – эталонга айлангириш кўрсаткичларидир.

Шартли-натурал ўлчов бирлиги; $\sum q \times k$ бу ерда, k - коэффицент.

Лекин талабларимиз турли хил: билимга; озиқ-овқат; кийим-кечак; дам олиш ва ҳ.к. Мана шу каби турли хил талабларни қондириш учун турли хил истеъмол қийматлар, турли хил маҳсулотлар керак бўлади. Уларнинг ҳаммасини умумлашти-

риш мақсадида қиймат кўрсаткичидан фойдаланилади. Қиймат кўрсаткичига баҳо (P) ёрдамида айлантрилади ва қиймат кўрсаткичлари = $\sum q \times p = \sum Q$ билан ифодаланади.

Қиймат ўлчов бирлиги нафақат турли хил маҳсулотларни умумлаштиришга, балки маҳсулот ва хизматларни ҳам, ишлаб чиқаришда тайёрлиги бўйича турли хил погоналарда бўлган меҳнат натижаларини ҳам умумлаштиришга ёрдам беради.

Тайёрлиги бўйича маҳсулот қуйидагича гуруҳланади:

- тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- ярим фабрикат;
- тайёр маҳсулот.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш деб, корхона турли бўлимларида ишлаб чиқариш жараёни бошланиб, ҳали тугалланмаган натижага айтилади.

Ярим фабрикат деганда, турли хил босқичда ишлаб чиқариш жараёни бутунлай тугатилиб, шу босқичда бошқа ҳеч қандай ишлов бериш керак бўлмаган, корхонанинг кейинги бўлинмасига ўтказиши ёки четга сотиши мумкин бўлган маҳсулот тушунилади.

Тайёр маҳсулот деганда, корхона доирасида ҳамма ишлаб чиқариш жараёни бутунлай тугатилган, сифат стандартларига мос келиб, яроқли топилган, керакли ҳужжатлар билан расмийлаштириб, тайёр маҳсулот омборига топширилган маҳсулотлар тушунилади.

Тайёр маҳсулотлар, четга бажарилган ишлар ва ишлаб чиқарилган ярим фабрикатлар пулдаги ифодаси йиғиндиси ялпи ишлаб чиқариш дейилади. Ялпи ишлаб чиқариш ҳажмига тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми қўшилса, ялпи айланма дейилади. Ялпи айланмага ишлаб чиқарилган барча тайёр маҳсулот ва ярим фабрикатлар (сотилган мўлжалланганми, қайта ишлов беришгани, ундан қатъиназар), тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдигининг ўзгариши ва четга бажарилган хизмат ҳажми киритилади.

Корхонанинг бир бўлимида ишлаб чиқарилган ярим фабрикат кейинги бўлимида ишлатилган бўлиши мумкин. Шунингдек, корхонанинг бир бўлими иккинчи кўрсатган бўлимига хизмат ҳажми ҳам, корхона доирасида ҳисобот даврида ишлатилган ярим фабрикат ва хизматлар ҳажми ҳам ички ишлаб чиқариш айланма, дейилади. Шунинг учун ялпи айланма кўрсаткичи корхона концентрация қилинса ошиб боради, ихтисослаштирилса камайиб боради ва шу муносабат билан амалиётда бу кўрсаткич ҳисобланмайди. Бу кўрсаткични ҳисоблаш ус-

лубияти айрим (гўшт-сут соҳа ва ҳ.к.) саноат корхоналарида ялпи маҳсулот ҳажмини ҳисоблашда қўлланилади.

Ялпи айланмадан корхона ички ишлаб чиқариш айланмаси айирилса, ялпи маҳсулот кўрсаткичи келиб чиқади. Корхона ялпи маҳсулоти деганда, ишлаб чиқариш фаолияти умумий натижасининг айрим давр мобайнида, пулдаги ифодаси тушунилиб, унга барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар киради. Четга чиқарилган ёки сотиш учун мўлжалланган ярим фабрикатлар ва ишлаб чиқариш характеридаги бажарилган хизматлар ҳажми ва тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғи ҳам ялпи маҳсулот ҳисобланади.

Бундан кўриниб турибдики, ялпи маҳсулотнинг барчаси ҳам сотишга мўлжалланмайди. Шу боис, фақат сотиш учун мўлжалланган қисми, яъни товар маҳсулоти аниқланади.

Товар маҳсулоти — мазкур давр мобайнида корхона пировард фаолиятининг натижавий кўрсаткичи бўлиб, истеъмолчиларга, четга жўнатилган ёки жўнатишга тайёр маҳсулот. Тайёр маҳсулотга оморда жўнатиш учун қулай ҳажми тўплаш мақсадида сақланаётган маҳсулотлар киради. Товар маҳсулоти корхона фаолиятида муҳим аҳамият касб этади, чунки бухгалтерия маҳсулот калькуляциясини қилиб, унга кетган харажатларни аниқлаб, таннархини ҳисоблаб, қанчадан сотиш мумкинлигини аниқлайди, бу эса қанча фойда олиш мумкинлигини кўрсатади. Лекин фойда фақат маҳсулот жўнатилиб, сотилиб, ҳисоб рақамига пул келиб тушгандан сўнг аниқланади. Шу мақсадда бухгалтерия ҳисобида жўнатилган ва буюртмачига топширилган маҳсулот кўрсаткичи аниқланади (уни ишлаб чиқарилган ва жўнатилган маҳсулот орасидаги тафовут, омордаги тайёр маҳсулотнинг ҳажми ташкил этади).

Сотилган (амалга оширилган) маҳсулот деганда, истеъмолчига жўнатилган ва у учун тайёрловчининг ҳисоб рақамига пул келиб тушган маҳсулот тушунилади.

Саноат маҳсулоти ҳақидаги статистик маълумотлар саноат ва носаноат корхона ва ташкилотлар (мулкчилик шаклидан қатъиназар) ва уй хўжаликлари томонидан яратилган маҳсулот ҳажмини ифодалайди. Бунга носаноат ташкилотларнинг балансидаги ёрдамчи саноат ишлаб чиқариш маҳсулотлари киритилади. Ёрдамчи саноат ишлаб чиқариш манзили, балансида бўлган юридик шахс манзили билан бир бўлмаслиги мумкин.

Саноат маҳсулоти қиймати, ўз хомашёсидан ёки буюртмачи хомашёсидан ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот, ўзи ишлаб чиқарган ярим фабрикатлар қиймати (корхона ичидаги айланмасиз), четга бажарган саноат характеридаги хизмат

қиймати буюртмачи хомашёсидан тайёрланган маҳсулотта ишлов бериш қиймати бўйича баҳоланади.

Саноат характеридаги хизматлар: транспорт воситалари, ускуналари, механизмларни соzлаш ва модернизация қилиш, бошқа корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотни тўла тайёрлик ҳолатига келтириш билан боғлиқ материал ва деталларга қисман ишлов бериш бўйича айрим операцияларни бажариш, буюртмачида ускунани монтаж қилиш, соzлаш ва ишга тушириш ва ҳоказолардан иборат.

Саноат корхонаси маҳсулоти ҳажмини ҳисоблашда завод усулидан фойдаланилади, яъни корхона ичидаги айланма ҳисобга киритилмайди. Шундай қилиб саноат маҳсулоти таркибига қуйидагилар киради:

- сотилган (амалга оширилган) маҳсулот ҳажми;
- четга чиқарилган маҳсулот ва хизматлар ҳажми;
- ноишлаб чиқариш корхонаси бўлимларига жўнатилган товарлар қиймати (корхонанинг боғчаси, дам олиш уйи, тиббиёт муассасаси ва ҳ.к.);
- бошқа ташкилотларга гуманитар ёрдам тариқасида жўнатилган маҳсулот қиймати;
- меҳнат ҳақи эвазига корхона ходимларига берилган маҳсулот қиймати;
- сотилган (амалга оширилмаган), лекин тайёр маҳсулот қолдигининг ўсиши;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдигининг ўсиши.

Саноат маҳсулоти қиймати қўшилган қийматга солиқсиз баҳоланади.

Саноат корхонаси статистик ҳисоботида саноат маҳсулоти қийматини жорий баҳоларда ва физик ҳажми динамикасини ҳисоблашда керак бўладиган қиёслашда олдинги давр баҳосида кўрсатади.

Ассортименти тор бўлган тармоқларда, маҳсулотни ўзгармас баҳода ҳисоблаш натурал кўрсаткичлар асосида амалга оширилиши мумкин, кейин эса улар индексларидан ўртача арифметик (оддий ёки тортилган) усулда ўртачаси ҳисобланади. Ассортименти кенг бўлган маҳсулот сифати ўзгарувчан тармоқларда эса ўзгармас баҳодаги маҳсулот қиймати баҳо индекси ёрдамида маҳсулот қийматини деталлаштириш орқали амалга оширилади. Бу мақсадда вакил-товар бўйича баҳо индекслари аниқланади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулоти кўрсаткичига қаерда ишлаб чиқарилганлигидан қатъиназар, зироатчилик ва чорвачилик маҳсулотлари киради. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ноқишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймати иқтисодиётнинг бошқа тар-

моқлари маҳсулотига киритилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти қийматига, экинчилик ва чорвачиликнинг тайёр маҳсулотлари қийматидан ташқари, кейинги йил ҳосили учун харажатлар қиймати — тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқларининг ҳам, чорвачилик маҳсулотига эса мол сонининг кўпайиши ҳам қўшилади.

Халқаро тармоқ стандарт классификаторига биноан, қишлоқ хўжалигига қишлоқ хўжалик хизматларини кўрсатувчи бўлимлар ҳам киритилади (ернинг ҳолатини яхшилаш ва ҳ.к). Шунинг учун бу каби хизматлар ҳажми ҳам, қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳажмига қўшилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти қиймати ялпи айланма усули бўйича ҳисобланади, хўжаликда ишлаб чиқарилган ва истеъмол этилган уруғ ва ем қиймати ҳисобга олинади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти қиймати жорий ва ўзгармас баҳода ҳисобланади. Жорий баҳода қишлоқ хўжалик маҳсулотини ҳисоблашда, шуни эътиборга олиш лозимки, маҳсулот турли хил баҳоларда, ҳар хил сотиш йўналиши бўйича сотилади.

Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида катта ҳажмда нотовар маҳсулот мавжуд (шахсий пировард ва оралиқ истеъмол, сотилмаган (амалга оцирилмаган) тайёр маҳсулот захирасининг ошиши ва ҳ.к). Шунинг учун энг самарали усул, қишлоқ хўжалик маҳсулотини жорий баҳоларда ҳисоблашнинг баланс усулидир. Нотовар маҳсулот қийматини ҳисоблашда, ўхшаш сифатли маҳсулотларнинг сотиш (амалга ошириш) баҳоси олинади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари одатда таннарх бўйича баҳоланади. Ўзгармас баҳода қишлоқ хўжалик маҳсулотини баҳолашда, тўғри баҳолаш усулидан фойдаланилади, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори доимий баҳога кўпайтирилади, чунки қишлоқ хўжалигида маҳсулот ассортименти чекланган, ҳар бир маҳсулот тури бўйича натурал ҳажм ва ўргача баҳо мавжуд бўлади.

Қишлоқ хўжалигининг физик ҳажм индексини ҳисоблашда Ласпейрес усулидан фойдаланилади.

Қурилиш фаолиятига қуйидагилар киради:

- хўжалик усули бўйича, қурилиш монтаж ва бошқа ишларни бажарувчи ташкилотлар;
- аҳоли буюртмаси бўйича, уй-жой қуриш ва таъмирлаш билан шуғулланувчи ташкилотлар;
- қудуқларни қазилар билан шуғулланувчи ташкилотлар;
- қидирув ташкилотлари;
- қурилишни хўжалик бошқарувини амалга оширувчи ташкилотлар;
- уй-жой, дала ҳовли, хўжалик қурилишлари буюртмаси бўйича, уй-жойни капитал таъмирлаш, индивидуал қурилиш

ишлари билан банд бўлган жисмоний шахслар, ўз кучи билан қурилиш ва таъмирлаш ишлари.

Қурилиш фаолияти даврий бўлганлиги учун бундай ишлар сирасига қуйидаги ишлар киритилади:

- қурилиш-монтаж ишлари;
- геология-қидирув ва изланиш ишлари;
- ернинг ҳолатини яхшилаш, ирригацiон ва мелиоратив ишлар;

- капитал таъмирлаш;
- бино ва иншоотларни жорий таъмирлаш ишлари;
- хусусий тураржой ва бошқа қурилиш объектларини қуриш ишлари.

Қурилиш маҳсулоти қиймати ишлаб чиқариш усулида ҳисобланади.

Капитал қўйилмалар — асосий фондни ташкил этишга қаратилган инвестициялар бўлиб, умумий инвестицияда салмоқли ўрин эгаллайди. Капитал қурилиш статистикасида улар қуйидаги ишлар ва харажатлар қийматидир:

- қурилиш ишлари;
- ускуналарни монтаж қилиш ишлари;
- қурилиш сметасида ҳисобга олинган ускуналар, инвентарь, инструментларга харажатлар;
- қурилиш сметасига кирмаган машина ва ускуналарга харажатлар;

- айрим қурилиш объектларига қарашли лойиҳа изланиш ва геология-қидирув ишлари ва бошқа капитал ишлари харажатлари (узоқ йиллик экинларни, боғ, узумзор кабиларни барпо этиш учун дов-дарахт ўстириш).

Транспорт тармоғи: темир йўл, автомобиль, шаҳар электр транспорти, трубапровод, денгиз, ҳаво транспорти ва бошқалардан иборат.

Транспорт фаолиятини таърифловчи асосий кўрсаткич бўлиб: юк ва йўловчи ташишдан олинган даромад ҳисобланади. Юк ташиш транспорти фаолияти тонна/км да ифодаланиб, бу комплекс ўлчов бирлигидир, чунки юк ташиш транспортининг асосий вазифаси юкни «А» пунктдан «Б» пунктга ташиш. Демак, бунда оғирлик ўлчов бирлиги км. дан, лекин қандайдир юкни ташишда, тоннадан фойдаланилади. Бу ўлчов бирликларини ҳар бири алоҳида бўлиб, умумий юк ташиш транспорти фаолиятини аниқ ифодаламаганлиги учун иккаласидан, яъни т/км дан фойдаланилади.

Аҳоли ташиш транспортида пассажир/км дан фойдаланилади.

Ташиш фаолиятидан олинган даромадларга қуйидагилар киради: юк ташиш учун олинган, пассажир ташиш учун олин-

ган, юк жўнатувчи ва пассажир учун қўшимча хизмат ҳақи, ортиш-тушириш ишлари ҳақи ва ҳ.к. Тармоқ маҳсулотига ҳар қандай юк ва пассажир ташиш фаолиятларини ҳисобга олиб, транспорт хўжалиги, пуллик хизмат қилувчи физик шахслар, йўл хўжалигини жорий таъмирлаш ва автомобиль йўлларини сақлаш кабилар киритилади. Йўлни қуриш ва капитал таъмирлар фаолияти қурилиш фаолиятига киради.

Савдо тармоғига:

- ички улгуржи ва чакана савдо;
- чакана савдо;
- ташқи савдо;
- хўжалик ва маиший буюмлар ижараси;
- кинофильм ва видеофильмлар ижараси;
- истеъмол товарларини ижарага бериш;
- олди-сотди билан шуғулланувчи савдо;
- уйлар, тижорат маркази, дилерлар;
- маклер, брокер, биржа кабиларнинг воситачилик хизматлари киради.

Савдо фаолиятини таърифловчи асосий кўрсаткич товарайланма, яъни товарни пулга айирбошлаш кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳам харидорга сотилган товар ҳажмини, ҳам сотувчиларга тушган пулни ва харидорнинг товарни сотиб олишга қилган харажатини ифодалайди.

Маҳсулот бозори бир-бири билан боғлиқ уч хил бозорга бўлиб ўлчанади:

1. Улгуржи истеъмол бозори:

- ишлаб чиқаришга мўлжалланган маҳсулот бозори;
- истеъмол маҳсулотлари бозори. Бу бозорда харидорлар бўлиб, ишлаб чиқариш корхона, ташкилот, муассасалари ҳисобланади.

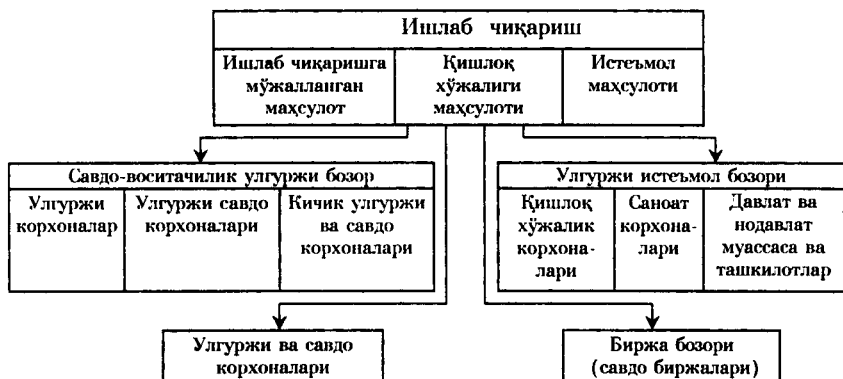
2. Савдо-воситачилик улгуржи бозор:

- ишлаб чиқаришга мўлжалланган маҳсулот бозори;
- истеъмол маҳсулотлари бозори. Бу бозорда харидорлар бўлиб, улгуржи ва чакана савдо корхоналари бўлишади.

3. Чакана-истеъмол бозори. Бу бозорда асосий харидор индивидуал истеъмолчи аҳолидир.

Истеъмол улгуржи бозорнинг мавжудлиги шундан келиб чиқадики, айрим саноат тармоқларига истеъмол товар хомашё сифатида қўрилади. Ишлаб чиқаришнинг шу бозорлар билан боғлиқлиги қуйидагича кўринишда бўлиши мумкин.

Умумий товарайланма ҳажми алоҳида савдо корхоналари ва бозор товарайланмасидан ташкил топади. Йирик ва ўрта савдо корхоналари товарайланма ҳажми ҳақида ойлик статистик маълумот топширилади.

6-чизма. Ишлаб чиқаришнинг бозор билан боғлиқлиги

Кичик корхоналар бўйича чорақлик танлама кузатиш ўтказилади. Қишлоқ хўжалик ва бошқа истеъмол товарларининг сотилиш ҳажми бўйича ҳам чорақлик танлама кузатиш асосида маълумот тўпланади.

Савдо маълумоти қиймати савдо натижасига боғлиқ бўлиб, бу натижа устама савдо бирликларининг ялпи даромадидир. Бу даромад муомала харажатларини қоплашга ва фойда олишга қаратилади.

Истеъмол товарлари ижараси қиймати ижара ҳақи тўлови орқали баҳоланади. Жисмоний шахслар савдо фаолиятини баҳолашда махсус ҳисоблашлардан фойдаланадилар.

Аҳолини ташкил этилган савдодаги хариди, уй хўжалигининг бюджет текширувлари маълумоти асосида олинган, ташкил этиладиган савдо хариди ўзаро қиёслаш йўли билан аниқланади. Кейин бу жараёнда олинган маълумотлар натижаси барча савдо ташкилотлари товарайланмасига ёйилади ва шундай қилиб умумий истеъмол товарлари хариди ташкил этилмаган бозорда аниқланади. Савдо наценкаси эксперт усули билан белгиланади.

Қисқача хулосалар

Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бирламчи хомашё материал истеъмол қиймати бутунлай ўзгартирилиб, янги истеъмол қиймат ҳосил бўладиган технологик жараён маҳсулидир.

Хизмат фаолияти натижасида бирламчи материал натурал физик хусусияти, истеъмол қиймати ўзгармайди, лекин бу фаолият натижасида бирламчи қиймат ўзгаради. Хизмат фаолияти натижаси қиймат ўлчов бирлигида ўлчанади.

Маҳсулот ҳажми эса, қўйилган вазифага биноан: натурал, сифатли натурал, қиймат ўлчов бирликларида ўлчанади. Қиймат ўлчов бирлиги нафақат турли хил истеъмол қийматларни, балки тайёрлиги бўйича ҳам ишлаб чиқариш поғоналари маҳсулини ҳам, хизмат ва маҳсулотларнинг умумий ҳажмини ҳам умумлаштирувчи кўрсаткичдир. Маҳсулотнинг асосий қиймати ялпи ишлаб чиқариш, ялпи айланма, ялпи маҳсулот, товар маҳсулоти, жўнатилган маҳсулот, сотилган маҳсулот миқдорларидир.

Маҳсулот сотишдан тушган тушум ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таъсири мультипликатив ва аддитив моделлар боғлиқлиги ёрдамида ўлчанади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхона фаолияти учун қандай ресурслар бўлиши мумкин?
2. Хизмат билан маҳсулот орасидаги бирлик ва фарқ нимада?
3. Маҳсулот тайёрлиги бўйича қандай тасдиқланади ва нима учун керак?
4. Маҳсулот ҳажмини натурал ўлчов бирликларидан фойдаланиб аниқлашнинг хусусияти нимада?
5. Ишлаб чиқариш фаолияти натижасини баҳолашда қиймат ўлчов бирликлари қандай ўрин тутади?
6. Қандай маҳсулот қиймат кўрсаткичларини биласиз ва уларнинг зарурияти нимада?
7. Сотилган маҳсулот тушуми ўзгаришига омилар таъсири мультипликатив модели ёрдамида қандай ўрганилади?
8. Шу боғлиқлик адептив модел ёрдамида қандай ўрганилади?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев Ё. Макроиктисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Мехнат, 1998 .
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. – М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. – Т.: Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг. Всемирный банк. 2001г.
5. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.

XI боб

ИШЧИ КУЧИ БОЗОРИ СТАТИСТИКАСИ

11.1. Бандлик таснифи

Ишчи кучининг таркибий тузилишини статистик таҳлил этиш, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифни баъҳорат қилиш ҳамда меҳнат бўйича маълумотларни халқаро қиёслашда XV меҳнат статистиклари халқаро конференцияси қабул қилган «Бандлик мақомининг халқаро таснифи» (инглизча версияси ICSE - 93, ўзбекча версияси БМХТ - 93) муҳим аҳамият касб этади. Айтиб ўтилган классификатордан фойдаланиш статистик амалиётга бандлик турлари бўйича иқтисодий фаол аҳолининг қуйидаги тоифаларини киритишни назарда тутлади.

Иқтисодий фаол аҳоли — товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун (бунга товарларни бозор, бартер ва шахсий истеъмол учун ишлаб чиқариш ҳам киритилади) ўз меҳнатини таклиф қиладиган ҳар иккала жинсга мансуб шахслардир. Халқаро стандартларга кўра, иқтисодий фаол аҳолига банд бўлган барча аҳоли ва ишсизлар киритилади. Бунда аҳоли ҳарбий хизматчилар ҳам қўшилган ҳолда иқтисодий фаол аҳоли ва фақат фуқаролардан иборат иқтисодий фаол аҳолига (яъни ҳарбий хизматчиларсиз) ажратилади.

Кўпинча “иқтисодий фаол аҳоли” тушунчаси ўрнида “ишчи кучи” ва “меҳнат ресурслари” тушунчалари ишлатилади. Аммо шуни назарда тутиш керакки, “меҳнат ресурслари” тоифаси юқорида айтилган тоифалардан фақат “бандлар” ва “ишсизлар” нигина эмас, балки меҳнатга лаёқатли аҳолининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги ўқувчилар, уй бекалари, ҳар хил сабабларга кўра, иқтисодий фаол аҳоли ҳисобланмайдиган меҳнатга лаёқатли бошқа шахсларни қамраб олиши туфайли фарқланади.

БМХТ - 93 алоҳида шахсларни ҳақиқий ёки потенциал бандликка кўра таснифлайди. Бунда банд бўлган шахслар мақомини улар ҳақиқий бажараётган ишлари асосида, ишсизларникини эса улар охириги бажарган ишлари (агар улар ишлаган бўлсалар) ёки излаётган иш тури асосида аниқлаш керак бўлади.

Қуйидаги гуруҳларни фарқлаш тавсия этилади:

1. Ёлланма ходимлар.
2. Иш берувчилар.
3. Ўз ҳисобига ишлайдиган шахслар.
4. Ишлаб чиқариш ширкатлари аъзолари.
5. Оиланинг ёрдам берувчи аъзолари.
6. Бандлик мақоми бўйича таснифланмайдиган ходимлар.

Ёлланма ходимлар. Ишловчиларнинг энг кўп сонли гуруҳи бўлиб, у меҳнат шарт-шароитлари ва унга ҳақ тўлаш тўғрисида ҳар қандай мулкчилик шаклидаги корхоналар ёки алоҳида шахс билан меҳнат шартномаси (контракт, битим) тузган шахсларни ўз ичига олади.

Бу гуруҳни ташкил этувчилар сифатида БМХТ - 93 қуйидаги кичик гуруҳларни ажратади:

- муддати қатъий белгиланган доимий ёлланма ишчилар;
- муддатсиз меҳнат битимига эга доимий ёлланма ишчилар;
- тасодифий ходимлар;
- қисқа даврга қабул қилинган ходимлар;
- мавсумий ходимлар;
- касаначилар;
- пудратчилар;

- бир корхона билан меҳнат шартномасига эга бўлган, ammo ишни бошқа корхонада бажарадиган ходимлар;

- артель аъзолари, (булар қаторига бутун гуруҳи билан ишга қабул қилинадиган, бунда ёллаётган ташкилот шартномани ҳар бир алоҳида ходим билан эмас, балки артель раҳбари ёки воситачи билан тузадиган гуруҳ ходимлари киритилади).

Иш берувчилар. Бу гуруҳга мустақил бир ёки бир неча шериклар билан бирга ишлаб, доимо “ёлланма ишчи” сифатида бир ёки бир неча ходимларни ёллайдиган ходимлар киритилади.

Ўз ҳисобига ишлайдиган шахслар. Бу гуруҳга қондага кўра, мустақил ёки шериклар билан ишлайдиган ва доимий асосда ҳеч қандай ёлланма ишчиларни ёлламайдиган шахслар киритилади.

Ишлаб чиқариш ширкатлари аъзолари. Бу гуруҳга ширкатларнинг фаол (ишлайдиган) аъзолари ҳисобланадиган шахслар киритилади. Бунда ҳар бир аъзо ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, маҳсулотларни сотиш, корхона даромадларини ширкат аъзолари ўртасида тақсимлашга алоқадор масалаларни бошқалар билан тенг ҳуқуқларда ҳал қилади. Ишлаб чиқариш ширкатларида ёлланма ишчилар бу гуруҳга киритилмаслиги алоҳида айтиб ўтилади.

Оиланинг ёрдам берувчи аъзолари. Оилавий корхоналар (бизнес)да фаолиятини шу уй хўжалигида яшовчи қариндош бошқарадиган шахслар оиланинг ёрдам берувчи аъзолари ҳисобланади. Бунда уларни шериклар сифатида таърифлаб бўлмайди, чунки уларнинг корхона фаолиятидаги иштироклари иш вақти ва бошқа омиллар нўқтаи назаридан турличадир.

Бандлик мақоми бўйича таснифланмайдиган ходимлар. Бу гуруҳга илгарилари даромад келтирадиган меҳнат фаолияти билан банд бўлмаган ишсизлар ва зарур ахборотнинг етарли

эмаслиги ёки қандайдир бошқа сабаблар туфайли юқорида ай-тиб ўтилган гуруҳлардан бирортасига ҳам киритиш мумкин бўлмаган шахслар киритилади.

Банд аҳоли иқтисодий фаол аҳолининг бир қисми бўлиб, улар қуйидагилар:

- иш ҳақи ёки даромаднинг бошқа тури учун ёлланма ишни (бир соат бўлса ҳам) бажарган ёки корхона билан расмий алоқани сақлаб қолган;

- оилавий корхонада ҳақ олмай иш (бир соат бўлса ҳам) бажарган;

- касаллик, меҳнат таътили (ҳомиладорлик, туғиш ҳамда болага қараш бўйича таътиллари ҳам қўшган ҳолда), иш ташлашлар, об-ҳаво шарт-шароитлари ва шу кабилар туфайли ишда вақтинча йўқ бўлган, аммо йўқлигида уларга иш ҳақи ёзилган - ёзилмаганлиги ва улар бу вақтда янги иш излаган - изламаганликларидан қатъиназар, корхона билан расмий алоқани сақлаб қолган бўлади.

Шундай қилиб, бандлар сонига: давлат корхона ва ташкилотларида; барча турдаги ширкатларда; хусусий корхоналар ва аралаш мулкчилик шаклидаги корхоналарда; фермер хўжаликларида ишлаб турган, шунингдек, ўз ёрдамчи хўжалигида ва айрим шахсларда якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан банд бўлган шахслар ҳисобга олинади.

11.2. Микродаражада банд бўлганларни статистик ўрганиш

Корхона ходимлари сони ҳақида маълумот корхона меҳнат ҳисоботида акс эттирилади. Корхона ходимлари сонининг бирламчи ҳисоботи ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш буйруқларидан бошланади ва корхона ходимларининг кунлик рўйхатдаги сонига киритилади. Ҳамма ходим тоифалари, доимий, вақтинча, мавсумий ишга қабул этилган, асосий ёки ёрдамчи иш фаолиятига қарамасдан, корхона таркибида алоҳида штатдаги ходимлардан ташқари ўриндошлик бўйича ишловчилар (совместителларнинг) ҳисоби ҳам юритилади.

Рўйхатдаги ходимлар сонига ишга қабул қилиш ҳақида буйруқ чиққан кундан бошлаб, то ишдан бўшатиш ҳақида буйруқ чиққунча рўйхатда бўлганлар киритилади. Доимий ходимлар сонига ишга қабул қилиш буйруғида муддати кўрсатилмаган ҳодисалар киритилади.

Вақтинча ходимлар сонига икки ой муддатгача ёки вақтинча ишламаётган ходимлар ўрнига ишлашга 4 ойгача қабул қилинганлар киритилади. Мавсумий ходимларга олти ойгача мавсумий

иш бажариш учун қабул қилинганлар киритилди.

Календарь иш куни рўйхатдаги ходимлар сонига шу куни ҳақиқий ишлаганлар ва турли хил сабабларга кўра ишламаганлар киритилади:

- хизмат сафарида бўлганлар;
- навбатдаги ва қўшимча таътилда бўлганлар;
- давлат ва ижтимоий мажбуриятларни бажариш билан

банд бўлганлар;

- оилавий сабабларга кўра;
- соғлиғи туфайли;
- маъмурият рухсати билан;
- ишга чақириш бўйича дам олаётганлар;
- ўз ҳисобидан таътил;
- корхона бўш туриши туфайли;
- икки ёшгача бола тарбияси таътили;
- туғруқ таътили;
- тўла иш ҳафтаси бўйича ишламаслик шarti билан ишга

қабул қилинганлар;

– ўқув таътилини ўтаётган, таълимнинг сиртқи йўналишдаги талабалар ва ҳ.к. лар.

Рўйхатдаги ходимлар сонига қуйидагилар киритилмайди:

- бир маротабалик иш бажариш учун жалб этилганлар;
- асосий иш фаолиятидан ташқари бошқа корхонада

қўшимча фаолият кўрсатаётганлар;

– иш ҳақини сақлаб қолмаслик шarti билан бошқа корхонага вақтинча ишга юборилганлар;

– ишдан ажралган ҳолда ўқишга юборилганлар (корхона ҳисобидан стипендия олувчилар).

Рўйхатдаги ходимлар сони фурсатли кўрсаткичлардир, чунки ҳар куни ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш сабабли, уларнинг сони ўзгариб туради. Турли хил иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш мақсадида ўртача рўйхатдаги ходимлар сони, ўртача ишга келганлар сони, ўртача ҳақиқий ишлаганлар сони ҳисобланади:

$$\text{Ўртача рўйхатдаги ходимлар сони} = \frac{\text{Ишга келганлар} + \text{ишга келмаганлар сони}}{\text{календарь кунлар}}$$

Ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини ҳисоблашда календарь кунларидаги рўйхатдаги ходимлар сонининг йиғиндисини (ишламаган кунлардаги ходимлар сони бир кун олдинги кундаги рўйхатдаги ходимлар сони ҳисобланади) календарь кунлар йиғиндисига бўлинади.

Ўртача ишга келганлар сонини ҳисоблашда, ҳақиқий ишлаган кунлар йиғиндиси иш кунларига бўлинади.

Ишга келган ва ҳақиқий ишлаганлар орасидаги фарқ, одатда, корхонанинг айби билан, яъни: хомашё, электр энергия, хуллас иш билан таъминламаслик сабабли бўлиб, у кун давомида ёки айрим иш соатларида тўхтаб туриши мумкин.

Бу кўрсаткичларни ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз:

Августнинг 1-декадасида корхона ходимлари ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган (киши ҳисобида).

27-жадвал

Корхона ходимлари ҳақидаги маълумотлар

Ой кунлари	Рўйхатда бўлганлар сони	Ишга келганлар сони	Кун мобайнида бўш турганлар
1	320	295	2
2	322	304	-
3	321	311	-
4	323	312	-
5	325	320	9
6		дам олиш кун	
7	323	302	-
8	328	314	5
9	323	320	4
10	320	312	-

Аниқлаймиз:

$$\begin{aligned} \text{Ўртача рўйхатдаги ходимлар сони} &= \frac{320 + 322 + 321 + 323 + 325 \times 2 + 323 + 328 + 323 + 320}{10} = \\ &= \frac{3230}{10} = 323 \text{ киши} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Ўртача ишга келганлар сони} &= \frac{295 + 304 + 311 + 312 + 320 + 302 + 314 + 320 + 312}{9} = \\ &= \frac{2790}{9} = 310 \text{ киши} \end{aligned}$$

$$\text{Ўртача ҳақиқий ишлаганлар сони} = \frac{2790 - (2 + 9 + 5 + 4)}{9} = \frac{2770}{9} = 308$$

Демак, турли сабабларга кўра, ҳар куни ўртача 13 киши ишга келмаган, келганлардан икки киши кун мобайнида бўш турган. Умуман, ҳар куни 15 киши меҳнатидан фойдаланилмаган.

Корхона ходимлари ҳаракатини таърифлаш учун мутлақ ва нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Мутлақ кўрсаткичларга: ишга қабул қилиш айланмаси, ишдан бўшаш айланмаси, ортиқча айланма каби кўрсаткичлар киради.

Агарда ўртача йиллик рўйхатдаги ходимлар сони халқ хўжалигида банд бўлганлар сонини ҳисоблаш учун мўлжалланган бўлса, бу кўрсаткични ҳисоблашда махражида корхона қанча муддат фаолият кўрсатишидан қатъиназар, йилли календарь кунлар олинади.

Масалан, корхона ўз фаолиятини 31 декабрда бошлаб, рўйхатдаги ходимлар сони 365 киши бўлса:

$$\text{Ўртача йиллик рўйхатдаги ходимлар сони} = \frac{365 \text{ киши/кун}}{365 \text{ кун}} = 1 \text{ киши}$$

Бундай ҳисоблашдан мақсад, бир неча корхоналарда йил давомида ишлаганларни қайта-қайта ҳисобга олмасликдир.

Корхона ходимлари ҳаракатини таърифлаш учун мутлақ ва нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Мутлақ кўрсаткичларга: ишга қабул қилиш айланмаси, ишдан бўшаш айланмаси, ортиқча айланма каби кўрсаткичлар киради. Нисбий кўрсаткичларга: ишга қабул қилиш айланмаси, ишдан бўшаш айланмаси, кўнимсизлик кўрсаткичи, ходимларнинг доимийлик кўрсаткичи киритилади.

Умумий ишга қабул қилиш кўрсаткичини ҳисоблаш учун умумий ишга қабул қилинганлар сони ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади. Айрим тоифалар учун ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини ҳисоблашда шу тоифаларга ишга қабул қилинганлар сони ва бошқа тоифалардан шу тоифага ўтганлар сони йиғиндиси шу тоифа ходимларининг ўртача сонига бўлинади. Одатда, саноат тармоғида кўрсаткични давр охиридаги ходимлар сонига бўлиб ҳам ҳисобланади. Ишдан бўшаш умумий кўрсаткичини ҳисоблашда, ҳисобот даврида умумий ишдан бўшаганлар сони кўриладиган давр ходимлари сонига бўлинади.

Давр бошида саноатдаги кўрилаётган ходимлар сонига бўлиб ҳам ҳисоблаш мумкин. Айрим тоифалар учун ҳисобланганда ўрганаётган тоифадан бошқа тоифаларга ўтганлар ҳам ҳисобга олинади. Кўнимсизлик кўрсаткичини ҳисоблашда ортиқча айланма (шахсий сабабларга кўра бўшаганлар) ўртача йиллик ходимлар сонига бўлинади.

Саноатда йил бошидаги ходимлар сонига нисбатан ҳам олиш мумкин. Йил давомида доимий ишлаган ходимлар сонини ўртача йиллик ёки йил бошидаги ходимлар сонига бўлиш натижасида доимийлик кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Ҳисобот йилида корхона ходимларининг ҳаракати ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган (киши):

Корхона ходимлари ҳаракати ҳақидаги маълумотлар

Йил бошидаги ишчилар сони	360
Йил давомида ишга қабул қилинганлар	38
Бошқа тоифалардан ишчилар тоифасига ўтганлар	4
Харбий хизматга чақириш муносабати билан ишдан бўшаганлар	4
Нафақага чиқиш муносабати билан бўшаганлар	6
Хоҳиши бўйича бўшаганлар	16
Меҳнат интизомини бузиш бўйича бўшаганлар	2
Ишчи тоифасидан бошқа тоифага ўтганлар	2
Йил давомида доимий ишлаган ишчилар сони	340

Ишчилар тоифасига қабул қилиш айланмаси:

$$K_{\text{к.к.}} = \frac{K}{T} \times 100 = \frac{42}{366} \times 100 = 11,48\%$$

Ишчилар тоифасидан умумий бўшаш айланмаси:

$$K_6 = \frac{B}{T} \times 100 = \frac{30}{366} \times 100 = 8,2\%$$

Қўнимсизлик кўрсаткичи:

$$K_x = \frac{\text{ортиқча айланма}}{T} \times 100 = \frac{18}{366} \times 100 = 4,92\%$$

Доимийлик кўрсаткичи:

$$K_\phi = \frac{\text{йил давомида доимий ишлаганлар сони}}{T} = \frac{340}{366} \times 100 = 92,9\%.$$

Кўриниб турибдики, ортиқча айланма кўрсаткичи 4,92%ни ташкил этади. Бу дегани, ҳар ўргача 100 ишчидан бештаси ўз хоҳиши билан ёки меҳнат интизомини бузиш натижасида ишдан бўшатилган. Демак, интизом борасида ишчиларнинг ўз ишдан манфаатдор бўлмаслиги сабабли, бу кўрсаткич юқори бўлиб, маъмурият ўз хоҳиши билан бўшаганлар сабабини ўрганиш устида иш олиб боришлари лозим. Ходимлар ҳаракатини ўрганиш мақсадида куйидаги мутлақ кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1. Умумий ишчи тоифасига киритилганлар сони:

$$(K) = 38\text{к} + 4\text{к} = 42\text{киши}$$

2. Умумий ишчи тоифасидан чиққанлар сони:

$$(B) = 4\text{к} + 6\text{к} + 16\text{к} + 2\text{к} + 2\text{к} = 30\text{киши}$$

а) Зарурий айланма = 4к + 6к + 2к = 12киши;

б) Ортиқча айланма = 16к + 2к = 18киши.

Ходимлар ҳаракати нисбий кўрсаткичларини ҳисоблаш учун

керак ўртача йиллик ишчилар сонини ҳисоблаймиз. Бунинг учун:
а) йил охиридаги ишчилар сони:

$$T_1 = T_0 + \text{К-Б}, T_1 = 360 + 42 - 30 = 372 \text{ киши};$$

б) ўртача йиллик ишчилар сони:

$$\bar{T} = \frac{T_1 + T_0}{2} = \frac{360 + 372}{2} = 366 \text{ киши}$$

11.3. Иш вақти статистикаси

Ишчи кучидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида иш вақти ўрганилади. Агар меҳнат унинг давомийлиги билан ўлчанса, иш вақти эса календарь вақтнинг бир қисми бўлиб, ишчининг шу календарь вақтда ишлаган вақтини ифодалайди. Календарь вақт секунд, минут, соат, кун, ҳафта, ой ва йилларда ўлчанса, иш вақти эса, киши/секунд, киши/минут, киши/кун, киши/ҳафта, киши/ой, киши/йил ўлчов бирлиги билан ўлчанади.

Киши/секунд, киши/минут ўлчов бирликлари кўпроқ меҳнатни меъёрлаштиради, хронометраж ўтказиш, иш кунини суратга олиш, авоматлаштирилган ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Амалиётда кўпроқ киши/кунлар ва киши/соат ўлчов бирликларидан фойдаланилади.

Ишлаган киши/кун — ишчининг ишга келиб тушган куни ҳисобланади. У қисқартирилган (имтиёзли) ёки устама ишлашдан қатъиназар ишланган киши/кунлар ҳисобига киритилади.

Ишлаган киши/кунлар ҳисобига қуйидагилар киритилади:

1. Мазкур кунда корхонада ишлаган ҳақиқий ишчилар киши/кунлари;

2. Корхона ташқарисида, корхона йўлланмалари билан ишлаган киши/кунлар кунлари, шу жумладан, хизмат сафаридагилар ҳам.

3. Асосий иш жойида бўш туриш бўлганлиги сабабли, бошқа ишларга жалб этилганлар.

Ишлаган киши/кунларига нисбатан ишлаган киши/соати аниқроқ ўлчов бирлиги бўлиб, ҳақиқий ишлаган иш вақти, ўлчов бирлиги ҳисобланади. Ишлаган киши/соати ҳам белгиланган, ҳам устама ишлаган ҳақиқий соатларини ифодалайди. Ишлаган киши/соатларга бўш туришлар, ишга кеч қолиш, эрта кетиш, қонуний ёки ноқонуний ишланмаган соатлар киритилмайди. Албатта, киши/соатнинг ҳам камчилиги мавжуд. У иш соати ичидаги йўқотишларни аниқ ҳисобга олмайди.

Киши/ҳафта, киши/ой, киши/йил ўлчов бирликлари ўрнига ўртача ҳафталик, ўртача ойлик, ўртача йиллик ишчилар сони ибораси ишлатилади.

Юқорида иш вақти ўлчов бирликлари кўриб чиқилди. Шу ўлчов бирликлари ёрдамида жами иш вақти фондлари ҳисобланади.

Календарь вақт фонди икки усул бўйича ҳисобланади:

- календарь вақт фонди = ишга келган киши/кунлар + ишга келмаган киши/кунлар;

- календарь вақт фонди = календарь кунлар × ўртача рўйхатдаги ходимлар сони.

Табель вақт фонди календарь вақт фондидан байрам ва дам олиш кунлари фондига камроқдир. Максималь имкониятга эришганда вақт фонди табель вақт фондидан навбатдаги таътил кунлари фондига камроқдир.

Иш вақти фондларини қуйидаги намунавий масалалада кўриб чиқамиз.

Масала:

Қуйидаги шартли маълумотлар асосида иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларини кўриб чиқамиз.

29-жадвал

Ходимлар ҳақида шартли маълумотлар

Ўртача рўйхатдаги ишчилар сони	200
Ишга келган ва келмаган киши/кунлар	73000
Ҳақиқий ишланган киши/кунлари	53200
Байрам ва дам олиш киши/кунлари	12000
Узрли ишга келмаган киши/кунлари	7700
Шу жумладан:	
Навбатдаги таътил	360
Ўқув таътили	150
Ҳомилдорлик таътили	130
Касаллик сабабли	90
Қонун бўйича рухсат этилган	40
Кун давомида узрли фойдаланилмаган киши/соатлар	1000
Шу жумладан:	
Касаллик сабабли	300
Эмизикли болага қараш сабабли	450
Давлат мажбуриятларини бажариш	250
Тўлиқ иш вақтининг йўқотилиши	100
Шу жумладан:	
Маъмурият рухсати билан	45
Саббсиз	30
Кун давомида бўш туриш	25
Алмашиниш орасидаги иш саотининг йўқотилиши	1000
Шу жумладан:	
Алмашиниш орасидаги бўш туриш	500
Кеч қолиш	100
Эрта келиш	100
Меҳнат интизомини бузиш натижасида	300
Ишланган киши/соатлар	340500
Шу жумладан, устама	4000
Белгиланган иш кўннинг давомийлиги	6,6

Календарь вақт фонди киши/кунлари:

$$53200+7700+100+12000=73000 \text{ к/к.}$$

Шу фондни ўртача рўйхатдаги ходимлар сонининг йилдаги календарь кунларига кўпайтмаси ҳам беради:

$$200 \times 365 = 73000 \text{ к/к.}$$

Табель иш вақти фонди:

$$73000 - 12000 = 61000 \text{ к/к.}$$

Максимал имкониятли иш вақти фонди:

$$61000 - 3600 = 57400 \text{ к/к.}$$

Иш вақти фондларидан фойдаланиш кўрсаткичлари.

1) Календарь иш вақти фондидан фойдаланиш:

$$K_{\text{киф}} = \frac{\text{ишланган киши/кунлар}}{\text{календарь иш вақти фонди}} = \frac{53200}{73000} = 0,729 * 100\% = 72,9\%$$

2) Табель иш вақти фондидан фойдаланиш:

$$K_{\text{киф}} = \frac{\text{ишланган к/к}}{\text{табель вақт фонди}} = \frac{53200}{61000} = 0,872 * 100\% = 87,2\%$$

3) Максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиш:

$$K_{\text{киф}} = \frac{\text{ишланган к/к}}{\text{максимал иш вақти фонди}} = \frac{53200}{57200} = 0,927 * 100 = 92,7\%$$

Демак, фойдаланилмаган иш вақти 7,3%ни ташкил этган.

Иш даври давомийлиги деганда ўртача иш куни, ўртача иш оyi, ўртача иш йили давомийлиги тушунилади. Иш даври давомийлиги меҳнат қонуниятига мувофиқ белгиланган иш ҳафтасининг узунлиги, яъни 40 ва 36 соатлик иш ҳафтасига боғлиқ ҳолда ҳисобланади.

Белгиланган иш кунининг узунлиги:

– беш кунлик иш ҳафтаси учун:

$$40\text{с} : 5\text{к} = 8\text{с};$$

$$36\text{с} : 5\text{к} = 7,2\text{с}.$$

– олти кунлик иш ҳафтаси учун:

$$40\text{с} : 6\text{к} = 6,67\text{с};$$

$$36\text{с} : 6\text{к} = 6\text{с}.$$

Белгиланган иш кунининг узунлиги ўртача арифметик усулда ҳисобланади.

Масала. Корхонада 100 ходимдан 12 таси имтиёзли 36 соатлик иш ҳафтаси бўйича ишласа, белгиланган ўртача иш кунининг узунлиги:

$$L_{\text{ик}} = \frac{8к \cdot 8с + 12к \cdot 7,2с}{100} = 7,9 \text{ соат}$$

Демак, беш кунлик иш ҳафтаси бўйича ўртача белгиланган иш куни узунлиги 7,9 соатга тенг.

Белгиланган иш оғи, йилининг давомийлигини ҳисоблашда максимал имкониятли вақт фонди ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади. Ҳақиқий иш даврининг давомийлиги куйидагича ҳисобланади:

1. Иш оғи ва ҳафтасининг узунлиги:

$$L_{\text{но}} = \frac{\text{ой (ҳафта) давомида ишланган иш кунлари}}{\text{ишчиларнинг ой (ҳафта)лик ўртача сони}} \text{ (кунларда)}$$

$$L_{\text{ик}} = \frac{\text{ой (ҳафта)да ишланган барча киши/соатлари}}{\text{ишчиларнинг ой (ҳафта)лик ўртача сони}} \text{ (соатларда)}$$

2. Иш кунининг узунлигини 6 кунлик иш ҳафтаси бўйича аниқлаш учун ишланган барча киши/соатлари ишланган киши/кунларига бўлинади, 5 кунлик иш ҳафтасини аниқлаш учун ишланган барча киши/соатлари ишланган киши/кунлари ва қўшимча дам олиш киши/кунларига бўлинади.

Ҳақиқий иш даври давомийлигининг белгиланган иш даври давомийлигига нисбати қай даражада иш даври узунлигидан фойдаланилганлиги кўрсаткичини беради.

30 жадвал

Корхонада йил давомида иш вақтидан фойдаланиш

Иш вақтидан фойдаланиш	Киши кун
Ҳақиқий ишланган	126000
Кун давомида бўш туриш	120
Ишга келмаган жами	32100
шу жумладан:	
Навбатдаги таътил	6200
Байрам ва дам олиш кунлари	40200

Календарь ва максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиш кўрсаткичи 7,3% км.

Жонли меҳнат сарфлари ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони ёки ишланган киши/кунлари киши/соатлари сони кўрсаткичлари билан ифодаланади.

Утган асрнинг 50-йиллари охиригача социалистик давлат статистикасининг меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ишчилар

меҳнат сарфигина ҳисобга олинган, 60-йиллардан бошлаб, ишлаб чиқариш ходимларининг барча тоифалари (саноатда-саноатнинг ишлаб чиқариш ходимлари, қишлоқ хўжалигида чорвачилик ва деҳқончиликда банд бўлган ходимлар, қурилишда қурилиш-монтаж ишларида, ёрдамчи ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ва уларнинг меҳнат сарфлари эътиборга олина бошлади).

Иш вақти балансини тузиш иш вақти манбалари ва улардан қай даражада фойдаланилганлигини яққол кўрсатиб беради. Бу баланс икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда иш вақти манбалари келтирилади, иккинчи қисмда иш вақти фонди қандай ишлатилганлиги кўрсатилади.

31-жадвал

Иш вақти баланси

Иш вақти манбалари		Ҳақиқий ишланган ва ишланмаган вақт		
Кўрсаткичлар	Киши соатлар	Фойдаланиш	киши соатлар	%
Календарь вақт фонди (73000*6,6)	481800	Ҳақиқий ишланган (53200*6,6)	351120	
		Узрли сабабга кўра ишланмаган кунлар	27060	
Байрам ва дам олиш (12000*6,6)	79200	Шу жумладан:		
		Уқув таътили (1500*6,6)	9900	
Навбатдаги таътил (3600*6,6)	23760	Ҳомиладорлик таътили (1300*6,6)	8580	
		Касаллик сабабли (900*6,6)	5940	
		Қонун бўйича рухсат этилган 400*6,6	2640	
		Узрли ишланмаган киши соатлар	360	
		Шу жумладан:		
		Касаллик сабабли	170	
		Гўдак болали онага имтиёз	100	
		Давлат мажбуриятини бажариш	90	
		Иш вақтининг йўқотилиши		
		Жами :	300	
		Шу жумладан:		
		Тўлиқ иш кунининг йўқотилиши (30 к/к*6,6)	198	
		Иш куни ичида йўқотилган киши/соатлар	102	
		Шу жумладан:		
		Смена алмашиши орасида бўлиш туришлар	12	
		Кеч қолиш	20	
		Эрта келиш	36	
		Кеч келиб, меҳнат интизомини бузиш	34	
		Эрта кетиш	100	
		Меҳнат интизомини бузиш	300	
Максимал имкониятли иш вақти фонди	378840		378840	

Иш вақти баланси корхона, бирлашма, тармоқ доирасида тузилиши мумкин. Иш вақти баланси максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланишни таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга: ҳақиқий ишланган иш вақти, узрли ишланмаган иш вақти, иш вақтининг йўқотилиши. Бундай таҳлил динамикаси вақт ўзгариши билан максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланишда қандай ўзгаришлар бўлганлигини кўрсатади.

Юқоридаги масала шарти бўйича иш вақти баланси 31-жадвалдаги кўринишга эга бўлади.

Юқоридаги масала шартига биноан, тузилган баланс шунини кўрсатадики, максимал имкониятли иш вақти фондидан (351120 к/к : 378840 к/к) 92% кам фойдаланилган. Узрли сабабларга кўра, фойдаланилган иш вақти (27420 к/к : 378840к/к) 7,2% ни ташкил этган. Иш вақтининг йўқотилиши (300 к/к : 378840к/к) 0,8 % бўлган.

Таҳлилнинг кейинги босқичида шу иш вақтининг йўқотилиши қандай зарар келтирганлигини аниқлаш мумкин бўлади ва уни бартараф этиш йўлларини излашга чорлайди.

11.4. Меҳнат унумдорлиги статистикаси

Меҳнат унумдорлиги даражаси ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи энг муҳим кўрсаткич ҳисобланади. «Иқтисодиёт» фани меҳнат унумдорлиги муаммоларини ўрганишни XIX аср охирида бошлаган. Меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш бир ишлаб чиқариш ишчисига нисбатан натурал ифодада ўртача маҳсулот ишлаб чиқариш тарзида амалга оширила бошлади. Бу кўрсаткичлар саноатнинг алоҳида таркиби жиҳатидан бир хил (галоген) тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг энг муҳим турлари бўйича аниқланди. Сўнгра иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида маҳсулот кўрсаткичлари ҳамда меҳнат сарфлари ҳисоб-китобининг ривожланиши меҳнат унумдорлигини фақат натура ифодасида эмас, балки пул ифодасида ва фақат саноатда эмас, балки иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида, хизмат кўрсатиш соҳасини ҳам қўшган ҳолда ҳисоблаб чиқиш имконини берди.

Иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги меҳнат унумдорлиги даражасини таққослаш, шунингдек, унинг динамикасини ўрганиш ишлари бошланиб кетди. Дастлабки босқичларда унумдорлик меҳнат унумдорлиги сифатида ўрганилди, кейинчалик меҳнат унумдорлигини ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари унумдорлигига ўхшаш хусусий унумдорлик сифатида талқин қиладиган глобал унумдорлик концепцияси умум қабул қилинган кон-

цепцияга айланди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда миллий ҳисобчилик тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши унумдорликни ўрганиш соҳасидаги ишларга янги туртки бўлди, чунки бу тизим маълумотлари меҳнат унумдорлигини тармоқ ва бутун иқтисодий даражасида тадқиқ қилиш имконини беради, шунингдек, халқро таққослашлар учун асос яратади.

Маълумки, статистикада меҳнат унумдорлиги деганда, фақат жонли аниқ меҳнат унумдорлиги тушунилади. «Статистика»да унумдорликни фақат жонли эмас, балки моддийлашган меҳнат сарфини ҳам ҳисобга олиб ўрганадиган қатор ишлар бор. Биринчи бундай ёндашувни С.Г.Струмилин 1935 йилда нашр этилган “СССР қора металлургияси” асарида асослаб берган.

Ҳозирги кунда иқтисодчиларнинг аксарият кўпчилиги, унумдорлик ишлаб чиқариш ва жонли меҳнат сарфлари натижаларининг нисбатини, иқтисодий самарадорлик эса ишлаб чиқариш натижаларининг жонли ва моддийлашган меҳнат сарфларига муносабатини ифодалайди, деб ҳисоблайди. Жонли меҳнат сарфлари ходимларнинг ўртача рўйхатидаги сони ёки ишланган киши/кунлари, киши/соатлари сони кўрсаткичлари билан ифодаланади.

Ўтган асрнинг 50-йиллари охиригача социалистик давлат статистикасида меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ишчилар меҳнат сарфигина ҳисобга олинган. 60-йиллардан бошлаб, ишлаб чиқариш ходимларининг барча тоифалари (саноатда саноатнинг ишлаб чиқариш ходимлари; қишлоқ хўжалигида чорвачилик ва деҳқончиликда банд бўлган ходимлар; қурилишда қурилиш-монтаж ишларида, ёрдамчи ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ва уларнинг меҳнат сарфлари) эътиборга олина бошлади. Меҳнат унумдорлиги даражаси қилинган меҳнатдан олинган самарани (маҳсулот ёки хизмат) баҳолаб бориши лозим. Шунинг учун бу кўрсаткични ҳисоблашда сарф қилинган меҳнат – Т, натижавий кўрсаткичлар – Q лар нисбати олинади.

Ишлаб чиқариш натижалари кўрсаткичлари сифатида маҳсулотнинг натура шакли, шартли-натура шакли ва қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади. Маҳсулотнинг натура шаклидаги кўрсаткичлари бир турли маҳсулотнинг меҳнат унумдорлиги динамикасини аниқлаш имконини беради. Улардан меҳнат унумдорлигини маҳсулотнинг энг муҳим турлари бўйича тавсифлашда фойдаланилади:

$$W = \frac{q}{T}$$

Истеъмол қиймати бир хил бўлган, лекин айрим параметрлари билан фарқланган маҳсулотларни умумлаштириш мақсадида шартли-натурал меҳнат унумдорлиги даражасидан фойдаланилади:

$$W = \frac{\sum q k}{\sum T}$$

Бу ерда, k – шартли эталонга ўтказиш кўрсаткичи.

Маҳсулотнинг қиймат кўрсаткичлари меҳнат унумдорлигининг турли хил истеъмол қийматлари бўйича умумлашган тавсифларни олиш имконини беради:

$$W = \frac{\sum q P}{\sum T}$$

Бу ерда, P – баҳо.

Меҳнат унумдорлигининг натура шакли, шартли-натура шакли ва қиймат кўрсаткичлари билан бирга унумдорликнинг меҳнат кўрсаткичлари ҳам ҳисобланади. Улар айрим маҳсулот турларини ишлаб чиқаришнинг меҳнат талабига асосланади ва маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришда меҳнат сарфининг ўзгаришини акс эттиради. Унумдорликнинг меҳнат кўрсаткичлари бир турли маҳсулотнинг бир ёки бир неча турлари бўйича аниқланади:

$$W = \frac{\sum q t}{\sum T}$$

Бу ерда, t - меҳнат талабчанлиги.

Иккинчидан, юқоридаги кўрсаткичларнинг бир-бирига $\frac{T}{Q}$ тартиқсида олинса, чиққан натижа маҳраж бирлигига қанча сурат кўрсаткичи тўғри келишини ифодалайди ёки меҳнат талабчанлиги, яъни $t = \frac{T}{Q}$ тескари кўрсаткич ҳисобланади, чунки меҳнат талабчанлиги ошса, меҳнат унумдорлиги пасаяди, яъни тўғри ва тескари меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари орасида тескари боғлиқлик мавжуддир.

$$W = \frac{1}{t}, \quad t = \frac{1}{W}$$

Биринчи нисбатда меҳнат унумдорлиги даражаси $W=q/T$ вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки хизмат ҳаж-

мини ифодалаб, меҳнат унумдорлигининг тўғри кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткични ҳисоблашда суратига кўра, меҳнат унумдорлиги даражаси қуйидагилар бўлиши мумкин:

а) меҳнат унумдорлигининг натура шаклидаги кўрсаткичи;

б) меҳнат унумдорлигининг шартли-натура шаклидаги кўрсаткичи;

в) қиймат кўрсаткичи;

г) меҳнат кўрсаткичи.

Шунга кўра, ғарб иқтисодчилари фикрича, унумдорлик даражасини аниқлаш учун маҳсулот ҳамда уни яратишда иштирок этадиган ишлаб чиқариш омилларини статистик ҳисоблаш лозим. Маълумки, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот натура, шартли-натура шаклида ва қиймат кўрсаткичларида ўлчаниши мумкин. Агар унумдорлик даражаси ва динамикасини аниқлаш мақсадида маҳсулотнинг натура ёки шартли-натура шаклидаги кўрсаткичларидан фойдаланилса, унда улар фақат жонли меҳнат сарфи билангина таққосланади. Натижада жонли меҳнат сарфи бирлигига натура ёки шартли-натура шаклида ифодаланган, анъанавий статистикада кенг қўлланиладиган, мувофиқ келувчи кўрсаткичга айнан ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичига эга бўлинади. Бу усул бўйича ҳисобланган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари иқтисодиётнинг бир турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган тармоқларидаги меҳнат унумдорлиги даражасини тавсифлашда, шунингдек, бу даражаларни халқаро қиёслашда катта аҳамиятга эга.

Қиймат ифодасидаги унумдорлик кўрсаткичларига келсак, ҳолат бошқача тус олади. Бу ҳолатда унумдорлик даражаси маҳсулот кўрсаткичи ва уни ишлаб чиқариш омилларини танлашга боғлиқ бўлиб қолади.

Маҳсулот кўрсаткичи сифатида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш, ялпи пировард маҳсулот, соф маҳсулот, ялпи қўшилган қиймат, соф қўшилган қийматдан фойдаланиш мумкин. Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш сотиш нархидаги товар маҳсулоти қиймати, ўз эҳтиёжи учун ишлаб чиқарилган ускуна ва хўжалик усулидаги капитал қурилиш, шунингдек, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тугалланмаган қурилиш, корхона омборларидаги тайёр маҳсулот ва ярим тайёр маҳсулотларнинг ўсишини қамраб олади. Ялпи пировард маҳсулот корхона ёки тармоқдан ташқари ишлаб чиқаришга мўлжалланган маҳсулотнинг қийматидир. Ўз мазмунига кўра, бу кўрсаткич завод ёки тармоқ усули бўйича товар маҳсулоти кўрсаткичига мувофиқ келади. Соф маҳсулот барча ишлаб чиқариш омиллари сарфларининг (меҳнат сарфидан ташқари) қиймати чегараланган ялпи маҳсулот қиймати сифатида аниқланади.

Жонли меҳнат энг муҳим ишлаб чиқариш омили ҳисобланади. Уни ҳисоблаш мақсадида берилган даврдаги ходимларнинг ўртача сони ёки ишланган вақтдан фойдаланиш мумкин. Ишланган вақт меҳнат унумдорлиги даражаси ва динамикасини аниқлаш имконини беради. Ходимларнинг ўртача сони эса, фақат меҳнат унумдорлиги динамикасини эмас, балки унинг иш вақти потенциал фондидан фойдаланишга боғлиқ тарзда ўзгаришини ҳам акс эттиради. Равшанки, ишланган вақт тушунчаси малака, интенсивлик, меҳнат шарт-шароитлари ва бошқалар турлича бўлганлиги туфайли турли тоифадаги одимлар, иқтисодийнинг турли тармоқлари учун сифат жиҳатидан бир хил бўлмайди.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат сарфи ва ёлланмаган ходимлар меҳнат сарфини аниқлаш янада қийин муаммодир. Қишлоқ хўжалигидаги иш кучининг давомийлиги — табиий омиллар, географик зона ва етиштирилаётган экинга боғлиқ тарзда жуда ўзгаришчандир. Шунинг учун меҳнат сарфини аниқлаш мақсадида яқинлаштирилган эксперт баҳолашдан фойдаланилади.

Ёлланган ходимлар меҳнат сарфига келсак, у тадбиркорлар (эгаллик қилувчалар) ва унинг бепул ишлайдиган оила аъзолари ишлаган вақтни ўз ичига олади. Бу сарфлар ҳисоб-китоб иш куни ёки иш ҳафтасининг ўртача давомийлигини танлаб, текшириш маълумотлари бўйича ёки ёлланган ходимлар турли тоифалари иш кунининг давомийлигини мувофиқ қилувчи тоифадаги ёлланма ходимлар иш куни давомийлигига шартли тенглаштириш йўли билан аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги динамикаси индекслар ёрдамида ўраганилади. Индекслар индивидуал ва умумий бўлиб ўраганилади. Бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарилганда индивидуал меҳнат унумдорлиги индексларидан фойдаланилади:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0}$$

Бу ерда, W_1 ва W_0 - меҳнат унумдорлиги базис ва жорий даражалари.

Бу меҳнат унумдорлигининг тўғри кўрсаткичи ёрдамида тузилган индекс ҳисобот даврида базис даврга қараганда қай даражада меҳнат унумдорлиги ўзгаришини кўрсатиб беради.

Бу индексни тескари кўрсаткич ёрдамида меҳнат талаби бўйича ҳам тузиш мумкин, лекин шунини инобатга олиш керакки, меҳнат талаби t , тўғри кўрсаткичи вақт бирлигида ишлаб чиқариш W кўрсаткичи билан тескари боғлиқликда бўлганлиги сабабли, бу индекс ҳам тескари тузилади, яъни:

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1}$$

$\frac{t_1}{t_0}$, лекин бу ҳолда чиққан натижа қай меҳнат талаби даражасида ўзгарганлигини акс эттиради, яъни:

$$i_t = \frac{t_1}{t_0} = \frac{T_1}{q_1} : \frac{T_0}{q_0}$$

Демак, бу индекслар орасида ҳам тескари боғлиқлик мавжуд:

$$i_w = \frac{1}{i_t}$$

Бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар, бирлашма бўйича умумий меҳнат унумдорлиги натурал индекси ҳисобланади.

$$I\bar{w} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0}$$

Бу ерда ҳисобот давридаги меҳнат унумдорлигининг ўртача даражаси базис давридаги меҳнат унумдорлигининг ўртача даражаси билан қийёсланади.

Бир турдаги истеъмол қийматиға эға бўлган, лекин айрим параметрлар билан фарқланадиган маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналари бўйича меҳнат унумдорлиги динамикаси ўзгариши шартли-натура индекси ёрдамида ўрганилади.

$$I\bar{w} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1 k}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 k}{\sum T_0}$$

Натура ва шартли-натура шаклдаги индексларнинг афзаллиги шундаки, улар энг аввал жонли меҳнат унумдорлиги динамикасини ифодалайди. Бундан ташқари, маҳсулотни ўлчашнинг натура ва шартли-натура шаклдаги индекслари ўтган аср 50-йиллари бирликларини қўллаш, бу индексларни ҳисоблаш ва бир хил маҳсулот турлари бўйича белгиланган турли корхоналар, минтақалар ва мамлакатдаги меҳнат унумдорлиги даража-

сини қиёслаш жараёнларини соддалаштиради. Шу билан бирга, маҳсулотнинг натура ва шартли-натура шаклидаги кўрсаткичларидан фойдаланиш меҳнат унумдорлигининг натура ва шартли-натура шаклидаги индексларни қўллаш соҳасини жиддий чеклайди; улар орасида алоҳида корхоналарда, иқтисодиёт тармоқларида ва бутун мамлакат иқтисодиётида унумдорлик динамикасини ўрганиш деярли мумкин эмас.

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1}$$

Юқорида кўрилган индекслар ўзгарувчан таркибли индекслардир, чунки бу индексларга икки омил таъсир кўрсатади:

1. Меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариши (\bar{W}).

2. Сарф қилинган иш вақти салмоғининг ўзгариши ($\sum T$).

Булар ўзгарувчан таркибли меҳнат унумдорлиги ўзгарганлигини ифодалайди.

Бу ўзгаришнинг ҳар бир омили таъсирини алоҳида ўрганиш мақсадида индекслар қуйидагиларга бўлинади:

Доимий таркибли меҳнат унумдорлиги индекси (Струмилин усули).

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) T_1}{\sum T_1};$$

бу индекс фақат меҳнат унумдорлиги даражаси ўзгаришини акс эттиради.

Иккинчи омил, яъни сарф қилинган иш вақти салмоғи ўзгариши натижасида қай даражада меҳнат унумдорлиги ўзгарганлигини акс эттиради.

$$I_w(dT) = \bar{I}_w : \bar{I}_w$$

Масала.

Икки бригада бўйича терилган пахта ва теримчилар ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган.

32-жадвал

Пахта ва теримчилар ҳақида маълумотлар

Бригадалар	Сентябрь		Октябрь	
	Терилган пахта, кг	Ўртача теримчилар сони, киши	Терилган пахта, кг	Ўртача теримчилар сони, киши
	q_0	T_0	q_1	T_1
1	75000	50	82000	62
2	100000	60	130000	78

Биринчи бригада бўйича меҳнат унумдорлиги индекси:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{8200}{62} : \frac{2500}{50} = \frac{1323}{1500} = 0.882 * 100 = 88.2\%$$

меҳнат унумдорлиги 11,8% га камайган.

Иккинчи бригада бўйича меҳнат унумдорлиги индекси:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{130000}{78} : \frac{100000}{60} = \frac{1667}{1667} = 1 * 100 = 100\%$$

яъни меҳнат унумдорлиги ўзгармаган

Иккала бригада бўйича меҳнат унумдорлиги индекси.

$$I_w = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{82000 + 130000}{62 + 78} : \frac{75000 + 100000}{50 + 60} = \frac{212000}{140} : \frac{175000}{110} =$$

$$= 1514,3 : 1590,9 = 0,9518 * 100 = 95,18\% ;$$

яъни, 4,92 %г га камайган

Шундай ўзгаришга қандай омил қай даражада таъсир этганлигини ўрганиш мақсадида қуйидаги ҳосилдор индексларни ҳисоблаймиз:

Доимий таркибли индекс:

$$\bar{i}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{0.882 \times 62 + 1 \times 78}{62 + 78} = \frac{54.7 + 78}{140} = \frac{132.7}{140} = 0,948 \times 100 = 94,8\%$$

фақат ўртача меҳнат унумдорлиги ўзгариши натижасида умумий меҳнат унумдорлиги 5,2%га камайган.

Таркиби силжиш индекси:

$$I_{w(d)} = \frac{I_w}{\bar{i}_w} = \frac{0,9818}{0,948} = 1.036 \times 100 = 103,6\% ;$$

Иккинчи бригадада меҳнат унумдорлиги юқорироқ бўлган, сарф қилинган иш вақти салмоғи октябрь ойида сентябрдагига нисбатан (55,7 . 54,5) 1,2 пунктга ошганлиги умумий меҳнат унумдорлигининг қўшимча 3,6% ошишига сабаб бўлган.

Турли хил истеъмол қиймати ишлаб чиқарилганда ёки истеъмол қийматлар ва хизматлар бўйича умумий меҳнат унумдорлиги динамикасини ўрганиш мақсадида қиймат меҳнат унумдорлиги индексидан фойдаланилади:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1 P}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P}{\sum T_0}$$

Бу ерда, P - ўзгармас баҳо.

Ўзгармас баҳо турли хил истеъмол қийматларини умумлаштириш мақсадида "соизмеритель" тариқасида фойдаланилади.

Шундай "соизмеритель" тариқасида t - меъёр (меъёр) бўйича меҳнат талабчанлигидан ҳам фойдаланиш мумкин:

$$\overline{W} = \frac{\sum q_1 t_H}{\sum T_1} + \frac{\sum q_0 t_H}{\sum T_0} = \frac{\overline{W}_1}{\overline{W}_0}$$

Бу индексга ишлатилган хомашё қиймати таъсир кўрсатмайди. Вақт бирлигида турли хил меъёр соатда ишлаб чиқариш билан фарқланади:

$$\overline{W} = \frac{\sum q t_H}{\sum T}$$

Бу индекс меҳнатни меъёрлаштириш яхши ташкил этилган ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бунда ўзгарувчан ва доимий таркибли меҳнат унумдорлиги индекслари қиймати, қўшилган қиймат бўйича ҳам, соф маҳсулот бўйича ҳам аниқланиши мумкин. Кўпинча натурал, қўшимча қиймат меҳнат унумдорлиги индексидан қорхона ёки фирма даражасидаги меҳнат унумдорлигини тавсифлаш, яъни қўшилган қиймат ёки соф маҳсулотдан айрим тармоқлар ёки бутун иқтисодиёт даражасидаги меҳнат унумдорлигини тавсифлашда фойдаланилади.

Ҳозирги кунда меҳнат унумдорлиги даражаси, динамикасини тармоқлар ва бутун иқтисодиёт бўйича тавсифлашда миллий ҳисоблар тизими маълумотларидан кенг фойдаланилади. Глобал ёки тотал унумдорлик омиллари индексларини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлар, яъни соф ички маҳсулот, меҳнат сарфи, оралиқ истеъмол, асосий капитал истеъмоли ва бошқа омиллар сарфининг динамика қаторларини жорий қоида қийсланадиган нархларда олдиндан тузиш тавсия этилади. Бунда соф ички маҳсулот омиллари қиймати бўйича баҳоланади.

Айтиш лозимки, базис даври учун омилларнинг глобал унумдорлиги бирга тенг, чунки маҳсулотнинг нархлар омили бўйича қиймати омиллар сарфлари йиғиндисига тенг. Бошқа даврлар унумдорлигининг даражалари қийсланадиган нархлар омилидаги маҳсулот қийматини омилларнинг қийсланадиган нархлардаги сарфларига бўлишдан олинадиган натижа сифатида аниқланади. Бу индексларни ҳисоблашни соддалаштириш ва ҳар бир омилнинг яққол таъсирини кўриш мақсадида юқоридаги индексларга ўзгартириш киритилади:

1. Ўзгарувчан таркибли меҳнат унумдорлиги индекси:

$$I_{\bar{w}} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum d_{T_1}} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Бу ўзгарувчилар $W = \frac{q}{T}$. Бундан $q = W T$ иккинчи ўзгарувиш шундан келиб чиқадики,

$$\bar{W}_0 = \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} \quad \bar{W}_1 = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1};$$

бу ўртача тортилган арифметик усул.

Ўртачанинг айрим математик хусусиятларидан бири шундан иборатки, агар "соизмеритель" қандайдир бир хил доимий сонга кўпайтирилиб ёки бўлинса ўртача миқдор ўзгармайди. Шунинг учун T унинг салмоғи тенглаштирилиб олинади.

Бу ерда: биринчи омил (W_0 ва W_1);
иккинчи омил (d_{T_0} ва d_{T_1}).

Биринчи омилнинг таъсирини ўрганиш учун иккинчи омил ўзгармас таркибда олинади. Доимий таркибли индекс:

$$I_w = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum W T_1} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Иккинчи омилнинг таъсирини ўрганиш учун биринчи омил ўзгармас ҳолда олинади. Таркибий силжиш индекси:

$$I_w(dT) = \frac{\sum W_0 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_0 d_{T_1}}{\sum d_{T_1}} : \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_0 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Доимий таркибли ва таркибий силжиш индекслари ўзгарувчан таркибли индекснинг ҳосилалари бўлганлиги учун, улар орасида қуйидаги боғлиқлик мавжуд:

$$I_{\bar{w}} = I_w : \bar{I}_w(dT).$$

Юқорида кўриб чиқилган, турли хил усулда ҳисобланган доимий таркибли индекслар натижалари турли хил бўлади:

$$\bar{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum t_0}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1};$$

$$\bar{I}_w = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}}$$

Бу иккала усулда ҳисобланган индексларга индекслаштири-
лаётган кўрсаткич турли хил ўзгармас "соизмеритель"да олинган:
- биринчи индексга ўзгармас маҳсулот салмоғи - (dq);
- иккинчи индексга ўзгармас сарф қилинган вақт сал-
моғи - (dT).

Таркибий силжиш индекслари ҳам шу икки усулда юқори-
да кўрилган сабабга кўра турлича бўлади. Ҳар хил сарф бир-
ликларига нисбатан ҳисобланган меҳнат унумдорлиги кўрсат-
кичлари ўртасидаги боғлиқлик. Меҳнат сарфи бирлиги кишиF
соат, кишиFкун, кишиFой ва кишиFйил демакдир. Демак, меҳ-
нат унумдорлигининг даражаси: ўртача соатлик, ўртача кун-
лик, ўртача ойлик, ўртача йиллик ва ҳоказо бўлиши мумкин.

Меҳнат унумдорлигини бир қанча меҳнат сарфи бирлик-
ларига ҳисоблаш меҳнат унумдорлигини ўрганиш жараёнини
бойитади ва меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига иш вақтидан
фойдаланиш даражаси таъсирини кўрсатиб беради.

Қисқача хулосалар

Халқ хўжалигида банд бўлганларга турли хил иқтисодий фаолият билан банд бўлганлар, корхона, ташкилот, муассасалар, яъни юридик шахсларда ва шу билан бирга физик банд бўлганлар ҳам киритилади. Демак, умумий банд бўлганларни ўрганиш микро-даражада, яъни корхона, фирма ва ҳоказоларда банд бўлганларни ўрганишдан бошланади. Корхонада банд бўлганларни ўрганиш мақсадида рўйхатдаги ходимлар сони тузилади, бу кўрсаткич фурсатли бўлиб, ўзгаришига ходимлар ҳаракати таъсир этади. Бу ҳаракатни ўрганиш мақсадида муғлақ ва нисбий ҳаракат кўрсаткичлари ҳисобланади. Турли хил иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашда қўлланиладиган ўртача рўйхатдаги, ўртача ишга келганлар ва ўртача ҳақиқий ишлаганлар сони ҳисобланади.

Ишчи кучидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида, иш вақти ўрганилади. Агар меҳнат, унинг давомийлиги билан ўлчанса, иш вақти эса календарь вақтининг бир қисми бўлиб, ишчининг шу календарь вақтида ишлаган вақтини ифодалайди. Меҳнат статистикаси амалиётида кўпроқ ишланган ишчиГкун ва ишчиГсоат ўлчов бирликларидан фойдаланилади.

Иш вақти фондлари: календарь, табель ва максимал имкониятли вақт фондларига бўлиб ўрганилади. Шу вақтларидан фойдаланиш даражасини ўрганиш мақсадида нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бу нисбий кўрсаткичлардан фақат максимал имкониятли иш вақти фондидан 100%га фойдаланиш мумкин, агар ишни ташкил этиш юқори ўринда бўлса, иш вақтидан фойдаланишни ўрганишда, белгиланган иш даврининг (кун, ҳафта, ой, йил) давомийлиги ва ҳақиқий иш даврининг давомийлиги ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар бир-бирига нисбатан қай даражада белгиланган иш даври давомийлигидан фойдаланилганликни кўрсатади.

Иш вақтидан фойдаланишни ўрганишда иш вақти баланси асқотади. Бу балансда иш вақти манбалари ва улардан фойдаланиш кўрсатилади, бу эса фойдаланилмаган иш вақтини аниқлашга ва бунинг натижасида келтирилган зарур миқдорни баҳолашга ёрдам беради.

Меҳнат унумдорлиги даражаси ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи энг муҳим кўрсаткич ҳисобланади, у тўғри ва тескари кўрсаткичлар ёрдамида баҳоланади. Тўғри меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи - вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини ифодалайди. Тескари меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи, меҳнат талабчанлиги маҳсулот бирлигига сарф этилган иш вақти бирлигини ифодалайди. Бу кўрсаткичлар орасида тескари боғлиқлик мавжуд.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишчи кучи ҳақида тушунча.
2. БМХТ-93га биноан банд бўлганларнинг таснифи.
3. Ёлланма ходимлар ҳақида тушунча ва уларнинг таркиби.
4. Рўйхатдаги ходимлар сонига кимлар киритилади?
5. Нима мақсадда ва қандай усулларда ўртача рўйхатдаги ходимлар сони ҳисобланади?
6. Ишчи кучи ҳаракати қандай кўрсаткичлар ёрдамида ўрганилади?
7. Иш вақти ҳақида тушунча.
8. Иш вақти ўлчов бирликлари.
9. Иш вақти фондалари ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари.
10. Белгиланган иш вақти давомийлигини ҳисоблаш.
11. Ўртача иш вақти давомийлиги.
12. Ҳақиқий иш вақти давомийлиги.
13. Иш вақти давомийлигидан фойдаланиш кўрсаткичи.
14. Иш вақти баланси ва унинг моҳияти.
15. Меҳнат унумдорлигини халқ хўжалиги ривожланишида тутган ўрни.
16. Меҳнат унумдорлиги даражасини ҳисоблаш усуллари.
17. Меҳнат унумдорлиги динамикасини ўрганиш.
18. Ўзгарувчан таркибли индексларни ҳисоблаш усуллари.
19. Доимий таркибли индексларни ҳисоблаш усуллари ва улар орасидаги фарқ.
20. Таркиб силжишли индексларни ҳисоблаш усуллари ва улар орасидаги фарқ.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-т.-Т.: Ўзбекистон, 1991.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. – М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг.
4. Кулагина Г.С. Национальное счетоводство. Учебник. - М.: Финстатинформ, 1998.
5. Еремена Н.М., Маршалова В.П. Статистика труда.- М.: Финансы и статистика, 1988.

ХII боб

АСОСИЙ ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ

12.1. Асосий фондлар ҳақида тушунча

Миллий бойликнинг асосий қисми асосий фондлар ҳисобланади. Асосий фондлар деганда, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган, узоқ муддат хизмат қиладиган, натурал физик хусусиятларини йўқотмайдиган, маҳсулот ишлаб чиқаришда ёки хизмат кўрсатишда иштирок этадиган ишлаб чиқариш фаоллари тушунилади. Товар ишлаб чиқаришда иштирок этадиган асосий фондлар, бу - аввало ишлаб чиқариш воситалари (болға, арра ва ҳ.к) бўлиб, меҳнат предметиға таъсир кўрсатади ва бу ишлаб чиқаришда иштирок этиш жараёнида ишлаб чиқариш босқичларида узоқ муддат, бир неча бор иштирок этади ва физик хусусиятларини йўқотмайди. Масалан, тикув машинаси бир кўйлак тиккандан кейин ҳам қандай бўлса, шундайлигича қолаверади, лекин у озгина эскиради, яъни емирилади. Кўйлак тикиш жараёнини кўриб чиқадиган бўлсак, материал бир ишлаб чиқариш жараёнида физик хусусиятини тўла йўқотади. Олдин материал эди, кейин эса кўйлакка айланди. Бу айланма фонд меҳнат предметиدير. Ҳисоб-китобни осонлаштириш мақсадида, амалиётда асосий фондларға узоқ муддат, бир йилдан кам бўлмаган муддатта хизмат кўрсатадиган объектлар киритилади. Қиймат чегараси, бу баҳо динамикасиға боғлиқ ҳолда ўзгарувчандир.

Асосий фондларға номоддий ишлаб чиқарилган фаоллар ҳам киритилади. Масалан, ноёб расмлар, адабий асарлар, компьютер дастурлари билан таъминлаш, геологик қидирув ишлари ва ҳ.к

Асосий фондларни ҳисобға олиш услубиятида МХТға қараганда амалиётда фарқли томони шундан иборатки, МХТда нафақат хизмат қиладиган асосий фондлар, балки тугалланмаган объектлар ҳам киритилади. Мулк эғасиға топширилган дақиқадан асосий фондға айланади. Шундай қилиб, МХТда асосий фондлар қиймати тугалланмаган моддий фаол қийматиға, яъни буюртмачи томонидан тўланган бино, иншоотларнинг эса тўланмаган қийматиға; ускуналарнинг тўланмаган ишлаб чиқариш қисмиға, буни ҳам буюртмачи томонидан тўланган ўрнатилмаган ускуналар қийматиға киритилади. Бу бўлимға: мол, ҳосилға кирмаган кўп йиллик экинлар, маҳсулот олиш мақсадида боқилаётган асалари, қуш, балиқ ва ҳоказолар киради.

12.2. Асосий фондлар таснифи

Асосий фондлар таснифи қуйидагича:

1. Бино (тураржой биносидан ташқари).
2. Иншоотлар.
3. Турар жой бинолари.
4. Машина ва ускуналар.
5. Транспорт воситалари.
6. Ишлаб чиқариш ва хўжалик инвестори ва инструментлар.
7. Ишчи ва маҳсулдор мол.
8. Кўп йилги экин.
9. Бошқа асосий фондлар.

Бу моддий асосий фондлар таснифи иқтисодийнинг ҳар бир тармоғи учун аниқлаштирилади. Саноат асосий фондлари таснифи, қишлоқ хўжалиги асосий фондлари таснифидан фарқланади, лекин ҳамма тармоқ таснифлари, албатта, асосий фондлар умумий таснифига мослашиши лозим. Асосий фондларнинг натурал-физик таснифи асосий фондлар таркибида ўзгаришларни, фаол ва суғуст қисми салмоғи ўзгаришини баҳолашда қўл келади. Ҳар бир тармоқ ўз хусусиятларига кўра, асосий фондларнинг фаол ва суғуст бўлинмасига киритилади. Масалан, нефть ва газ саноатида скважиналар иншоот бўлинмасига кириб, фаол қисми ташкил этади, энгил саноатда эса иншоотлар асосий фондларнинг суғуст қисмига киради.

12.3. Асосий фондларни баҳолаш усуллари

Умумий таъриф бериш, у корхонага ҳақиқатда қанчага тушганлиги, ишлаб чиқариш жараёнида емирилган қисмини ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига ўтказиш ва бошқа таъриф бериш мақсадида асосий фондлар қуйидагича баҳоланади:

Асосий фондларнинг тўла бошланғич қиймати — бу, асосий фондни ишлаб чиқариш жараёнига киритиш арафасида эгасига қанчага тушганлигини ифодалаб, ўз ичига сотиб олиш харажати-дан бошлаб, то ишлаб чиқаришга бирламчи туширгунча бўлган барча харажатларни, яъни транспорт, ортиш, тушуриш, ўрнатиш ва ҳоказо харажатларни олади. Уларнинг тўла бошланғич қиймати корхона баланси китобида қайд этилади, қилинган харажатларнинг барчаси ишлаб чиқариш жараёнида қопланиши лозим.

Юқорида қайд этилганидек, асосий фондлар узоқ муддат хизмат қилади, агар баҳо ўзгариши, инфляция бўлмаса, бу кўрсаткичдан фойдаланишда ҳеч қандай қийинчилик бўлмайди. Лекин ҳозирги пайтда икки йил олдинги 50000 сўм билан бу-

гунги 50000 сўм бир-бирига тенг эмас. Агар асосий фондни тўла бошланғич қиймати беш йил олдин 50000 сўм бўлган бўлса, бугунги кунда шу 50000 сўмга шундай асосий фондни харид қилиб бўлмади. Демак, қилинган инвестиция ўз қийматини йўқотмаслиги учун, бугунги кунда ҳам қайтариб олинган қийматга, шундай асосий фонд харид қилиш мумкин бўлиши лозим. Шунинг учун, асосий фондни тўла тиклаш қийматидан фойдаланилади. Бу қиймат мазкур шароитда янги шундай асосий фонднинг такрор ишлаб чиқариш қийматини ифодалайди. Тўла тиклаш қийматини ҳисоблаш асосий фондларни қайта баҳолаш кўрсаткичи ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Илгари баҳо нисбатан ўзгармас даврда асосий фондларни қайта баҳолаш ўртача ўн йилга тўғри келарди. Ҳозирги пайтда улар ҳар йили қайтадан баҳоланади. Тўла тиклаш қиймати ҳисоблангандан сўнг корхона баланс китобида шу қиймат ҳақида янги баҳо қайд этилиб, энди амортизация ажратмалари шу баҳодан ҳисобланади. Миллий ҳисоблар тизимида асосий фондлар фақат тиклаш қиймати орқали баҳоланади.

Юқорида кўриб чиқилган қийматлар тўла қиймат бўлиб, асосий фонднинг янгилик ҳолатидаги қийматидир. Лекин асосий фонд доимо эскириб боради, бу эскириш икки хил бўлади:

- жисмоний емирилиш;
- маънавий емирилиш.

Жисмоний емирилиш ишлаб чиқариш жараёнида содир бўлиб, емирилиш қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот қийматига ўтказиб боради. Демак, жисмоний емирилиш қопланади.

Маънавий емирилиш икки кўринишда бўлади: биринчиси, техника-технология тараққиёти натижасида маънавий эскириш. Иккинчиси, шундай асосий фондни такрор ишлаб чиқарилиши бугунги кунда анча арзонлашди. Маънавий эскириш корхона учун йўқотишдир, у қопланмайди. Шунинг учун асосий фонд ишлаб чиқаришга иложи борича тезроқ киритилиб, ундан унумлироқ фойдаланиш лозим, қилинган сарф-харажат қоплангандан сўнг йиғилган амортизация фондидан юқори унумлироқ фондларга янгилаш маъқул.

Шу емиришларни инобатга олган ҳолда ҳақиқий қолдиқ қиймат ҳисобланади:

- тўла бошланғич қийматидан эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қиймати;
- тўла тиклаш қийматидан эскириш суммаси айрилган ҳолдаги қиймати.

Тўла бошланғич қийматидан эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қийматини ҳисоблашда, тўла бошланғич қийматидан ишлаб

чиқариш жараёнида амортизация ажратмаси орқали ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматига ўтказилган емирилиш қиймати айрилиб, таъмирлаш орқали қисман тикланган қиймати қўшилади. Тўла тиклаш қийматидан эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қийматини ҳисоблашда, тўла тиклаш қийматини эскириш кўрсаткичига ўзгартириш (корректировка этиш) орқали ҳисобланади.

Масалан, асосий фонднинг тўла тиклаш қиймати 500 минг, эскириш кўрсаткичи 12%ни ташкил этса, эскириш суммаси $500 \cdot 0,12 = 60$ минг сўм, тўла тиклаш қиймати эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қиймати, яъни қолдиқ қиймати $500 - 60 = 440$ минг сўм бўлади.

12.4. Асосий фондлар амортизацияси

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиши натижасида емирилиб, шу емирилиш суммаси, ишлаб чиқараётган маҳсулот қийматига амортизация ажратмаси орқали ўтказилади.

Йиллик амортизация суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$A = \frac{\Phi - T}{\Gamma}$$

Бу ерда: Φ — асосий фонднинг тўла бошланғич ёки тиклаш қиймати;

T — асосий фонднинг тугатилиш қиймати (Демонтаж харажати айрилади);

Γ — меъерий хизмат қилиш муддати (йиллар).

Йиллик амортизация меъери:

$$N_a = \frac{A}{B} \times 100\%;$$

B — баланс қиймати.

Амортизация меъери ҳар бир асосий фондлар гуруҳлари бўйича алоҳида фарқланади. Қайси тармоқда ишлатилишидан қатъиназар асосий фонднинг ҳар бир турига бир хил амортизация меъери белгиланади. Ишлаб чиқариш хусусиятига кўра, табиий шароитига ва бошқаларга кўра алоҳида асосий фондлари амортизация ажратмалари меъери тўғриловчи кўрсаткичлар қўлланади. Бу амортизация ажратмалари меъерлари йиллик ҳисобланади, бухгалтерия ҳисоботида ҳар ойлик амортизация ажратмалари ҳисобланади.

Амортизация меъерлари ажратмалари фақат меъерий хизмат қилиш муддатида ажратилади. Асосий фонддан фойдаланилмаган даврда амортизация ажратмалари ажратилмайди. Қуйидаги асосий фондлар турлари бўйича амортизация ажратмалари ажратилмайди: кутубхона фонди; тураржой фонди;

шаҳар ободонлаштириш фонди; бюджет ташкилотлари фонди.
 Ҳозирги пайтда қуйидаги амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усуллари мавжуд:

- чизиқли усул;
- тезлаштирилган амортизация усули;
- пасайтирилган кўрсаткичлар бўйича амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усули ва ҳ.к.

Чизиқли усулда, амортизация ажратмалари, бутун меъёрий хизмат қилиш даврида тенг, бир хил ҳисоблаб борилади.

Тезлаштирилган амортизация усулида, амортизация икки меъёрий бўйича қолдиқ қийматидан ҳисобланиб борилади.

Масалан, асосий фонд баланс қиймати 500 минг сўм, меъёрий хизмат қилиш муддат 10 йил бўлса, амортизация меъёри 10% бўлади ва чизиқли амортизация ажратмасини ҳисоблаш усулида ҳар йилги амортизация ажратмалари 50 минг сўм бўлади.

Тезлаштирилган амортизация усулида эса биринчи йил:

$$A = 500 \cdot 0.2 = 100 \text{ минг сўм.}$$

Иккинчи йил:

$$A = (5000 - 100) \cdot 0.2 = 80 \text{ минг сўм ва ҳ. к.}$$

Бу усул фақат асосий фондларнинг фаол қисмигина қўлланиши мумкин.

Пасайтирилган кўрсаткич бўйича амортизация ажратмаларини ҳисоблашга ўтишни корхона маъмурияти қабул қилиб, бу усул, одатда, асосий фондлар қайта баҳоланиши натижасида корхона молиявий-иқтисодий кўрсаткичлари ёмонлашади.

МХТда охириги икки амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усули қўлланилмайди.

12.5. Асосий фондлар баланси

Асосий фондлар баланси уларнинг йил давомидаги ҳаракатини ифодалаб, тўла қиймати бўйича ва қолдиқ қиймати бўйича тузилади. Бу балансда нафақат асосий фаолият билан банд бўлган асосий фондларни, балки ёрдамчи хўжаликлар асосий фондларини ҳам акс эттиради.

33-жадвал

Баланс қиймати бўйича асосий фондларнинг баланс жадвали

Асосий фондлар турлари	Йил бошдан мавжудлиги	Йил давомида киритилган			Ҳисобот йилида чиқиб кетган			Йил охирида мавжудлиги
		Ж	шу жумладан		Ж	шу жумладан		
			А	Киритилган асосий фондлар		Бошқа қиритилган	А	
		М	И	М	И	М	И	
	1	2	3	4	5	6	7	8

Бу баланс жадвал баланс қийматида тузилиб, унинг асосида доимий, ўртача йиллик ва бошқа баҳоларда ҳисоблаш учун асос ҳисобланади. Унинг тузилиш қатори бухгалтерлик ҳисоботлари ва статистик ҳисоботлардан, танланма кузатиш ўтказиш асосида тузилади. Балансда асосий фондларнинг тўла қиймати бўйича ҳаракати ёки тўла бошланғич ёхуд тўла тиклаш қиймати бўйича акс эттирилади.

Йил давомида киритилган асосий фондларга юридик ёки жисмоний шахслардан сотиб олинган, иложсиз берилган, ижарага олинган асосий фондлар киритилади.

Ҳозирги инфляцион баҳо ўсиш даврида асосий фондларнинг ҳаракати динамикада кўриш ва таққослашга аниқ таъриф бермайди.

Бу маълумотларни қиёсланадиган ҳолатга келтириш учун улар эталон базис баҳоларга қайта баҳоланади. 1991 йилга қадар шундай базис баҳо 1973 йил баҳоси ҳисобланган 1973-1972 йилда асосий фондлар шу базис баҳо асосида қайта баҳоланган. Ҳозирги даврда 1990 йил баҳоларидан фойдаланиш мумкин. Бундай баҳолаш асосий фондларни қайта баҳолаш усули ёки индекслардан фойдаланиб амалга оширилади.

Баланс усулида базис даврдаги мавжуд асосий фондларни тиклаш қиймати бўйича чиқиб кетган асосий фондлар микдорига камайтирилиб, киритилган асосий фондлар микдорига кўпайтирилади. Бунда киритилган ва чиқиб кетган асосий фондлар тааллуқли баҳо индекслари ёрдамида қайта баҳоланади.

Индекс усулида, ҳисобот даврида базис давридагига нисбатан умумий баҳо индекси аниқланиб, шулар асосида қайта баҳоланади.

Йил давомида баҳо ўзгаришини инobatга олиш мақсадида, асосий фондларни ўртача баҳода қайта баҳолаш зарурияти туғилади. Бундай қайта баҳоланган ўртача асосий фондлар қиймати турли хил асосий фондлардан фойдаланиш ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблашда керак бўлади. Бунинг учун ўртача баҳо индексларидан фойдаланилади. Асосий фондларнинг қолдиқ қиймати бўйича баланси 34-жадвалдагича бўлади.

Бу балансда йил бошидаги асосий фондлар қолдиқ қиймати бўйича келтирилади; сотиб олинган ва сотилган асосий фондлар бозор баҳосида, тиклаш қийматида кўпроқ, озроқ ёки тенг бўлиши мумкин; бошқалардан олинган асосий фондлар ва берилган асосий фондлар — қолдиқ қиймати бўйича; чиқиб кетган асосий фондлар — тугатиш қиймати бўйича келтирилади. Йиллик асосий фондларнинг емирилиши йиллик амортизация ажратмасига тенг бўлади. Йил охиридаги асосий фондларнинг тиклаш қиймати баланс усулида ҳисобланади.

Асосий фондларнинг қолдиқ қиймати бўйича баланс жадавали

Асосий фонд турлари	Йил бошидаги асосий фондлар мавжудлиги	Йил давомида киритилган асосий фонд			Йил давомида чиқиб кетган асосий фонд				Йил охирида асосий фонд мавжудлиги
		Ж А М И	шу жумладан		Ж А М И	шу жумладан			
			янги кири- тилган асосий фонд	бошқа кири- тилган асо- сий фондлар		Йил давомида емирилган асосий фонд	Тугатилган асосий фонд	Бошқа чиқиб кетган	
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Баланс маълумотларига асосланиб, қуйидаги кўрсаткичларни ҳисоблаш мумкин:

1. Асосий фондлар ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичлар:
а) асосий фондларни янгилаш кўрсаткичлари

$$K_{\text{янг}} = \frac{\text{Я.К.}}{\Phi_{\text{Йил охиридаги қиймат}}} \times 100 \%$$

Бу ерда, Я.К. - янгидан киритилган асосий фондлар қиймати;
Φ - асосий фондларнинг тўла қиймати.

- б) асосий фондларнинг чиқиб кетиш кўрсаткичи

$$K_{\text{чк}} = \frac{\text{Ч.К.}}{\Phi_{\text{Йил бошидаги қиймат}}} \times 100 \%$$

Бу ерда, Ч.К. - чиқиб кетган асосий фондлар қиймати.

2. Асосий фондларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар:
а) асосий фондларнинг эскириш кўрсаткичи

$$K_{\text{яс}} = \frac{\text{Э}}{\Phi} \times 100 \%$$

Бу ерда, Э - эскириш суммаси.

- б) асосий фондларни яроқлилиқ кўрсаткичи

$$K_{\text{ярок}} = \frac{\Phi'}{\Phi} \times 100 \%$$

Бу ерда, Φ' - асосий фондлар қолдиқ қиймати.

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш динамикаси таҳлилида асосий фондларни янгилаш интенсивлиги кўрсаткичи қуйидагича ҳисобланади:

$$K_{\text{янг}} = \frac{\text{чикиб кетган асосий фонд қиймати}}{\text{янгидан киритилган асосий фонд қиймати}}$$

Бунда чикиб кетган ва янгитдан киритилган асосий фондлар қиймати, баланс қиймати бўйича олинади.

12.6. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичи

Иқтисодий статистик таҳлилда асосий фондлардан қай даражада фойдаланилгани муҳим аҳамиятга эга, бунинг учун сарф этилган асосий фондлар ўртача йиллик қиймати билан йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори таққосланади.

Фонд самарадорлиги:

$$n = \frac{Q}{\Phi}$$

Бу ерда, Q - маҳсулот миқдори;

Φ - ўртача йиллик асосий фондлар қиймати;

Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик сарф этилган асосий фондга қанча қайтим, маҳсулот миқдори олинганлигини ифодалайди.

Бу кўрсаткичнинг тескариси:

$$L = \frac{\Phi}{Q}$$

Фонд сифими кўрсаткичи бўлиб, ҳар бир сўмлик ишлаб чиқарилган маҳсулотга қанча асосий фондлар сарфланганлигини кўрсатади.

Мавжуд асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматини, корхонада банд бўлган ўртача йиллик ходимлар сонига нисбати эса ҳар бир ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига қанча асосий фонд тўғри келишини ифодалайди.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш омилларидан бири капиталдир. Капитал нафақат моддий предметларни, балки номоддий (инсон қобилияти, маълумотлилик даражаси каби) элементлардан ташкил топади. Капитал қуйидаги кўринишларда бўлади:

- ишлаб чиқариш капитали;
- пул;
- товар.

Ишлаб чиқариш капитали:

- асосий капитал;
- айланма капиталидир.

Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат иштирок этиб, бу жараёнида физик хусусиятларини йўқотмай, аста-секин емириб, шу емирилиш қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматига аста-секин амортизация ажратмалари ёрдамида ўтказилади. Асосий капитал амалиётда ишлаб чиқариш воситалари ҳам деб юритилади.

Ишлаб чиқариш воситалари турли-туманлиги туфайли, уларни умумлаштирувчи таъриф бериш мақсадида баҳоланади. Чунончи, тўла ва қолдиқ баҳолар бўйича баҳоланиши, шу баҳоларда баланси ҳам тузилади. Ахборотлар мавжуд бўлган ҳозирги шароитда юқоридаги баҳоларни бошланғич ва тикланиш баҳолари бўйича алоҳида-алоҳида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Асосий фондларнинг фаолияти давомида емирилиш жисмоний ва маънавий бўлади. Жисмоний емирилиш амортизация ажратмалари ёрдамида қопланади. Маънавий емирилишнинг икки тури ҳам корхона учун йўқотишдир, қопланмайди.

Асосий фондларнинг ҳолати, ҳаракати, фойдаланиш йўналишлари бўйича таҳлил этилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. Асосий фонд ишлаб чиқариш жараёнларида қандай ўрин тутади?
2. Асосий фонднинг таърифи.
3. Асосий фонднинг таснифи.
4. Асосий фондларни баҳолаш усуллари ва зарурлиги.
5. Асосий фондларни қайта баҳолаш нима учун керак?
6. Асосий фондларни амортизацияси ҳақида тушунча ва уларни ҳисоблаш усуллари.
7. Асосий фондлар ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
8. Асосий фондлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
9. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.
10. Асосий фондлар баланси ва аҳамияти.

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Мехнат, 1998.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т.: Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг. Всемирный банк. 2001г.
Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.

XIII боб

АЙЛАНМА ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ

13.1. Айланма фондлар турлари ва манбалари

Айланма капитал - бу, бир ишлаб чиқариш жараёнида ёки қисқа муддат (бир йилгача) фойдаланиш объектларига молиявий ресурслардир.

Корхона бухгалтерия ҳисоботини соддалаштириш ва қулайроқ этиш мақсадида айланма капитал таркибига хизмат қилиш муддати бир йилгача бўлган (баҳосидан қатъиназар), кам қийматли, яъни қиймати бутунги кунда минимал маошдан кам бўлган асосий воситалар ҳам киритилади. Бухгалтерия балансида бундай воситалар "кам қимматли ва тез эскирувчи предметлари" деган ҳисобда кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблашда, омбордан ишлаб чиқариш жараёнига топширилган кам қимматли предметлар қиймати бир йўла ишлаб чиқариш жорий харажатларига ўтказилиши ёки 50% қиймати ўтказилиб, қолган 50% истемол қийматини йўқотганда ўтказилиши мумкин. Бунда, биринчи йўлда ҳисоблаш иши энгиллашади, лекин у сақлаш шароитини таъминлай олмайди.

Иккинчи йўл - масъул ходимлар томонидан кам қимматли предметларнинг, ҳисоби олиб берилишини, уларнинг тўла эскириши ўз вақтида ҳужжатлаштирилишини, бу эскириш суммасини ишлаб чиқариш жорий харажатига киритиш бўйича доимий назорат юритилишини талаб этади.

35-жадвал

Айланма фонд турлари

Ишлаб чиқариш захиралари	Ишлаб чиқариш капитали	Барча корхонадаги айланма фонд
Тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ярим фабрикатлар		
Тугалланмаган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши		
Ем		
Келгуси давр харажатлари	Муомаладаги капитал	
Тайёр маҳсулот, товарлар		
Бошқа товар-моддий неъматлар		
Жўнатилган товарлар		
Пул маблағлари		
Дебиторлар		
Қисқа муддатли молиявий қурилмалар		
Бошқа айланма маблағлари		

13.2. Айланма фондларнинг мавжудлиги ва айланувчанлиги таърифи

Айланма фондларнинг мавжудлиги қандайдир вақтга нисбатан ёки ўртача ҳисобот даври учун аниқланиши мумкин. Бу аниқланиш айланма капиталнинг ҳаммаси ёки айрим гуруҳлари бўйича бўлиши мумкин. Қандайдир вақтга биноан айланма капиталнинг мавжудлиги бухгалтерия баланси маълумотларига биноан ёки аниқроқ бухгалтерия синтетик ҳисоби (бухгалтерия ҳисоби режаси ҳисобномалари ва субҳисобномалари) бўйича аниқланади.

Ҳар қандай корхонани оператив бошқариш учун унинг ҳар ойлик фаолияти натижалари кўриб чиқилиши лозимлиги эътиборда тутилиб, ҳисобот ойи айланма капиталнинг ўртача қолдиғи (\bar{O}) ўртача арифметик усулда ҳисобланади. Бунинг учун ойнинг бошидаги ва охиридаги айланма капитал қолдиқларининг ўртачаси олинади.

$$\bar{O} = \frac{O_{\sigma} + O_0}{2}$$

Агарда айланма фондининг ўртача қолдиғини ҳисоблашда берилган маълумотлар тенг ораликда моментли хусусиятга эга бўлса, ўртача оддий хронологик усулдан фойдаланилади:

$$\bar{O} = \frac{\frac{1}{2}O_{\sigma} + O_1 + \dots + \frac{1}{2}O_n}{n-1}$$

Агарда берилган маълумотлар моментли ҳар хил ораликдаги хусусиятга эга бўлса, тортилган хронологик усулда айланма капиталнинг ўртача қолдиғи ҳисобланади:

$$\bar{O} = \frac{\sum \frac{1}{2}(O_{n-1} + O_n)t}{\sum t};$$

Бу ерда, t - интервал оралиғи .

Айланма капиталнинг умумий ва айрим турлари бўйича қолдиғи ўзгаришига шу таъсир кўрсатадиги, ишлаб чиқариш жараёни бошида мавжуд бўлган қолдиқлар ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинади, ишлаб чиқариш узлуксиз бўлганлиги туфайли тайёр маҳсулот сотилади. Натижада молиявий ресурслар пайдо бўлади ва ишлаб чиқариш тўхтаб қолмаслиги учун янги айланма капитал қолдиғи яна янгилаб қўйилади.

Демак, ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил этишда айланма капиталининг мавжудлиги ва сотилган маҳсулотга тушган пул маблағи ҳақида маълумотдан ташқари айланма капиталининг айланиш тезлиги кўрсаткичлари ҳам бўлиши керак. Энг содда кўрсаткичлардан бири айланма капиталининг айланиш кўрсаткичи бўлиб, у сотилган маҳсулот қиймати айланма капиталининг ўртача қолдиғига бўлинади:

$$K_{ai} = \frac{P}{O}$$

Бу кўрсаткич тегишли давр мобайнида ҳар бир сўмлик айланма капиталига қилинган қўйилма неча марта айланганлигини кўрсатади.

Бу кўрсаткич ёрдамида бир айланма неча кун давом этганлигини билдирувчи кўрсаткични ҳисоблаш мумкин:

$$D_r = \frac{T}{K_{ai}} = \frac{T \cdot O}{P}$$

T - ўрганилаётган давр узунлиги, юқоридаги кўрсаткичлар ёрдамида капитални ўртача кунлик айланмаси қуйидагича кўрсатилади:

$$K_{\sigma} \cdot D = \frac{O}{P} \text{ ёки } K_{\sigma} = \frac{1}{K_{ai}} ;$$

Бу ерда, K_{σ} - бириктириш кўрсаткичи.

Масалан, ой давомида маҳсулот сотишдан тушган маблағ 900 млн. сўм, айланма капиталининг ўртача қолдиғи 200 млн. бўлса, айланма капиталнинг айланиш кўрсаткичи қуйидагича бўлади:

$$K_{ai} = \frac{P}{O} = \frac{900 \text{ млн.}}{200 \text{ млн.}} = 4,5 \text{ марта} ;$$

Демак, айланма капиталига киритилган ҳар бир сўм 4,5 марта айланган.

Бир айланиш эса,

$$D_r = \frac{T}{K_{ai}} = \frac{30 \text{ кун}}{4,5} = 6,67 \text{ кун} ;$$

ёки

$$D_r = \frac{T \cdot O}{P} = \frac{30 \text{ кун} \cdot 200 \text{ млн.}}{900 \text{ млн.}} = 6,67 \text{ кун} ;$$

капиталнинг кунлик айланмаси:

$$O' = \frac{\bar{O}}{P} = \frac{200 \text{ млн.}}{900 \text{ млн.}} = 0,22 \text{ сўм} .$$

Бу кўрсаткич шуни кўрсатадики, бир сўмлик маҳсулот сотишга 22 тийин айланма капитали захираси қиймати тўғри келган.

Захира мавжудлиги айрим моментларга ҳисобланганда шундай муаммо туғиладики, амалиётда захираларни баҳолашда ўртача баҳолардан фойдаланилади.

13.3. Корхонанинг айланма фондларга бўлган эҳтиёжини аниқлаш

Корхонанинг айланма фондларга бўлган эҳтиёжини аниқлаш корхона фаолияти ривожланишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади, чунки айланма капиталининг танқислиги ишлаб чиқариш жараёнини старли даражада таъминлай олмайди, айланма капиталининг кўпи эса ортиқча товар - материал захирасида молиявий йўқотишларга олиб келади.

Бу масала икки хил ҳал этилади: биринчидан, режалаштирилаётган даврдан олдинги даврдаги маълумотларга биноан ҳисоб-китоб йўли билан; иккинчидан, айланма капиталининг ҳар бир элементида бўлган асосланган эҳтиёжни техник-иқтисодий ҳисоблар ёрдамида аниқлаб, сўнг эса барчаси бўйича умумий эҳтиёжни қиймат ифодасида аниқлаш орқали.

Ҳар ҳолда узокроқ муддатга эҳтиёжни аниқлашда, инфляция шароитини ҳисобга олиб, режалаштирилаётган эҳтиёжни шу инфляцияга, экспорт баҳолаш ёрдамида коррективировка қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Қисқа муддатли даврга эҳтиёжни аниқлашда, ишлаб чиқаришни алоҳида: хомашё, материаллар, ёқилги ва бошқа айланма ишлаб чиқариш фондлари захираларига эҳтиёжи асосида техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар ўтказилади. Бундай ҳисоб-китоблар зарурияти, масалан моддий-техника таъминотини ташкиллаштириш, пост етказиб берувчиларни аниқлаш, муддатини, ҳажмини шартнома асосида белгилаш лозимлигидан келиб чиқади.

Айланма фондларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш ҳар бир ишлаб чиқариш фаолияти, унинг катта ёки кичиклиги ва ҳоказоларга боғлиқ бўлди. Юқоридаги масалани ҳал этишда умумий усуллардан ҳам фойдаланиш мумкин. Бунда айланма фон-

дларига бўлган эҳтиёж, аввало бизнес-режа бўйича сотилган маҳсулоти ҳажмига ва олдинги даврдаги айланма маблағларини бириктириш кўрсаткичига биноан қуйидагича аниқланади:

$$\bar{O} = K_3 \cdot P$$

Демак, олдинги даврда ҳар бир сўмлик сотилган маҳсулотга бўлган айланма маблағлари билан таъминланиш кўрсаткичи режалаштирилаётган сотув маҳсулоти ҳажми кўпайтмаси ёрдамида аниқланади. Кўшимча айланма фондларга эҳтиёжи айланма фондларига бўлган эҳтиёж ҳамда режалаштирилаётган давр бошидаги қолдиққа асосан аниқланади.

Юқориди қайд этилганидек, олдинги давр бириктириш кўрсаткичига асосланиб, ҳисоб-китоб қилиш мумкин. Лекин ҳар даврнинг шарт-шароитини баҳолаб, шу кўрсаткични пасайтириш имкониятларини кўриб чиқиш корхона фаолиятига катта таъсир кўрсатади. Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқишимиз мумкин.

Масалан:

36-жадвал

Айланма маблағлар билан таъминланиш кўрсаткичи

Апрель ойида ўрточа айланма маблағлари қолдиғи, минг сўм.	9000
Шу жумладан: Маҳсулот ишлаб чиқаришда керак бўлмайдиган материал захираси қиймати	600
Харидорларнинг муддати ўтган қаризи	900
Апрель ойида сотилган маҳсулот, минг сўм	20000
Айланма маблағларини бириктириш кўрсаткичи (9000:20000), сўм	0,45

Кўриниб турибдики, корхона айланма капитали таркибида ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз олиб бориш учун зарур бўлмаган элементлар мавжуд: 600 минг сўм қ 900 минг сўм қ 1500 минг сўм. Режалаштиришда май ойига шу элементларни ҳеч бўлмаганда 50% камайтирилса, унда бириктириш кўрсаткичи май ойида:

$$K_3 = \frac{9000 - 750}{20000} = 0,4125 \text{ сўм}$$

Демак, ҳар бир сўмлик амалга оширилган маҳсулоти учун 41,25 тийин, яъни апрель ойидагига нисбатан 3,75 тийинга камроқ, барча амалга ошириш учун эса 750 минг сўмлик камроқ айланма капиталига эҳтиёж бор.

Элементлар бўйича техник-иқтисодий ҳисоблар ёрдамида айланма капиталига эҳтиёж, аниқ маҳсулот ёки хизмат, ишлаб

чиқариш ҳажмига ва аниқ хомашё, материал ва бошқа ишлаб чиқариш захираси элементлари ҳақидаги биринчи меъёрий солиқ харажати маълумотларига биноан аниқланади.

Айланма маблағларга эҳтиёжни аниқлаш меъёрий усулда нафақат ҳар бир маҳсулот бирлигига аниқ меҳнат предметлари меъёрий харажатлари ҳақида белги, балки ишлаб чиқаришни керакли материал ресурслари ва унинг таркиби бўйича таъминланиш хусусиятлари ҳақида маълумот бўлишини ҳам талаб этади. Корхона моддий-техник таъминотида қуйидаги хомашё, материал, ёқилғи ва меъёрлаштирилган бошқа айланма маблағлар захира турлари мавжуд:

- жорий захира;
- суғурта захиралари;
- мавсумий захиралар.

Жорий хомашё ва материал захиралари бутун вақт давомида меъёрли ишлаб чиқариш фаолияти таъминлаган бўлишини талаб этади. Корхона омборида аниқ материал тури бўйича жорий захира ҳажмини аниқлаш календарь даври учун унга бўлган умумий талабга, етказиб бериш шартномаларига, омбордан ишлаб чиқаришга топшириш календарь графигига биноан аниқланади.

Ишлаб чиқаришнинг материал истеъмоли ва табиий паритетини ҳисобга олиб, захирада материалларни тўхтаб қолиш кўрсаткичи ҳисобланади.

Оммавий ишлаб чиқаришда материал истеъмоли тенг вақт оралиғида бўлиб, 0,5 кўрсаткичи бўйича олинishi мумкин.

Масалан, маҳсулот ой бошида бир марта етказиб бериладиган, ишлаб чиқариш истеъмолига эса ҳар куни юбориладиган бўлса, ойнаинг бошида максимал товар захираси мавжуд бўлиши, ойнаинг охириги кунида энг кам қолиши ёки бутунлай қолмаслиги мумкин. Демак, ўртача захира миқдори:

$$Z_{\text{урт}} = \frac{100\% + 0\%}{2} = 50\% = 0,5$$

Лекин, баъзан технологик жараёни инобатта олиб, ишлаб чиқаришга материални юбориш дақиқалари тенг оралиқда ёки ҳар хил оралиқда бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатни қуйидаги мисолда кўраимиз.

Ишлаб чиқаришга материал ҳар ҳафтада тенг миқдорда юборилади, етказиб бериш эса ойнаинг бошида амалга оширилади. Демак, захирада материални тўхтаб қолиш кўрсаткичи (КЗ)нинг ўртача ҳафта давомийлиги бўлиши мумкин (30 кун : 4 ҳафта) - 7,5 кун.

$$K_3 = \frac{7,5 \cdot 0,25 + 15 \cdot 0,25 + 22,5 \cdot 0,25 + 30 \cdot 0,25}{30} = 0,625$$

Материалга бўлган ўртача кунлик талабга (M_T), етказиб бериш даври () ва захирада материалнинг тўхтаб қолиш кўрсаткичига (K_3) биноан, умумий жорий материал захираси аниқланади. Агарда ҳар куни 20 дона маҳсулот ишлаб чиқарилса "А" материал харажати маҳсулот бириликка 10 метр, тенг оралиқ материал харажати ва етказиб бериш оралиғи 30 кун бўлса жорий умумий захира миқдори:

$$Z_{\text{жорий}} = M_T \times P_d \cdot K_3 = (10 \times 20) \cdot 30 \cdot 0,5 = 3000 \text{ метр ни ташкил этади.}$$

Бу миқдорда бир материални ишлаб чиқаришга тайёрлаш, материални қабул қилиш, саралаш, ортиб-тушириш вақтлари инobatга олинмаган (B_T). Уз вақтида ишлаб чиқаришга юборишда етказиб бериладиган материал захираси вақти қуйидагича аниқланади:

$$Z_{\text{тайёрлаш}} = B_T \cdot M_T$$

Юқоридаги мисолимизга қўшимча қилиб, бор материални ишлаб чиқаришга тайёрлаш вақти 0,5 иш куни ҳисобланади.

$$Z_{\text{тайёрлаш}} = 0,5 \times (10 \times 20) = 100 \text{ метр}$$

Бу захиралардан ташқари суғурта захирасини ҳам ҳисобга олиш лозим. Чунки, материал таъминотчи томонидан жўнатилган ёки жўнатилаётган бўлиши мумкин. Бунда жўнатиш кечиктирилишини инobatга олиш зарур.

Бундай суғурта захирасини аниқлашда, илгариги таъминот даврларни даврлар, кечиктиришлар бўйича ўртача кечиктириш куни ҳисобланади.

Масалан, узоқ муддатли ҳамкорлик давридан 90% кечиктиришлар 2 кун; 10%и 4 кун бўлган бўлса, ўртача кечиктириш куни қуйидагича бўлиши мумкин:

$$2_{\text{кун}} \times 0,9 + 4 \times 0,1 = 2,2_{\text{кун}} .$$

Агарда кунлик ишлаб чиқариш истеъмоли ҳисобга олинса: суғурта захира миқдори = 2,2 кун (10 20) = 440 метр.

Энди юқоридаги захираларни эътиборга олиб, умумий захира миқдори аниқланади: жорий захира + тайёрлаш захираси + суғурта захираси = 3000м + 100м + 440 + 3540 м;

Мавсумий захира хомашё ва материаллар таъминоти фақат

мавсум ишлаб чиқаришларда бўлади. Бундай ҳолатда мавсумий захира бутун давр учун ҳисобланади. Бундай захирани вужудга келтириш корхоналарнинг ўз маблағлари одатда етишмайди ва банк кредит ресурсларидан фойдаланишга тўғри келади.

Юқоридаги фикрлар қуйидаги хулосани беради: демак, умумий захира миқдори маҳсулот бирлигига кетадиган материал харажатларига боғлиқ.

13.4. Маҳсулот бирлигига харажат ва унинг таркиби ўзгаришини таҳлил этиш

Маҳсулот бирлигига харажат миқдорини ҳисоблаш учун барча маҳсулотга қилинган меҳнат предмети харажати маҳсулот сонига бўлинади:

$$m = M : q$$

Бу кўрсаткич меъерий усулда ва ҳақиқий бўлиши мумкин. Иккинчисини ҳисоблашда қуйидагилар ҳисобга олинади:

1) Зарурий харажат.

2) Чиқиндилар.

а) фойдаланиладиган чиқиндилар:

- ишлаб чиқаришга киритишда материални тайёрлашда;

- ишлов бериш жараёнида;

б) ишлатилмайдиган (йўқотишлар):

3) Брак йўқотишлар.

4) Жами маҳсулот бирлигига харажат

$4=1+2+3$.

Зарурий харажат технологик карта, технологик харажатлар ва ҳоказолар асосида маҳсулотда иштирок этадиган соф материал харажатларидир.

Масалан, қўйлак тикилишида икки бўйи, энгининг узунлиги ҳисобга олинади. Ишлаб чиқаришга киритишда материални тайёрлашдаги чиқиндилар бичиш жараёнида пайдо бўлган чиқиндилар бўлиб, уларнинг айримларидан фойдаланиш мумкин, айримларидан эса фойдалиниб бўлмайди.

Масалан, қўйлак тикишда эни бир, бўйи 2,7 метрли газладан фойдаланилса, тикилаётган қўйлакнинг бўйи 1 м 10 см, эни 70 см бўлса фақат бўйига 2 м 20 см кетади, энидан эса 30см 2м 2см 0,66 см³ қолади, энги 50см 40см бўлса, 50 см энгига кетади. Энидан чиққан 0,66 см³ қийтиқ (чиқинди)ни керак бўлса, контовкаларига ишлатиш мумкин. Керак бўлмаса ишлатилмайди. Қўйлак энгини бичишда лейкала чизмасига биноан ёнларидан чиққан кичик бўлақлар, чиқиндилар ҳеч нарсага

ишлатилмайди. Демак, умумий маҳсулот бирлигига қилинаётган материал харажатино инобатта олиб, 2м 70см газлама керак бўлади. Агарда энгини улоқ қилиб ёнидан чиққан бўлақлардан тикилса, унда 2м 20 см зарур. Ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этиш мақсадида брак маҳсулот келиб чиқилишининг олдини олиш ва иложи борича уни камайтириш чегараларини кўриш муҳим аҳамиятга эга.

Масалан, полиз экинларини консерваланган жараснида турли хил сабабларга кўра, қандайдир қисми отилиб кетади. Бунинг сабаби турлича бўлиши мумкин. Консерваланган маҳсулот яроқсиз ҳолга келган, уни ишлатиш мумкин эмас. Демак, бу йўқотиш - бракдир.

Маҳсулот борлигига қилинаётган харажат динамикаси ва меъерийга қийслаш ёрдамида таҳлил этилади.

Нисбий миқдорда динамика ёки меъерийга қийслашни ўрганиш:

$$i_m = \frac{m_1}{m_0} \quad \text{ёки} \quad i_m = \frac{m_x}{m_n};$$

мутлақ тафовут билан биргаликда олиб бериледи, яъни:

$$\mathcal{E}_m = m_1 - m_0 \quad \text{ёки} \quad \mathcal{E}_m = m_{\text{хоҳ}} - m_{\text{меъер}}$$

Шу тариқа бирликда қилинган иқтисод (-) ифодаланиб, барчаси бирликда ҳисобланса:

$$\mathcal{E}_m = (m_1 - m_0) q_1 \quad \text{ёки} \quad \mathcal{E}_m = (m_{\text{ҳак}} - m_{\text{нарх}}) q_{\text{ҳак}}$$

Ҳамма маҳсулотга қилинган умумий иқтисодни берди.

Ҳамма маҳсулот турларига кўра, маҳсулот бирлигига қилинган материал ҳаракати индексини ҳисоблашда уларга таъсир этувчи омиллар бўйича ҳам ўрганиш мумкин:

- маҳсулот ҳажмининг ўзгариши (а);
- маҳсулот бирлигига қилинадиган материал ҳаракати ўзгариши (m);
- баҳо ўзгариши (P)

$$J_m = \frac{\sum m_1 P_1 q_1}{\sum m_0 P_0 q_0}$$

Бу сурати билан маҳражи ўртасидаги фарқи материал сарфининг пулдаги ифодаси бўлиб, тежаш миқдорини билдиради. Бунни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариши ва материал харажати динамикаси

	Апрель			Май		
	Маҳсулот миқдори, м.	Бир бирлигига материал харажати (м)	Матор баҳоси (сўм)	Маҳсулот миқдори м. орна.	Бир бирлигига материал харажати	Материал харажати
«А»	q ₀ 20	p ₀ 3,2	m ₀ 1,3	q ₁ 21	m ₁ 2,95	p ₁ 1,22
«В»	10	4,6	4,0	12	3,99	3,9

Иккала маҳсулотга умумий қилинган ўртача материал бирлиги харажати индекси:

$$J_{(m.p.a)} = \frac{\sum m_1 p_1 q_1}{\sum m_0 p_0 q_0} = \frac{(21 \cdot 2,95 \cdot 1,22) + (12 \cdot 3,99 \cdot 3,9)}{(20 \cdot 3,2) + (10 \cdot 4,6 \cdot 4)} = \frac{262,311}{267,2} = 0,9817 \times 100 = 98,17\%;$$

Демак, умумий қилинган харажатлар 1,83% камайиши натижасида

$$\Delta = \sum m_1 p_1 q_1 - \sum m_0 p_0 q_0 = 262,311 - 267,2 = -4889 \text{ млн. сўм тежалган.}$$

Энди шу тежамга ҳар бир омилнинг таъсирини кўриб чиқамиз.

а) маҳсулот ҳажми ўзгариш омили таъсири:

$$J_{m.p(a)} = \frac{\sum m_0 p_0 q_1}{\sum m_0 p_0 q_0} = \frac{(1,3 \cdot 3,2 \cdot 2,1) + (4 \cdot 4,6 \cdot 12)}{(1,3 \cdot 3,2 \cdot 20) + (4 \cdot 4,6 \cdot 10)} = \frac{308,16}{267,2} = 1,1533 \times 100 = 115,33\%$$

Маҳсулот миқдори ошиши ҳисобига умумий харажат 15,33% ортган, натижада қилинган умумий харажат:

$$\Delta_{(a)} = 308,16 - 267,2 = 40,96 \text{ млн. сўмга кўпайган;}$$

б) баҳо ўзгариши таъсири:

$$J_{m.p(q)} = \frac{\sum m_0 p_1 q_1}{\sum m_0 p_0 q_1} = \frac{(3,2 \cdot 1,22 \cdot 21) + (4,6 \cdot 3,9 \cdot 12)}{(3,2 \cdot 1,3 \cdot 21) + (4,6 \cdot 4 \cdot 12)} = \frac{297,264}{308,16} = 0,96464 \times 100 = 96,4642\%$$

Баҳо омили 3,536% камайиши натижасида қилинган умумий материал харажати 10,896 млн. сўмликка камайган;

в) маҳсулот бирлигига материал харажати таъсири:

$$J_{m.p(q)} = \frac{\sum m_1 p_1 q_1}{\sum m_0 p_1 q_1} = \frac{(21 \cdot 2,95 \cdot 1,22) + (12 \cdot 3,99 \cdot 3,9)}{(21 \cdot 3,2 \cdot 1,22) + (12 \cdot 4,6 \cdot 3,9)} = \frac{262,311}{297,264} = 0,8824 \cdot 100 = 88,24\%$$

Ушбу омил таъсири остида умумий материал харажати 11,76% камайган натижада:

$$\mathcal{E}_{(m)} = \sum m_1 p_1 q_1 - \sum m_0 p_1 q_1 = 262,311 - 297,264 = -34,953 \text{ минг сўм тежалган.}$$

Энди текшириб кўрамиз.

$$J_{m.p.q} = J_{mpq(a)} \times J_{mpq(p)} \times J_{mpq(m)} = 1,1533 \times 0,96464 \times 0,8824 = 0,9817 ;$$

ёки

$$\mathcal{E}_{mpq} = \mathcal{E}_{(q)} + \mathcal{E}_{(p)} + \mathcal{E}_{(m)} = 40,96 + (-10,896) + (-34,953) = -4,889 \text{ минг сўм.}$$

13.5. Айланма фондлардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш

Корхона ишлаб чиқариш жараёнида маълум меҳнат предметлари ва бошқа ресурслардан фойдаланади. Уларнинг умумий ҳажми айланма капитали миқдоридир. Узоқ давр мобайнида жорий истеъмол қилинган меҳнат предметлари миқдори фойдаланиладиган айланма капиталнинг жорий захиралар ҳажмидан кўпроқ бўлиши мумкин.

Моддий ресурслар жорий истеъмоли самарадорлигини ишлаб чиқаришда нафақат маҳсулот бирлигига материал харажати индекси ёрдамида, балки ишлаб чиқариш натижасини материал талабчанлигига солиштириш ёрдамида ҳам баҳолаш мумкин. Материал талабчанлиги ҳисобот даврида ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот ва ҳақиқий харажатлар ёрдамида аниқланади.

Қўйилган вазифага биноан, бу кўрсаткич натурал ва ўзгармас таққослаш баҳоларида ва жорий баҳоларда, шунингдек, ҳар бир маҳсулот тури ва айрим материал ресурслари бўйича ҳам ҳисобланиши мумкин. Бунда материал харажатининг маҳсулот ҳажмига нисбати олинади.

Бундан ташқари, бу кўрсаткичнинг тескариси - ишлатилган материал самарадорлиги, яъни сарфланган ҳар бир сўмлик материаллар ҳамда қийматига қанча маҳсулот олинганлиги ҳам ҳисобланади.

Меҳнат предметларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашда материал талабчанлиги, моддий ресурслар захирасининг айланиш тезлиги кўрсаткичларидан фойдаланилади. Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Меҳнат предметларидан фойдаланиш самарадорлиги

№	Кўрсаткич	Белгилани- ши	Ойлар		Ўзгариши	
			I	II	Нисбий %	Абсолют (+/-)
A	B	1	2	3	4	5
1	Материал харажатлари (минг сўм)	M_x	90	120	133	30
2	Айланма капиталининг ўртача қолдиғи, минг сўм	\bar{O}	4	50	125	10
3	Ишлаб чиқарилган маҳсулот, минг сўм	Q	180	200	111	20
4	Материал талабчанлиги (1:3)	$M_{табвий}$	0,5	0,6	120	0,1
5	Айланма капиталининг айланувчанлик кўрсаткичи (3:2)	$K_{ай}$	4,5	4,0	89	-0,5

1) Умумий материал харажатлари 33% ортганлиги мате-риал талабчанлиги 20% ошганлиги, айланма капиталининг ай-ланиш тезлиги 11% пасайганлиги ва ўртача айланма капитали қолдиғи 25% ошганлиги билан изоҳланади

$$(1,2 \times 0,88 \cdot 1,25 = 1,33).$$

2) Маҳсулот ишлаб чиқаришга материал харажатлари кейинги 2 ойда биринчи ойдагига нисбати 30 минг сўмга оши-шига қуйидагилар таъсир кўрсатади:

а) материал талабчанлиги ошиши

$$0,1 \cdot 4 \cdot 50 = 20 \text{ минг сўм материал харажатларини ошириши;}$$

б) айланма капиталининг айланувчанлиги пасайиши уму-ий материал харажатлари

$$(-0,5) \cdot 0,5 \cdot 50 = -12,5 \text{ минг сўмга кўпайиши;}$$

в) айланма капиталининг ўртача қолдиғи ўзгариши таъ-сири материал харажатлар ўзгаришига

$$10 \cdot 4,5 \cdot 0,5 = 22,5 \text{ минг сўм;}$$

$$20 + (-12,5) + 22,5 = 30 \text{ минг сўм.}$$

Айланма капиталдан фойдаланиш жараёнини таҳлил қилишда айланма капитали айланувчанлик кўрсаткичининг ўз-гариши, умумий ўзгаришга қандай қилиб таъсир этишини би-лиш керак. Шу мақсадда айланма тезлигини ўзгариши таъсири остида айланма капитали суммасидан бўшатишган айланма ка-питали суммаси аниқланади.

Бунинг учун ҳақиқий ўртача айланма капиталининг қол-диғи ҳақиқий амалга ошириш миқдори аввалги айланма капи-

талининг айланувчанлигида айланма маблағларига бўлган шар-
тли талаб билан солиштирилади:

$$O_{\text{бўшатилган}} = \overline{O}_{\text{ҳақ}} - \frac{D^{o^2} \cdot q^1}{T}$$

Мисолимизда бир ойда айланма капиталининг бир айла-
ниши:

30 кун:4,5=6,67 минг сўм.

Энди шартли айланма капиталига талабни аниқлаймиз:

(6,67 кун x 200): 30 кун = 44,44 минг сўм.

Шундай қилиб, айланувчанлик кўрсаткичи 0,5 кунга ка-
майиши, яъни бир айланишининг давомийлиги 6,67 кундан 7,5
кунга ошганлиги $500 - 44,444 = 55,56$ сўм кўшимча айланма
капитали жалб этилишига олиб келган.

Маҳсулот ҳажмини 20 минг сўмга ортиши, бириктириш
кўрсаткичи коэффициенти биринчи ойда $(40 : 180) \cdot 0,22$ сўм
бўлиши маҳсулот ҳажми 20 минг сўмга ошиши учун айланма
капитали $0,222 \cdot 20$ минг = 4444 сўм бўлишини тақозо этган.

Иккала омил таъсир остида умумий айланма капитали-
нинг ўртача қолдиғи $(50 \text{ минг} - 40 \text{ минг}) \cdot 10$ минг сўмга
ошганлиги, (яъни $556 + 4444 = 10000$ сўм) 2 ойда тегишли кўр-
саткичи $(50 : 200) 0,25$ сўм, айланма айланувчанлиги секинла-
шиши остида кўшимча жалб этилган маблағлар

$(0,25 - 0,22) \cdot 200 = 5556$ минг сўм бўлган.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиши лозим бўлган ресурслардан бири айланма капитал бўлиб, бу бир ишлаб чиқариш жараёнида ёки қисқа муддат (одатда, 1 йилгача) иштирок этувчи объектларга молиявий қўйилмалардир. Асосий капиталдан айланма капиталнинг фарқи шундаки, асосий капитал дейилганда, узоқ муддат ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, ўз физик хусусиятини йўқотмайдиган объектларга молиявий қўйилмалар тушунилса, айланма капиталда эса, ишлаб чиқариш жараёнида ўз физик хусусиятини тўла йўқотадиган ва шу сабабли қийматини ҳам ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга тўғри, тўла ўтказадиган объектларга қўйилмалар тушунилади. Бухгалтерия ҳисоб-китобини осонлаштириш мақсадида қимматли ва қисқа муддат иштирок этувчи ишлаб чиқариш воситалари ҳам айланма фондларига киритилади. Корхона мулкida (фаолларида) салмоқли ўринга эга бўлган айланма капитал: айланма фондларига ва қисқа муддатли молиявий пул маблағлари қўйилмаларига бўлиб ўрганилади.

Айланма фондалари элементлари таркибини фаолият турига қараб, агар ишлаб чиқариш фаолияти бўлса, ишлаб чиқариш характерида пул ва тайёр маҳсулот захиралари, агарда воситачилик фаолияти бўлса, сотиш учун мўлжалланган товарлар захираси ташкил этади.

Қисқа муддатли молиявий қўйилмалар асосий фаолиятга боғлиқ бўлмайди.

Айланма капиталнинг мавжудлиги фурсатли ёки ўртача даврий бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда айланма капитал ва унинг элементларини айланиш тезлиги кўрсаткичи аниқланади. Шу билан бир қаторда айланма капиталга бўлган эҳтиёж ҳам ҳисобланади ва айланма капиталдан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий капитал ва айланма капитал орасида қандай фарқ бор?
2. Айланма капитал таркибини таърифланг.
3. Айланма капитал мавжудлиги ва айланиш кўрсаткичлари қайтадан қандай ҳисобланади?
4. Капиталнинг ўртача кунлик айланмаси қандай аниқланади?
5. Корхонанинг айланма капиталига эҳтисўж қандай аниқланади?
6. Жорий меҳнат предметлари захираси қандай аҳамиятга эга?
7. Суғурга захирасининг аҳамияти нимада?
8. Мавсумий захиранинг моҳияти нимада?
9. Маҳсулот бирлигига харажат қандай ҳисобланади ва у қандай аҳамиятга эга?
10. Маҳсулот бирлигига харажат индекслари қандай ҳисобланади ва уларнинг аҳамияти нимада?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Меҳнат, 1998.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т.: Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг. Всемирный банк. 2001.
5. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.

XIV боб

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ

14.1. Ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари ҳақида тушунча

Корхона фаолияти харажатлар билан боғлиқдир. Жорий иқтисодий фаолият мавжуд ишлаб чиқариш омилларини самарали бирлаштириб, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш ҳажмини оширишга қаратилган, уларга қилинган харажатни камайтиришга интилишдир. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг пулдаги ифодасига таннарх дейилади.

Маҳсулот таннархи, синтетик кўрсаткич бўлиб, унинг ўзгаришига ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш; янги техника ва технологияни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш; меҳнат, ишлаб чиқаришни, бошқаришни такомиллаштириш кабилар таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ корхоналарнинг ишлаб чиқариш харажатлари; савдо-сотиқ, воситачилик ва ҳоказолар билан боғлиқ корхоналарнинг муомала харажатлари аниқланади. Ишлаб чиқариш ёки муомала харажатлари таркиби, уларни қонунлар асосида тартибга солиш солиқ тизими хусусияти билан боғлиқдир.

Маҳсулот партиясига қилинган харажатлар таннарх дейилади. Маҳсулот бирлигига қилинган харажат таннарх даражаси дейилади.

Корхона харажатларини қуйидаги тартибда ўрганиш мумкин:

1. Тўғри ва эгри.
2. Шартли доимий ва шартли ўзгарувчан.
3. Иқтисодий элементлари бўйича ва калькуляция моддалари бўйича.

1. Тўғри харажатлар маҳсулот ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб (материал, хомашё, меҳнат харажатлари), аниқ маҳсулот турига киритилади ва техник ҳисоблаш орқали тақсимланади.

Эгри харажатларни айрим аниқ маҳсулот учун ҳисоблаш мумкин бўлмай, барча фаолиятга тааллуқли бўлади. Масалан, бошқарув харажатлари, иссиқлик, электр энергияси, ижара ва ҳ.к.лар. Амалиётда бундай харажатлар умумҳўжалик харажатлари дейилади, ишчи кучига тўғри харажатларни конверсион харажатлар дейилади.

II. Шартли ўзгарувчан харажатлар деганда, ишлаб чиқариш маҳсулот миқдори ўзгариши натижасида унга муносив равишда тўғридан-тўғри ўзгарадиган харажатлар тушунилади. Масалан, хомашё 10 маҳсулот бирлигига бир хил, 12 тасига эса бошқача.

Шартли ўзгармас доимий харажатлар маҳсулот ҳажми ўзгаришига боғлиқ ҳолда ўзгармайдиган харажатлар киритилади. Масалан, ижара тўлови.

III. Иқтисодий элементлар бўйича гуруҳлашда ҳар бир элементга, аниқ ресурс тури харажатлари киритилади.

Маҳсулот таннархини ташкил этувчи харажатларга қуйидаги иқтисодий элементлар киритилади:

- моддий харажатлар (қайтариладиган чиқинди қиймати чегирилади);

- иш кучи қиймати харажатлари;

- ижтимоий ажратмалар;

- асосий фонд амортизацияси;

- бошқа харажатлар.

Қайтариладиган чиқинди — хомашё, материал қолдиқлари, ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўлган ярим фабрикат ва моддий ресурс қолдиқларидир. Булар ишлаб чиқариш жараёнида ўз истеъмол сифатини тўла ёки қисман йўқотади. Шунинг эвазига ишлаб чиқаришда қисман ишлатилиши ёки ишлатилмаслиги мумкин.

Иқтисодий элементлар бўйича харажатларни гуруҳлаш барча харажатларда меҳнат харажати салмоғини аниқлашга ва бу салмоқ корхоналар, тармоқ бўйича, динамикада қандай ўзгаришлар бўлаётганини ўрганишга имкон беради.

Калькуляция моддалари бўйича гуруҳлаш аниқ маҳсулотга қилинаётган харажатлар ва уларнинг таннархини ҳисоблашга мўлжалланган.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларга тўла ишлаб чиқариш харажатлари дейилади. Маҳсулот ишлаб чиқарилган сўнг, унинг сотиш харажатларини ҳам инобатга олиш лозим. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ноишлаб чиқариш харажатлари дейилади. Ноишлаб чиқариш харажатларига: реклама, илмий изланишлар, кредит бўйича фоизлар тўлаш, маҳсулотни сақлаш ва ташин харажатлари киради.

Ишлаб чиқариш харажатлари билан ноишлаб чиқариш харажатлари — маҳсулотнинг тўла таннархини шакллантиради.

Пировард истеъмолчига товарни етказиб бериш билан боғлиқ, муомала жараёнидаги умумий харажатлар таркиби:

— қўшимча харажатларга (муомала соҳасида ишлаб чиқара-

риш жараёнини давом эттириш билан боғлиқ харажатлар — саралаш, сақлаш, ташиш, қадоқлаш);

— соф харажатлар (эгаллик ҳуқуқини алмаштириш, яъни маҳсулотни сотиш, сотувчилардан бошқа хизматларни сақлаш харажатлари, кредит фоизларини тўлаш харажатлари, реклама харажатлари ва бошқа)га бўлинади.

14.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари таркиби

Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамасининг 1999 йил 5 февралда қабул қилинган 64-қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (хизматлар)нинг сотиш харажатларининг тузилиши ва молиявий натижаларнинг ташкил топиши қоидалари»га асосан корхоналарнинг харажат моддалари қуйидагилардан ташкил топади:

1. Ишлаб чиқариш харажатлари:

1.1. Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари:

- маҳсулотга қўшиладиган хомашё ва материаллар — сотиб олинган материаллар (ишлаб чиқаришни меъёрида ўтишни таъминлаш, эҳтиёт қисмлар, маҳсулотларни ўраш, жойлаш учун материаллар ва ҳ.к.);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга қисмлар ва ишлар;

- табиий хомашё (сув, ёғоч ва ҳ.к.);

- энегрия ва ёқилғининг ҳамма турлари;

- материалларнинг табиий камайиши.

1.2. ишлаб чиқариш характеридаги меҳнатга тўловлар:

- бажарилган ишлар учун тўловлар;

- қўшимча тўловлар;

- ишланмаган вақтлар учун тўловлар.

1.3. Ижтимоий суғуртага ажратмалар:

- иш ҳақи фондига нисбатан ажратмалар;

- нодавлат нафақа фондига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва бошқа ихтиёрий тўловлар;

1.4. Асосий фондлар ва номатериал активлар амортизацияси:

- асосий фондларнинг эскиришга қараб бош бирламчи баҳода ажратма.

1.5. Ишлаб чиқариш характеридан бошқа харажатлар:

- ишлаб чиқариш жараёнига кўрсатилган хизматлар;

- ишлаб чиқаришни хомашё ва материаллар билан таъмирлаш;

- асосий фондларни ишчи ҳолда сақлаш харажатлари ;

- ўт ўчиришни таъминлаш ва қоровуллар;

- ишлаб чиқариш асосий фондларини ижара ҳақи.

II. Давр харажатлари:

2.1. Маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлар:

- товарларни ташиш харажатлари;

- савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг муомала харажатлари.

2.2. Маъмурий харажатлар:

- бошқарув ходимларининг меҳнат тўловлари;

- уларга суғурта ажратмалари;

- хизмат автомобиллари асраш;

- бошқарувнинг техник воситалари, алоқа, сигнализация, ҳисоблаш маркази ва ҳ.к.;

- бошқарувдаги асосий фондлар амортизацияси;

- юқори ташкилотларни асраш (вазирлик, идора, ассоциация, концерн ва ҳ.к.);

- хизмат сафари харажатлари.

2.3. Бошқа операция харажатлари:

- кадрлар тайёрлаш;

- қурилишдаги камчиликларни йўқотиш;

- маслаҳатлар бериш ва ахборотлар хизмати тўловлари, аудитлар хизмати тўловлари ва ҳ.к.

III. Молиявий фаолият харажатлари:

- банкларнинг узоқ ва қисқа муддатли кредитлари учун тўловлари;

- узоқ муддатли ижара учун тўловлар;

- валюта курсининг ўзгариши сабабли фойда ва зарарлар;

- корхонанинг ўз қимматбаҳо қоғозларини чиқариш ва таққатиш харажатлари.

IV. Фавқулотда зарарлар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики янгича шароитда маъмурий, тижорат, умумхўжалик ва молиявий харажатлар маҳсулот таннархига киритилмайди. Улар ҳар даврнинг ўзида корхона фойда суммаси ҳичсобидан қопланади ва бу ҳолат миллий ҳисоблар тизимига мос келади.

Давр харажатлари корхоналар фаолиятида янги кўрсаткич ҳисобланади. Бу харажатлар бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ эмас.

14.3. Маҳсулот таннархи динамикаси

Маҳсулот таннархи юқорида айтилганидек, фойда олиш мақсадида иложи борича пасайиш йўналишига эга бўлиши лозим. Маҳсулот таннархи динамикаси қай даражада ўзгараётганини турли

хил объектлар бўйича қиёслаш мақсадида индекслар усулидан фойдаланилади.

Айрим турдаги маҳсулотлар таннархи ўзгаришини аниқлаш учун индивидуал (i_z) таннарх индексидан фойдаланилади:

$$i_z = \frac{Z_1}{Z_0} \text{ сурати билан маҳражининг фарқи эса, маҳсулот}$$

бирлиги таннархи ўзгариши мутлақ миқдорларда ҳақиқий тафовутни (\mathcal{E})ни кўрсатиб беради: $\mathcal{E} = Z_1 - Z_0$

Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

39-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари

Апрель	Май ойига режа бўйича		Ҳақиқатдан май ойида	
Маҳсулот таннархи даражаси (сўм)	Ишлаб чиқариш (дона)	Таннарх даражаси (сўм)	Ишлаб чиқариш (дона)	Таннарх даражаси (сўм)
Z_0	Q_p	Z_p	q_1	Z_1
3000	15000	2910	17000	2619

Шу маълумотларга биноан, маҳсулот таннархи май ойига режалаштирилган:

$$i_z = \frac{Z_p}{Z_0} = \frac{2910}{3000} = 0,97 * 100 = 97\%$$

бу эса ўз навбатида, маҳсулот таннархи уч фоизга пасайиши:

$$\mathcal{E}_{p,t} = Z_p - Z_0 = 2910с - 3000с = -90 сўм$$

ҳар бир маҳсулот бирлигига 90 сўм тежашни назарда тутган.

Ҳақиқатда эса май ойида маҳсулот таннархи бўйича режа бажарилиши:

$$i_z = \frac{Z_1}{Z_p} = \frac{2619}{2910} = 0,9 * 100 = 90\%$$

ташкил этган, яъни маҳсулот таннархи режалаштирилганга нисбатан 10 %га пасайган. Бу эса ҳар бир маҳсулот бирлигига $\mathcal{E}_{p,t} = Z_p - Z_0 = 2619с - 2910с = -291с$

$$(87,3\% - 100\% = -12,7\%)$$

яъни, 12,7%га пасайган. Демак, бунда:

$$\mathcal{E} = Z_1 - Z_0 = 2619с - 3000с = -381с \text{ тежалган.}$$

Бу индекслар орасида қуйидаги боғлиқлик мавжуд:
 $\frac{Z_p}{Z_o} \times \frac{Z_1}{Z_p} = \frac{Z_1}{Z_o}$; яъни, режа топшириғи индексининг, режа бажа-
 риш индексига қўпайтмаси динамика индексини ҳосил қилади.

Мисолимиздаги $0,97 \cdot 0,9 = 0,873 \cdot 100 = 87,3\%$ бу, мультипли-
 катив модель индекслари боғлиқлигидир.

Аддитив модель индекслар боғлиқлиги $(Z_p - Z_o) + (Z_1 - Z_p) =$
 $(Z_1 - Z_o)$, яъни $(-90\text{сўм}) - (-291\text{сўм}) = -381\text{сўм}$.

Индивидуал таннарх индексидан, одатда, бир хил маҳсулот
 ишлаб чиқарилганда ёки айрим маҳсулот турлари бўйича тан-
 нарх ўзгариши ўрганилганда фойдаланилади. Амалӣтда эса, кам-
 дан-кам ҳолатларда бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқарилади.

Айрим маҳсулот таннархнинг ўзгариши турини бир неча
 бўлим ёки корхоналар бўйича аниқлаш мақсадида умумий ўрта-
 ча таннарх индексидан фойдаланилади:

$$I_z = \frac{\bar{z}_1}{\bar{z}_0} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1} + \frac{\sum q_0 z_0}{\sum q_0}$$

Бу индексни ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

40-жадвал

Икки корхона "А" маҳсулотини ишлаб чиқариш ва унинг
 таннархи

Корхона лар	Ишлаб чиқарилган маҳсулот (дона)		Маҳсулот таннархи даражаси (минг сўм)	
	Апрель	Май	Апрель	Май
	q_0	q_1	z_0	z_1
1	500	800	20	18
2	2500	2200	21	20

Биринчи корхонада таннарх: $i_z = \frac{z_1}{z_0} = \frac{18}{20} = 0,9 \cdot 100 = 90\%$

10%га; иккинчи корхонада эса $i_z = \frac{z_1}{z_0} = \frac{20}{21} = 0,952 \cdot 100 = 95,2\%$
 4,8%га пасайган.

Иккала корхона бўйича эса:

$$J_z = \frac{\bar{z}_1}{\bar{z}_0} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 z_0}{\sum q_0} = \frac{800 \cdot 18 + 2200 \cdot 20}{3000} : \frac{500 \cdot 20 + 2500 \cdot 21}{3000} =$$

$$= \frac{14400 + 44000}{3000} : \frac{100000 + 52500}{3000} = \frac{58400}{3000} : \frac{62500}{3000} = 19,47 : 20,83 = 0,935 \cdot 100 = 93,5\%$$

Демак, иккала корхона бўйича ўртача таннарх апрелда 20,83 сўм, майда эса 19,47 сўмни ташкил этиб, 6,5% пасайган. Бу пасайишга омилларнинг таъсирини кўриш мақсадида юқоридаги умумий ўртача индекс ва ўзгартириш киритилса, у қуйидаги тусга эга бўлди.

$$J_{\bar{z}} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 z_0}{\sum q_0} = \frac{\sum d_{q_1} z_1}{\sum d_{q_1}} : \frac{\sum d_{q_0} z_0}{\sum d_{q_0}} = \frac{\sum d_{q_1} z_1}{\sum d_{q_0} z_0}$$

Бу индексга ўзгартиришлар, ўртача арифметик миқдор айрим математик хусусиятларидан фойдаланиб киритилади. Чунончи:

- такрорланиш сони қандайдир доимий сонга кўпайтирилса ёки бўлинса ўртача ўзгармайди;
- салмоғлар йиғиндиси доимо "1" га тенг бўлади.

41-жадвал

Юқоридаги мисолимизнинг ишчи жадвали

№	dq ₀	dq ₁	z ₀	z ₁
1	0,20	0,36	20	18
2	0,80	0,64	21	20

$$d_a = \frac{q}{\sum q}$$

$$J_{\bar{z}} = \frac{\sum z_1 d_{q_1}}{\sum z_0 d_{q_0}} = \frac{18 \cdot 0,36 + 20 \cdot 0,64}{20 \cdot 0,20 + 21 \cdot 0,80} = 0,935 \cdot 100 = 93,5\%$$

Бу индекс ўзгарувчан таркибли индекс бўлиб, ўртача таннарх 6,5 %га пасайишига маҳсулот таннархи биринчи корхонада 10%, иккинчи корхонада 4,8% камайишига биринчи омил - индивидуал таннарх ўзгариши ва иккинчи омил - турли хил таннарх даражасига эришган корхоналар маҳсулоти салмоғи ўзгариши; биринчи корхона маҳсулот таннархи пастроқ бўлиб, бу корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш салмоғи 20%дан 36%га ошиши таъсир кўрсатган.

Корхона ишлаб чиқарётган турли хил маҳсулот таннархнинг ўзгаришини ўрганиш учун таннарх агрегат индексидан фойдаланилади. Шунини қайд қилиш лозимки, таннарх индекслари фақат таққосланадиган маҳсулот турлари бўйича ҳисобланади.

Корхона доирасида таққосланадиган маҳсулотларга ҳам ҳисобот, ҳам базис даврда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар киритилади.

42-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг таннархи динмикаси.

Маҳсулот тури	Апрель		Май	
	Ишлаб чиқарилган (минг дона)	Маҳсуло тлар таннархи (минг сўм)	Ишлаб чиқарилган (минг дона)	Маҳсулотлар таннархи (минг сўм)
	q_0	z_0	q_1	z_1
А	10	2,0	14	2,2
Б	8	2,8	10	2,4
В	9	2,4	-	-
Г	-	-	10	2,3

Бу маълумотларга биноан, таққосланадиган маҳсулот турларига "А" ва "Б" маҳсулоти киритилади, "В" ва "Г" маҳсулоти бўйича индекс ҳисобланмайди.

$$J_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{14 \cdot 2,2 + 10 \cdot 2,4}{14 \cdot 2,0 + 10 \cdot 2,8} = \frac{30,8 + 24}{28 + 28} = \frac{54,8}{56} = 0,9785 \cdot 100 = 97,85\% ;$$

Кўришиб турибдики, таннарх корхонада таққосланадиган маҳсулот турлари бўйича 2,15% пасайган. Натижада тежалган маблағ:

$$\Delta = \sum q_1 z_1 - \sum q_1 z_0 = \sum (z_1 - z_0) \cdot q_1 = 54,8 \text{ минг сўм} - 56 \text{ минг сўм} = 1200 \text{ сўмни ташкил этган.}$$

Бир неча корхона бўйича таннарх динамикасини ўрганишда таққосланадиган маҳсулот турлари кенгайтирилиб олиниши мумкин. Бунда тармоқ усули бўйича таққосланадиган маҳсулот турларига тармоқ доирасида, корхоналардан ҳеч бўлмаганда бирида ҳам ҳисобот, ҳам базис даврида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар киритилади.

43-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни таннарх динамикаси

Корхона-лар	Маҳсулот тури	Октябрь		Ноябрь	
		Маҳсулот миқдори	Таннарх (минг сўм)	Маҳсулот миқдори	Таннарх (минг сўм)
		q_0	z_0	q_1	z_1
1	А	10	9	12	8
	Б	8	8	-	-
	В	-	-	10	9
2	Б	-	-	-	-
	В	12	11	-	-
	Г	14	10	16	9

Корхоналар усули бўйича таққосланадиган маҳсулот турларига киради. маҳсулотлар: "А"; "Г"

$$J_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{12 \cdot 9 + 16 \cdot 9}{12 \cdot 9 + 16 \cdot 10} = \frac{96 + 144}{108 + 160} = \frac{240}{268} = 0,8955 \cdot 100 = 89,55\%$$

Тармоқ усули бўйича таққосланадиган маҳсулот турларига киради маҳсулотлар: "А"; "Б"; "В"; "Г"

$$J_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{12 \cdot 8 + 10 \cdot 9 + 6 \cdot 10 + 16 \cdot 9}{12 \cdot 9 + 10 \cdot 11 + 6 \cdot 8 + 16 \cdot 10} = \frac{390 \text{ минг сўм}}{426 \text{ минг сўм}} = 0,915 \cdot 100 = 91,5\% ;$$

ҳамма маҳсулотлар таннархи 8,5%га пасайган. Бунинг натижасида тежалган маблағ (390 минг сўм - 426 минг сўм = - 36 минг сўм) 36 минг сўмни ташкил этган.

14.4. Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат

Юқорида айтилганидек, таннарх маҳсулот баҳосининг асосий қисми бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқаришга қилинган харажатлар ва маҳсулот қийматини бир-бирига солиштириш натижасида ҳар бир сўмлик маҳсулот қийматига қанча харажат қилинганлигини кўрсатади:

$$h = \frac{\sum zq}{\sum pq} ;$$

Бу ерда, zq - ҳар бир маҳсулот турининг миқдори;
 p - маҳсулот бирлиги баҳоси.

Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажатлар кўрсаткичини аниқлашда қуйидаги кўринишлардан фойдаланиш мумкин.

1. Режалаштирилаётган бир сўмлик товар маҳсулотига харажатлар:

$$h_p = \frac{\sum z_p q_p}{\sum p_q q_p} .$$

2. Бир сўмлик товар маҳсулотига ҳақиқий харажатлар:

$$h_1 = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_1 q_1} .$$

3. Режалаштирилган баҳода ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажатлар:

$$h'_p = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_p q_1} .$$

4. Режалаштирилган баҳо ва харажат ҳақиқий бир сўм-лик товар маҳсулотига қилинган харажатлар:

$$h'_p = \frac{\sum z_p q_1}{\sum p_p q_1}$$

Бу кўрсаткичлардан фойдаланиш йўналишини қуйида мисолда кўриб чиқамиз.

44-жадвал

Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажатни ҳисоблаш

№	Кўрсаткич номи	Ўлчов бирликлари	Кўрсаткич даражаси	
1	2	3	4	5
1	I. Режалаштирилаётган кўрсаткичлар			
	Режалаштирилаётган товар маҳсулоти қиймати	млн. сўм	800	$q_p p_p$
2	Товар маҳсулотининг тўла режалаштирилаётган тўла таннархи	млн. сўм	880	$q_p z_p$
3	II. Ҳақиқий эришилган кўрсаткичлар			
	Ҳақиқий ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қиймати	млн. сўм	900	$q_1 p_1$
4	Режалаштирилаётган баҳодаги ҳақиқий товар маҳсулоти қиймати	млн. сўм	860	$q_1 p_p$
5	Ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг тўла таннархи	млн. сўм	890	$q_1 z_1$
6	Ҳақиқий товар маҳсулотининг режалаштирилган тўла таннархи	млн. сўм	870	$q_1 z_p$
7	III. Бир сўмлик товар маҳсулоти харажатлари кўрсаткичи			
	Режалаштирилаётган бир сўмлик товар маҳсулотига харажат (2:1)	Сўм	1,1	
8	Ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига ҳақиқий харажат (5:3)	Сўм	0,989	
9	Режалаштирилаётган баҳода ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат (5:4)	Сўм	1,035	
10	Режалаштирилаётган баҳо ва харажат ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат (6:4)	Сўм	1,012	

Кўриниб турибдики, бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган ҳақиқий харажат режалаштирилган кўрсаткичга нисбатан

98,9 тийин - 110 тийин = -11,1 тийинга кам, бу ўзгаришга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1) Маҳсулот баҳосининг ҳақиқий даражасини режалаштирилган баҳога нисбати:

$$98,9 \text{ тийин} - 103,5 \text{ тийин} = -4,6 \text{ тийин.}$$

2) Ҳақиқий таннархнинг режалаштирилган таннархга нисбатан ўзгариши:

$$103,5 \text{ тийин} - 101,2 \text{ тийин} = 2,3 \text{ тийин.}$$

3) Ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибини режалаштирилган маҳсулот таркибига нисбатан ўзгариши

$$101,2 \text{ тийин} - 110 \text{ тийин} = -8,8 \text{ тийин.}$$

Бу омиллар таъсири остида бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган ҳақиқий харажат режалаштирилганига нисбатан $-4,6+2,3-8,8=-11,1$ тийин.

Кўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳақиқий баҳо-

нинг режалаштирилган баҳога нисбатан $\left(\frac{q_1 p_1}{q_1 p_q} = \frac{900}{860} = 1,0465 \right)$

4,65%га ошиши бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат даражаси ($1,035:0,989=1,0465$) 4,65%га пасайишига таъсир кўрсатган.

Ҳақиқий ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти таннархи бўйича режанинг бажарилиши ($890:870=1,0229$) кўрсатадики, ҳақиқий таннарх режалаштирилганига нисбатан 2,29%га ошган.

Қисқача хулосалар

Ҳар қандай фаолият харажат билан боғлиқдир. Фаолият турига қараб, агар фаолият ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлса, унда ишлаб чиқариш харажатлари, агар савдо-воситачилик каби фаолият билан боғлиқ бўлса, унда муомала харажатлари аниқланади. Маҳсулот ёки хизматни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар таннарх дейилади.

Таннарх синтетик кўрсаткич бўлиб, корхона умумий фаолиятига таъриф бериб, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини акс эттиради. Ресурслардан фойдаланиш борасида қилинган ҳар қандай ўзгариш: меҳнат воситасида, меҳнат предметида, иш кучида, албатта, таннарх ўзгаришида аксини топади. Демак, бу каби турли хил харажатларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этиб, бунда турли хил таснифлашлардан фойдаланилади. Булар қаторига:

- тўғри ва эгри;
- соф ва қўшимча;
- шартли доимий ва шартли ўзгарувчан;
- иқтисодий элементлар ва калькуляция моддалари бўйича таснифлашлар киради.

Харажатлар таркибини юқоридаги таснифлашлар ёрдамида ўрганиш уларнинг натижасини қийслаш ва хулосалар қилишда асқотади. Бунда ҳар бир харажат тури бўйича ўзгариш умумий харажатга қандай таъсир кўрсатганлиги таҳлил этилади.

Харажатларнинг фақат даражасигина эмас, балки динамикаси ҳам индексе усули ёрдамида ўрганилади. Индекслар фақат таққосланадиган маълумотлар бўйича ўрганилиб, одатда, ишлаб чиқариш жараёнида доимо янгиланишда бўлади, яъни қандайдир ассортимент ишлаб чиқариш бирликлари чиқиб кетиб, янги турларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилади. Барча ишлаб чиқариш бўйича бирлик маҳсулот қийматида қилинган харажат миқдори, яъни харажат самарадорлиги кўрсаткичи аниқланиб, унинг динамикаси ҳам ўрганилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Маҳсулот таннархи тушунчасини таърифланг.
2. Тўғри ва эгри харажатлар бўйича таснифлаш қандай мақсадни кўзда тутуди?
3. Тўла ишлаб чиқариш таннархи деганда нимани тушуна-
наси?
4. Харажатларни иқтисодий элементлари бўйича тасниф-
ланишини таърифланг.
5. Нима учун шартли доимий ва шартли ўзгарувчан хара-
жатлар дейилади?
6. Калькуляция деганда нимани тушунаси ва унинг қан-
дай турлари мавжуд?
7. Маҳсулот таннархи даражаси деганда нимани тушуна-
си ва у қандай ҳисобланади?
8. Нима учун маҳсулот таннархи пасайиш йўналишига
эга бўлиши керак?
9. Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат кўр-
саткичи қандай ҳисобланади?
10. Соф ва қўшимча харажатлар нима?
11. Таққосланадиган маҳсулот турлари нима? Таққослаш-
нинг қандай турлари мавжуд ва улар нима учун керак?
12. Бир сўмлик товар маҳсулотига харажати ўзгаришига
баҳо ўзгариши таъсири қандай таҳлил этилади?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол
ва жавоб. -Т., Мехнат, 1998.
2. Еремена Н.М., Мершалова В.П. Статистика труда. -М.: Фи-
нансы и статистика, 1988.
3. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. -
М.: Финстатинформ, 2000.
4. Набиев Х.Н. ва бошқалар. Миллий ҳисоблар тизими. -
Т., 1998.
5. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. -М.: Дело,
2001.
6. Экономическое обозрение. Социальная политика в Узбекис-
тане, 1998.

XV боб

КОРХОНА МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ СТАТИСТИК ЎРГАНИШ

15.1. Корхона фаолиятининг асосий молиявий натижалари

Корхона фаолиятининг ишлаб чиқариш, инвестиция ва молиявий самарадорлиги эришилган молиявий натижада ифодаланди.

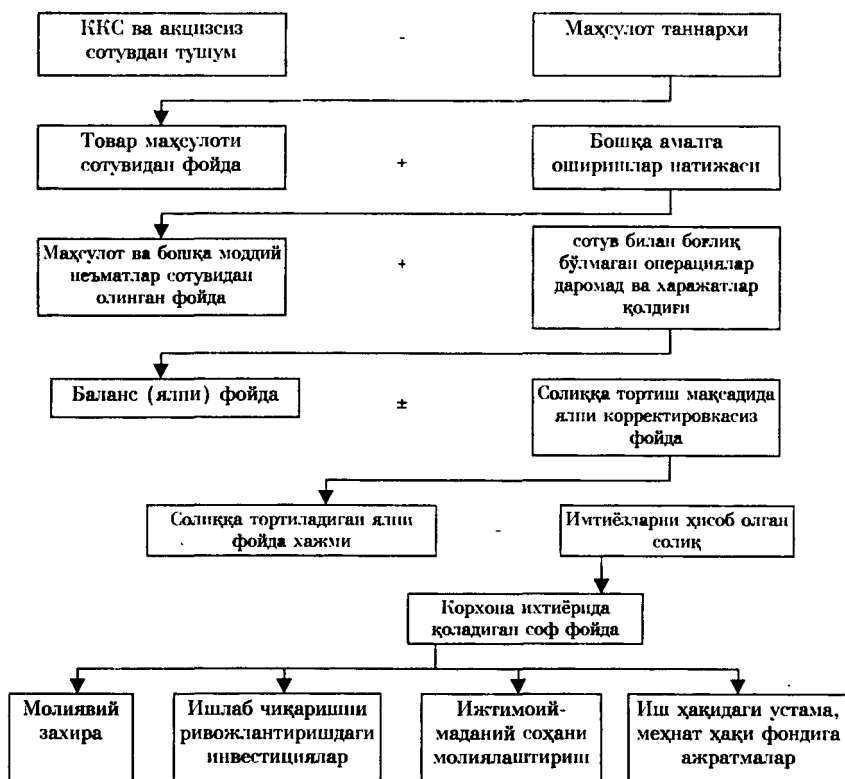
Маҳсулот ва хизматлар амалга оширилишидан тушган тушум ялпи даромад, умумий молиявий натижани таърифлайди. Маҳсулот ва хизмат сотувидан олинган ялпи даромадга қўйидагилар киради: тайёр маҳсулот сотувидан олинган даромад; ишлаб чиқарилган ярим фабрикат; хизмат; қурилиш ва илмий-изланиш ишларини комплектици қилиш учун сотиб олинган маҳсулот; савдо, таъминот корхоналаридан олинган товар; транспорт корхоналарининг йўловчи ва юк ташиш хизматлари.

Сотувдан тушган тушум ҳисоб рақамига ёки кассага пул тушган фурсатидан ҳисобланади. Амалиётда корхоналар молиявий натижа, сотувдан тушумли маҳсулот жўнатилгандан кейин аниқланиб, жўнатилганлик ҳақида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

Қўшилган қийматга солиқсиз ва акцизсиз сотувдан тушган тушум ва сотилган маҳсулотининг ишлаб чиқариш харажатлари орасидаги фарқ - сотувдан олинган ялпи даромад дейилади.

Корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган натижалари бўлиши мумкин. Улар фаолиятнинг умумий молиявий натижасини аниқлашда ҳисобга олинди. Умумий молиявий натижа (фойда ёки зарар) барча фойда ва зарарларни баланслаштириш ёрдамида аниқланади. Умумий молиявий натижаси баланс фойдаси дейилиб, унга қўйидагилар киритилади:

- маҳсулот, хизматлар сотувидан олинган фойда (зарар);
- товар сотувидан олинган фойда (зарар);
- моддий айланма маблағлар ва бошқа активларни реализациясидан олинган фойда (зарар);
- валюта курси орасидаги тафовутлар, даромад ёки йўқотишлар;
- қимматли қоғоз, бошқа узоқ муддатли молиявий восита, шу жумладан, бошқа корхоналар мулкига қўйилмалардан даромад;
- молиявий операциялар билан боғлиқ харажат ва йўқотишлар;
- реализация билан боғлиқ бўлмаган даромад (йўқотиш)лар.

7-чизма. Корхона фойдаси ва ундан фойдаланиш чизмаси.

Корхона соф фойдасини ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Самара — мутлақ миқдор бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг иқтисодий natижаларини кўрсатади. Самара ҳосил қилинган ялпи даромад, ялпи фойда ва ҳоказолардир.

Самарадорлик кўрсаткичлари ишлаб чиқаришда эришилган самарага асосланиб, ишлаб чиқариш natижалари билан шу natижаларни ҳосил қилиш учун сарф-харажатлар ўртасидаги нисбатни ифодалайди.

Корхона соф фойдасини ҳисоблаш

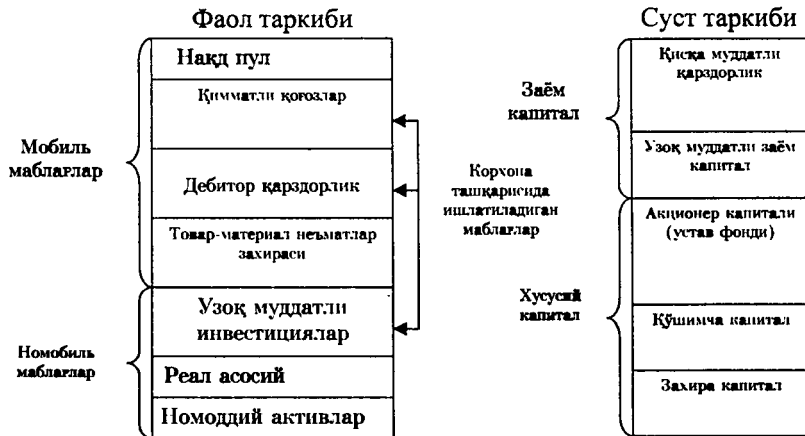
№	Кўрсаткичлар	Апрель
1	Сотувдан тушум	15000
2	Сотилган маҳсулот таннари	10500
3	Сотувдан ялпи фойда (1-2)	4500
4	Асосий фаолият билан боғлиқ бўлган харажатлар	3000
5	Асосий фаолиятдан фойда (3-4)	1500
6	Асосий фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар	1200
7	Солиқ тўланмасдан олдинги фойда (5-6)	300
8	Солиқ	120
9	Соф фойда (7-8)	180

15.2. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш

Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш маълумотлари манбаи, «корхона баланси», «молиявий натижа ва улардан фойдаланиш ҳисоботи»; «балансга илова» ҳисобланади. Аналитик баланс ёрдамида:

- корхона мулкнинг умумий қиймати;
- асосий воситалар ва бошқалар қиймати;
- айланма восита ва жорий активлар қиймати;
- корхона хусусий маблағлари ҳажми;
- заём маблағлари ҳажмини аниқлаш мумкин.

Баланс фаол ва суств таркиби

8-чизма. Баланс фаол ва суств таркиби.

Шундай қилиб, баланс активида айланма ва жорий активлар; нақд пул, қимматли қоғозлар, дебиторлик қарз ва товар-материал неъматлар захираси ажратилади. Келаси давр харажатлари ҳам активларга киради.

Айланмайдиган активларга — узоқ муддатли инвестициялар, реал асосий капитал ва номоддий активлар киради. Реал капиталга амортизация этилаётган, ишлаб турган мулк ва қурилишга ҳамда мулкни харид қилишга тугалланмаган харажатлар киритилади.

Амортизация этилаётган мулк ишлаб чиқаришда иштирок этаётган асосий фонддир.

Мобиль маблағлар икки қисмга бўлинади:

- ўзгарувчан қисми, қисқа муддатли қарздорлик эвазига;
- доимий минимум, узоқ муддатли заём капитали ва хусусий капитал қисми эвазига.

Балансдаги мобиль маблағларнинг умумий суммаси билан қисқа муддатли харажатлар суммаси орасидаги фарқ «соф мобиль маблағлар» дейилади (ёки айланма капитал). Соф мобиль маблағлар ва узоқ муддатли заём капитали орасидаги фарқ хусусий капитал ҳисобига пайдо бўлган мобил маблағлар ҳажмидир.

Қорхона молиявий ҳолати аввало активларга киритилган қўйилмаларнинг реал пулга айланиш тезлигини баҳолайди.

Мобиль маблағларнинг танқислиги жорий операциялар бўйича тўловларни кечиктиради, ортиқчалиги эса капиталдан фойдаланишнинг самарасизлигини кўрсатади.

Қорхона молиявий ҳолатини қуйидаги кўрсаткичлар таърифлайди:

- мобил маблағлар таркиби барқарорлиги (соф мобил маблағлар умумий мобил суммаси);
- мустақиллик кўрсаткичи;
- молиявий барқарорлик кўрсаткичи;
- ҳаракатчанлик кўрсаткичи ва ҳ.к. Бундай кўрсаткичлар 80га яқин.

Қисқа муддатли мажбуриятларнинг бажарилишини баҳолашда мослашувчанлик кўрсаткичидан фойдаланилади.

Корхона баланси (минг сўм)

Активлар	Йил боши га	Йил охири га	Пассивлар	Йил боши га	Йил охири га
Шақд пул	100	50	Қисқа муддатли бизнес салдоси	300	280
Қимматли қоғозлар	50	-	Кредиторлар билан ҳисоблашиш	100	100
Дебитор қарздорлик	70	60	Қисқа муддатли қарзлар	230	180
Товар-материал неъматлар захираси	300	310	Узоқ муддатли заём капитали	600	316
Мобил маблағлар	520	420	Акционер капитали	100	100
Узоқ муддатли инвестициялар	400	380	Қўшимча капитал	110	110
Реал асосий капитал (метр)	250	260	Захира капитали	90	100
Номоддий активлар	40	46	Ёғилган фойда	80	100
Иммобиллашган маблағлар	690	486	Хусусий капитал	380	410
Баланс	1210	9061	Баланс	1210	906

Мобиль маблағлар = $100 + 50 + 70 + 300 = 520$ млн. сўм.

Йил боши = $100 + 50 + 70 + 300$ млн. сўм.

Йил охири = $50 + 60 + 310 = 420$ млн. сўм.

Иммобил маблағлар:

Йил бошига = $400 + 250 + 40 = 690$ млн. сўм.

Йил охирида = $380 + 260 + 46 = 486$ млн. сўм.

Қуйидаги шартли белгиларни киритамиз.

АК – асосий капитал;

На – номоддий активлар;

Хк – хусусий капитал;

Бв – баланс валютаси;

Зт – товар-материал захираси;

Дқ – дебиторлик қарз;

ҚҚ – қимматли қоғозлар;

Рк – рал асосий капитал;

ЗК – узоқ муддатли заём;

К – қисқа муддатли қарз;

ХАМ – хусусий айланма маблағлар;

Х – кредиторлар билан ҳисоблашиш;

ЖА – жорий активлар (мобил маблағлар);

СММ – соф мобиль маблағлар

Шу белгилардан фойдаланиб, кўрсаткичларни ҳисоблашни қуйидаги жадвалда кўрамыз.

47-жадвал

Корхона молиявий ҳолати кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Ҳисоблаш усули	Йил боши	Йил охири	Ўзгариши
1	K_n — мустақиллик кўрсаткичи	ХК:БВ	30,6	45,3	+48
2	Соф мобиль маблағлар — СММ	ЖА:Қ	290(520-230)	240	-7,2
3	ХВМ — хусусий айланма маблағлар	ПМ+ЗТ:Х	300(100+300-100)	260	-13
4	Кўчувчанлик кўрсаткичи — K_m	(ХҚ+ЗК):БВ	29,7 (300:1210)	2,50	-15,8
5	Молиявий барқарорлик кўрсаткичи — K_6	(ХК+ЗК):БВ	81%(380+600):1210	80,1%	-1,1
6	Асосий капитални хусусий капитал билан муқобиллик кўрсаткичи — K_n	(АК+МА):ХС	76,3% (380+600)	74,6%	-2,2
7	Мулк қийматида реал асосий капитал салмоғи	РА:БВ	20,7% (250:1210)	28,7%	+2,4
8	Мобил маблағларда соф мобиль маблағлар салмоғи	СММ:ММ.	55,8% (290:520)	57,14%	-41,2%
9	Заём ва хусусий капитал муқобиллик кўрсаткичи	600:380 ЗК:ХК	+57,9% (600:380)	77,1%	-57,4%
10	Мутлақ ликвидлик кўрсаткичи — K_l	(ПМ+ҚҚ):К	65,2% (100+50):230	27,8%	-57,4%
11	Ликвидлик текширилган кўрсаткич — $K_{л.т.}$	(ПМ+ҚҚ+ДК):К	95,7% (100+50+70):230	61,1%	-36,1%
12	Умумий қўллаш кўрсаткичи — $K_{ж.к.}$	(ЖА:К)	2,26% (520:230)	2,33%	+3,2%

Молиявий таҳлил амалиётида молиявий кўрсаткичлар эталон кўрсаткичлари билан таққосланади.

Мулкчилик кўрсаткичи $K_n = \leq 0,5$ кўрсатадики, мулкчиликнинг ярмидан кам қисми хусусий капиталдан ташкил топган. Йил охирида ижобий ўзгариш бўлиб, бу кўрсаткич ярмига яқинлашган.

Соф мобиль маблағларни 50 минг сўмга камайиши жорий операциялар буйича тўловни кечиктириши мумкин.

Кўчувчанлик кўрсаткичининг пастлигига ва йил охирида янада пасайишига аҳамият бериш лозим. Мобиль активларга қўйилмалар салмоғи пасайган.

Асосий капитал суммаси хусусий капитал билан қопланиши ва уни йил охирига ўзгариши ижобийдир:

$$(2,97+76,3=79,27\% \text{ йил бошида});$$

$$(2,50+74,6=77,1\% \text{ йил охирига}).$$

Молиявий барқарорлик кўрсаткичи пасайгани салбий ҳо-

латдир (81 дан 80,1%гача). Бунга йил охиридаги узоқ муддатли заём капиталининг камайиши салбий таъсир этган.

Мобиль маблағлар салмоғи ўзгариши ижобий бўлиб, умумий мобиль маблағларда соф мобиль маблағлар салмоғи 55,8дан 57,14%га ўзгарган. Мобиль маблағлар салмоғи ўзгаришини жадвалда кўрамыз:

48-жадвал

Мобил маблағлари таркиби, (%ларда)

	Йил боши	Йил охири
Жами мобил маблағлар. Шу жумладан:	100	100
Нақд пул	19,2	11,9
Қимматли қоғозлар	9,6	0
Дебиторлик қарзи	13,5	14,3
Товар-материал неъматлар захираси	57,7	73,8

Корхона йил бошида 65,2% жорий қарзини узиши мумкинлигини ликвид кўрсаткичи кўрсатмоқда. Йилнинг охирига келиб, бу кўрсаткич 27,8 % га тушиб қолди.

Бор пул маблағлари ва келиб тушадиган тушумлар эвазига жорий қарзнинг 95,7%ини йил бошида узиш мумкин эди, йил охирида эса бу кўрсаткич 61,1% га тушди ва ҳ.к.

Инвестиция таҳлилида муҳим кўрсаткич бўлиб, акционер (хусусий) капиталининг рентабеллиги ҳисобланади:

$$R_{\text{акц. кап}} = \Phi_c : AK$$

Бу ерда, АК — акционерлик (хусусий) капитали. Бу кўрсаткич корхона кўйилмасига хусусий капитал фойда меъёрини таърифлайди.

Рентабелликни омиллари индекси таҳлилинини мультипликатив индекс моделлари ёрдамида кўриш мумкин. Юқоридаги рентабеллик кўрсаткичларидан статистик амалиётда энг кўп тарқалгани баланс рентабеллигидир:

$$R_1 = \frac{\Phi_B}{ИК} = \frac{\Phi_B}{\Phi_P} \times m \times \frac{\Phi_P}{X} \times \frac{X}{AK} \times \frac{AK}{ИК}$$

Умумий рентабеллик ва унинг ўзгариши омиллари

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирликлари	Олдинги давр	Кейинги давр	Мутлақ ўзгариш (+,-)	Нисбий ўзгариш (%)
Баланс фойда	Φ_B	405	485	+80	119,75
Маҳсулот сотувидан тушум	PM	1600	1750	+50	109,38
Ишлаб чиқариш харажатлари	X	1210	1280	+70	105,79
Маҳсулот сотувидан фойда	Φ_P	390	470	+80	120,51
Ишлаб чиқариш капитали	ИК	3500	3650	+150	104,29
Шу жумладан, айланма капитал	АК	700	750	+50	107,14
Баланс фойданинг ўзгариши кўрсаткичи	$a = \frac{\Phi_B}{\Phi_P}$	1,0385	1,0319	-0,6066	99,3
Сотилган маҳсулот рентабеллиги	$b = \frac{\Phi_P}{X}$	0,3223	0,3672	+0,0449	113,92
Айланма капиталнинг айланиш сони	$c = \frac{X}{АК}$	1,7286	1,7067	-0,0219	98,73
Ишлаб чиқариш капитали қийматида айланма капитал салмоғи	$d = \frac{АК}{ИК}$	0,2	0,2055	0,0548	102,75
Баланс (умумий) рентабеллик	$D = \frac{\Phi_B}{ИК}$	0,1157	0,1329	0,0172	114,83

Жадвалдаги маълумотларга биноан, умумий баланс рентабеллигига омилларнинг таъсирини кўриб чиқамиз:

1) Баланс фойда ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири (а-омили).

$$\Delta_{д(а)} = (a_1 - a_0) \times b_1 c_1 d_1 = (1,0319 - 1,0385) \times 0,3672 \times 1,7067 \times 0,2055 = -0,00085$$

Баланс фойданинг ошиши таъсири остида умумий рентабеллик 0,0438 тийин/сўмга ошган.

2) Сотилган маҳсулот рентабеллиги ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири (б-омил).

$$\Delta_{д(б)} = a_0 (b_1 - b_0) \times c_1 d_1 = 1,0385 (0,3672 - 0,3223) \times 1,07067 \times 0,2055 = 0,0164$$

Маҳсулот рентабеллиги ошиши натижасида умумий рентабеллик 1,026 тийин/сўм ошган.

3) Айланма капитал айланиши ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири.

$$\Delta_{д(с)} = a_0 b_0 (c_1 - c_0) \times d_1 = 1,0385 \times 0,3223 \times (1,7067 - 1,7286) \times 0,2055 = -0,00151$$

Айланма капитал айланиш сони пасайиши умумий рентабелликка салбий таъсир кўрсатиб, уни 0,151 тийин/сўм камайтирган.

4) Ишлаб чиқариш капитали қийматида айланма капитал салмоғи ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири.

$$\Delta_{д(д)} = a_0 b_0 c_0 (d_1 - d_0) = 1,0385 \times 0,3223 \times 1,7286 \times (0,2055 - 0,2) = 0,0032$$

Барча омилларнинг таъсири умумий рентабелликка

$$(-0,00085) + 0,0164 + (-0,00151) + 0,0032 = 0,0172$$

Демак, умумий рентабелликнинг ошишига сотилган маҳсулот рентабеллиги ўзгариши ва ишлаб чиқариш капиталида айланма капитал салмоғи ўзгариши ижобий таъсир кўрсатган. Баланс фойданинг камайиши ва айланма капитални айланиш тезлигининг пасайиши умумий рентабелликка салбий таъсир кўрсатган.

Бу омиллар таъсирининг нисбий кўрсаткичлари қуйидагича:

$$I_d = I_a \times I_b \times I_c \times I_d = \frac{1,0319}{1,0385} \times \frac{0,3672}{0,3223} \times \frac{1,7067}{1,7286} \times \frac{0,2055}{0,2} = 1,1483 \times 100 = 114,83\%$$

Демак, сотув маҳсулоти рентабеллиги 13,92% ишлаб чи-

қариш капиталида айланма капитал салмоғи 2,74 %га ошиши - иккала омил таъсири остида умумий рентабеллик $(1,1392 \cdot 1,0274 = 1,1704)$ 17,04% га ошишига сабаб бўлган.

Баланс фойданинг 0,63%га пасайиши ва айланма капитални айланиш сони 1,27% пасайиши туфайли умумий рентабелликни $(0,9937 \cdot 0,9875 = 0,9811) = 98,11$, яъни 1,89 %га пасайган.

Тўрт омил таъсири остида умумий рентабеллик:

$$1,1704 \cdot 0,9811 = 1,1483 \cdot 100 = 114,83\%;$$

14,83% ошган.

Капиталдан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигини баҳолаш

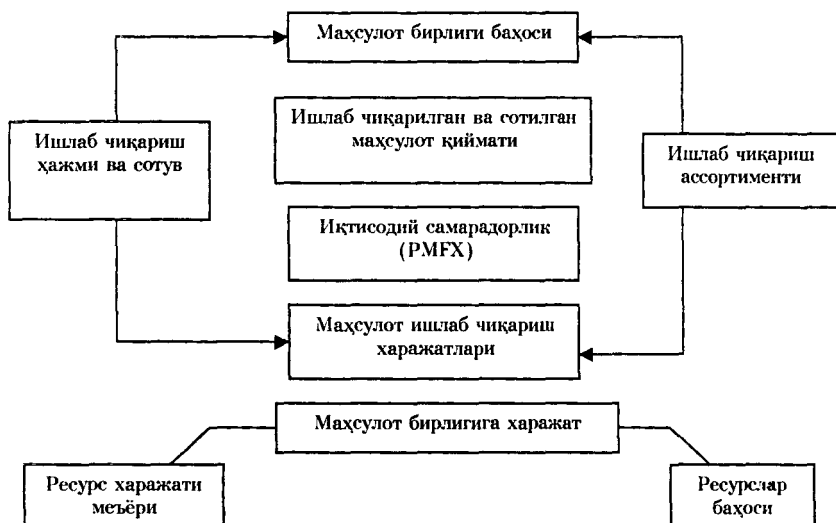
Корхона фаолиятининг натижавий кўрсаткичини ҳаракат кўрсаткичи билан нисбати нуқтаи назаридан умумлаштирувчи кўрсаткич сифатида сотилган маҳсулот ва хизмат қийматининг шу маҳсулот ёки хизмат учун қилинган реал харажатлар нисбатини олинади. Фақат шуни инобатга олиш лозимки, бунда пировард натижага (маҳсулотга), ички иқтисодий ташкилий омиллари ва ташқи бозор омиллари таъсир кўрсатади.

Ички иқтисодий-ташкилий омилларга: меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқаришнинг техникавий таърифи, ташкил этиш усули, яъни тадбиркорга боғлиқ бўлган омиллар киради. Бозор омилли эса тадбиркорга боғлиқ бўлмаган, асосан баҳо ўзгариши билан боғлиқ омиллардир. Бир томондан, бу ресурслар баҳоси - хомашё, ишчи кучи, ёқилғи, иккинчи томондан, ишлаб чиқариш натижавий кўрсаткичлар баҳоси, бу баҳо талаб ва таклифга биноан ўзгаради.

Шундай қилиб, корхона фаолиятининг самарадорлик кўрсаткичи қуйидагича ҳисобланади:

$$C = \frac{P \cdot M}{X}$$

Жорий даврдаги ишлаб чиқариш, маҳсулот қийматини таҳлил этишда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ва унинг баҳоси ўзгаришини инобатга олиш зарур. Уларга, албатта, ассортимент ўзгариши ҳам таъсир кўрсатади. Харажатларда ишлаб чиқариш ҳажми, ресурслар баҳоси, маҳсулот бирлигига ресурс харажатлари, ассортимент ва бошқалар ўзгариши ҳисобга олинishi керак. Уларни инобатга олишни қуйидаги кўринишда тасвир этиш мумкин:

9-чизма

Жорий харажатлар иқтисодий самарадорлиги асосий кўрсаткичи сифатида ишлаб чиқарилган ёки сотилган бир сўмлик маҳсулот харажатлари кўрсаткичи қуйидагича ифодаланади:

$$C = \frac{\sum qz}{\sum QP}$$

Бу ерда: $\sum qz$ - харажатлар;
 $\sum QP$ - қиймати.

Харажатлар омили даражаси ва динамикаси қуйидаги икки йўналишда кечади:

- жонли меҳнат (ЖМ);
- меҳнат воситалари (МВ).

$$C = \frac{X}{PM} = \frac{ЖМ}{PM} + \frac{МВ}{PM} + \frac{МП}{PM} + \frac{БХ}{PM} ;$$

Бу ерда: МП - меҳнат предметлари харажати;
 БХ - бошқа харажатлар;
 РМ - сотув маҳсулоти;

МВ - меҳнат воситалари.

Бу кўринишда биринчи нисбат маҳсулот бирлиги қийматига жонли меҳнат харажати ифодалаб, уни икки йўналишда ифодалаш мумкин:

- маҳсулот бирлиги меҳнат талабчанлиги (t);
- тадбиркорга қилинган меҳнат бирлиги қиймати (f):

$$\frac{ЖМ}{РМ} = \frac{ЖМ}{Т} \cdot \frac{Т}{РМ} = f \cdot t ;$$

Бу ерда: T - жонли меҳнат харажати (иш вақти ўлчов бирликларида).

Бу икки кўрсаткич кўпайтмасини маҳсулот бирлигига ҳақ талабчанлиги деб тушунса ҳам бўлади, чунки бу кўрсаткич жонли меҳнат ҳақи ҳамма корхона харажатларини киритади: меҳнат ҳақи ажратмалари билан; бандлилик, нафақа, тиббий суғурта ва амалдаги қонун-қоидалар бўйича кўрсатилган барча ажратмалар.

Иккинчи нисбат маҳсулот бирлигига асосий капитал амортизация ажратмасини ифодалаб амортизация талабчанлиги (a) дейиш мумкин ($\frac{МВ}{РМ}$). Бу бўлинмани ҳам, асосий капиталнинг ўртача амортизация мсъёри бўйича баҳолаш (a) ва маҳсулотни асосий капиталга талабчанлиги (K_T) бўйича ифодалаш мумкин:

$$\frac{МВ}{РМ} = \frac{A}{K_{oc}} \cdot \frac{K_{oc}}{РМ} = a \cdot K_T ;$$

Бу ерда: A - асосий капиталга амортизация умумий ажратмалари;

K_{oc} - асосий капитал.

Учунчи бўлинма - ($\frac{МП}{РМ}$) айланма капиталининг меҳнат предметини сотилган маҳсулотга нисбатидан иборат бўлиб, маҳсулотни материал талабчанлигини (m) ифодалайди. Тўртинчи бўлинма - ($\frac{БХ}{РМ}$) бошқа харажатлар (жорий ишлаб чиқариш харажатлари) ни, жумладан, турли ташкилотларнинг хизмат ҳақи билан боғлиқ харажатларни (банк, алоқа ва бошқалар), сотув маҳсулоти бирлигини ўз ичига олади ва маҳсулот бирлигига хизмат талабчанлигини ифода этади.

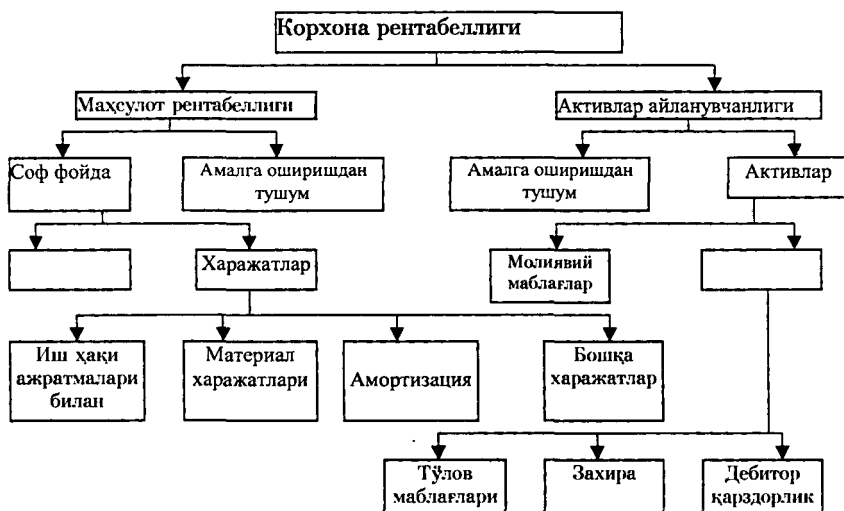
Шундай қилиб, корхона иқтисодий самарадорлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$C = f \cdot t + Q \cdot K_1 \cdot m \cdot Y$$

Бу боғлиқликдан фойдаланиб, корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг ўзгаришига юқоридаги омиллар таъсир кўрсатади.

15.3. Рентабеллик даражаси кўрсаткичлари

Корхона хўжалик фаолиятининг молиявий натижасини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири нисбий кўрсаткичдир. У рентабеллик кўрсаткичи бўлиб, корхона фаолияти самарадорлигини таърифлайди ва активларга киритилган ҳар бир сўмлик харажат қанча фойда келтиришини ифодалайди. Бу ҳосил қилинган фойда суммаси билан маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларни ёки ишлаб чиқариш ресурсларини солиштиради; меҳнат, материал ва молиявий ресурслардан қандай фойдаланилганлигига таъриф беради.

Корхона ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятининг умумий рентабеллик таърифлари, жорий комплекс ва моддий нсўматларда мужассамлашган меҳнатдан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичи маҳсулот рентабеллигидир. Сотиш рентабеллик кўрсаткичи салмоқли ўрин эгалламоқда.

Умумий рентабелликни (R_y) ҳисоблашда, унинг баланс фойда (Φ_6) ва ўртача ишлаб чиқариш капиталига (ИК) нисбати олинади.

$$R_1 = \frac{\Phi_6}{\text{ИК}}$$

Молиявий таҳлил жараёнида қуйидагилар ҳисобланади:

1) Барча капитал рентабеллиги:

$$R_2 = \Phi_C : \bar{A} ;$$

Бу ерда: Φ_C - соф фойда.

\bar{A} - ўргача активлар.

2) Жорий активлар рентабеллиги:

$$R_3 = \Phi_C : \bar{A}_ж ;$$

Бу ерда: $\bar{A}_ж$ - ўргача жорий активлар.

3) Сотилган маҳсулот рентабеллиги (R_4):

$$а) R_4 = \Phi_p : X ;$$

Бу ерда: Φ_p - маҳсулот сотувидан фойда;

X - амалга ошириш қилинган маҳсулот харажатлари.

$$б) R_4 = \Phi_C : PT ;$$

Бу ерда: PT - амалга оширишдан тушум.

4) сотиш рентабеллиги:

$$R_5 = \Phi_p : PT$$

Ҳал этилиши лозим бўлган масалага қараб қуйидаги рентабеллик кўрсаткичи ҳисобланиши мумкин:

- асосий капитал рентабеллиги;
- хусусий капитал рентабеллиги;
- акционер капитал рентабеллиги;
- инвестициялар рентабеллиги ва ҳ.к.

Қисқача хулоса

Маҳсулот ва хизмат сотувидан олинган ялпи даромадга қуйидагилар киради: тайёр маҳсулот сотувидан олинган даромад; ишлаб чиқарилган ярим фабрикат; хизмат; қурилиш ва илмий-изланиш ишларини тўлдириш учун сотиб олинган маҳсулот; савдо, таъминот корхоналаридан товар; транспорт корхоналарининг йўловчи ва юк ташиш хизматлари.

Сотувдан тушган тушум ҳисоб рақамига ёки кассага пул тушган фурсатдан ҳисобланади. Амалиётда корхоналар молиявий натижаси маҳсулот жўнатиладигандан кейин аниқланиб, унинг жўнатиладиганлиги тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

Қўшилган қийматга солиқсиз ва акцизсиз сотувдан тушган тушум ва сотилган маҳсулотининг ишлаб чиқариш харажатлари орасидаги фарқ сотишдан олинган ялпи даромад дейилади.

Корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган натижалари бўлиши мумкин. Бу фаолиятнинг умумий молиявий натижасини аниқлашда ҳисобга олинади.

Умумий молиявий натижа (фойда ёки зарар) барча фойда ва зарарларни баланслаштириш ёрдамида аниқланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхонанинг ялпи даромади қандай ҳисобланади?
2. Ялпи фойда қандай ҳисобланади?
3. Баланс фойдасига туьлунча беринг.
4. Соф фойда қандай ҳисобланади?
5. Корхона молиявий ҳолатини қандай кўрсаткичлар таърифлайди?
6. Рентабеллик тушунчасини изоҳланг.
7. Умумий рентабеллик, маҳсулот рентабеллиги ва сотиш рентабеллигини тушунтиринг.
8. Умумий ва жорий активлар рентабеллигини тушунтиринг.
9. Капитал истеъмолнинг иқтисодий самарадорлиги қандай аниқланади?
10. Умумий рентабелликка қандай омиллар таъсир кўратади?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Мехнат, 1998.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т.: Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг. Всемирный банк. 2001г.
5. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.
6. Додобоев Ю.Т. и др. Макроэкономика. -Т.: Фан, 1999.
7. Годовой отчет Всемирного банка. 2000. Ежегодный обзор и итоги финансовой деятельности.
8. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. -М.: Инфра, 2000.

ҲАМКОРЛИК КОРХОНАЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

16.1. Ҳамкорлик корхоналари тўғрисида тушунча ва статистиканинг вазифалари

Мустақил республикамизнинг халқаро меҳнат тақсимида қатнашувини кучайтиришнинг асосий йўналишларидан бири хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни кенгайтиришдир. Хорижий мамлакатлардаги корхоналар, фирмалар, хусусий компанияларнинг сармояларини республикамизга жалб қилишда — улар билан ҳамкорлик корхоналарини тузиш муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатимиз Олий Мажлисида «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида», «Хориждан мавлаб жалб қилиш тўғрисидаги» қонунлар ва Президентимиз томонидан имзоланган «Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этишни ва уларнинг фаолиятини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар», «Хорижий сармоялари бўлган корхоналар ишлаб чиқарадиган маҳсулот экспортини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ва бошқа қатор фармонлар ва Вазирлар Маҳкамасининг уларга тегишли бўлган бир қатор қарорлари ҳамкорлик корхоналарини тузиш ва уларнинг фаолиятини ташкил этиш учун асос ҳисобланади.

Ҳамкорлик корхоналари — республикамизнинг чет эллик шериклари билан ҳамкорлик қилишнинг янги ва мураккаб шакли бўлиб, унда шерикларнинг мулклари бирлаштирилади, улар ишлаб чиқаришни бошқариш ва маҳсулотни сотиш жараёнида биргаликда қатнашадилар, олинган фойда шериклик ўртасида тақсимланади, шунингдек, корхона фаолияти билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш ва тижорат таҳликасини (рискни) баҳам кўрадилар.

Бундай корхоналарни тузиш ва уларнинг фаолияти иқтисодиёт, давлат бюджети, банклар ва маҳаллий бошқарув идоралари билан боғлиқ бўлган масалаларни ечишни тақозо қилади.

Ҳамкорлик корхоналари ишлаб чиқариш, илмий ишлаб чиқариш, илмий техника ва бошқа йўналишларда фаолият юритиш мақсадида тузилиб, улар бирлашган мулк асосида, шерикларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олиб ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширадилар.

Ҳамкорлик корхоналарининг иштирокчилари республика-миз томонидан юридик шахс бўлган бир ёки бир неча корхона (бирлашма ва ташкилотлар), чет эл томонидан бир ёки бир неча юридик шахс бўлган фирма, корпорация ва бошқалар бўлиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитларида давлат ва ширкат корхоналари ва ташкилотларнинг ташқи иқтисодий фаолиятлари ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим йўналишларидан ҳисобланади. Республикамиз товар ишлаб чиқарувчиларининг ҳамкорлик корхоналарига сарфланган маблағлари уларга даромад-фойда келтириб, амалдаги қонунга кўра, республикамиз томонидан ҳамкорлик корхоналарида шерик сифатида қатнашган корхонанинг ривожланишига сарфланади. Натижада бу ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини оширишга, маҳсулот (хизмат) сифатининг яхшиланишига олиб келади.

Ҳамкорлик корхоналари ёрдамида қуйидагиларга эришиш мумкин:

- ҳозирги замон техникаси асосида халқ хўжалигидаги «заиф» жойларни тугатиб, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш;

- ички ва ташқи бозорда сотиладиган юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқаришга қаратилган республикадаги янгиликлар ва кашфиётларни жадал жорий қилиш;

- ҳамкорлик корхоналарни истеъмол қиладиган тармоқлардаги ишлаб чиқариш ускуналарини яратиш;

- республика корхоналарида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни техникавий даражасини кўтариш ва уларнинг экспорт потенциалини оширишга олиб келувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш;

- механизациялаш, автоматлаштириш, ресурсларни тежаш, оғир қўл кучидан фойдаланишни тугатишга қаратилган ва ижтимоий самарага олиб келувчи машина, ускуна, транспорт воситалари ва бошқаларни ишлаб чиқариш;

- Республика эҳтиёжларини қондирувчи ва ташқи бозорда рақобатли бўлган маҳсулотларни табиий ва иккиламчи ресурслардан комплекс фойдаланиб ишлаб чиқариш;

- чет элдан олиб келинаётган маҳсулотларга ўхшаш маҳсулотларни ишлаб чиқариш;

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, чет эл билан ҳамкорликларини жадал суръатларда олиб бормоқда. 1992 йил бошларида дунёнинг 35 та мамлакати билан 150 та ҳамкорлик корхоналари қайд қилинди. Уларнинг 22,1%и – АҚШ ва Канада билан, 32,2%и - Фарбий Европа, 12,6%и – Шарқий

Европа, 26,5%и — Осиё ва Австралия мамлакатлари билан тузилди. Ҳамкорлик корхоналарининг 60%и ривожланган мамлакатлар билан биргаликда ташкил этилди.

Қайд қилинган ҳамкорлик корхоналарининг асосий қисмида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қайта ишланмоқда, 44,9%ида эса саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Ҳамкорлик корхоналари устав фондининг ҳажмига кўра қуйидагича тақсимланган:

1 млн. сўмгача — 54,4%;

1 млн. сўмдан 10 млн. сўмгача — 34,8%;

10 млн. сўм ва ундан юқори — 10,8%.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда 80дан ортиқ хориждий давлатлар билан ҳамкорликда ташкил этилган 3600дан зиёд қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Қўшма корхоналар айнан мамлакатимиз саноати ривожиди янги даврни бошлаб берди. Қисқа вақт ичида автомобилсозлик, қурилиш, телекоммуникация каби соҳаларда оламшумул ютуқларга эришдик.

Кейинги йилларда қўшма корхоналарнинг Ўзбекистон иқтисодиётининг юксалишига қўшган ҳиссаси сезиларли даражада ортмоқда. Масалан, 1994 йилда Республикаимизда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг бор йўғи 2,6%и қўшма корхоналар ҳиссасига тўғри келган бўлса, бугунга келиб бу кўрсаткич 13%дан ортиб кетди. Ўзбекистонда ишлаб чиқарилиб, жаҳон бозорига кириб борган маҳсулотлар ҳажми шу давр ичида 16 баробар қўпайди.

Ҳамкорлик корхоналари ўрганишда статистика олдида қуйидаги вазифалар турибди:

- республикаимизда қайд қилинган ҳамкорлик корхоналарининг сони ва минтақалар бўйича тақсимланишини аниқлаш;
- ҳамкорлик корхоналарининг халқ хўжалиги тармоқлари бўйича тақсимланишини ўрганиш;
- ҳамкорлик корхоналарининг молиявий ва иқтисодий фаолияти натижаларини статистик кўрсаткичлар ёрдамида ифодалаш;
- ҳамкорлик корхоналари фаолияти самарадорлигини янада оширишнинг ички имкониятларини аниқлаш.

16.2. Ҳамкорлик корхоналарининг шакллари ва белгилари

Республикаимизда ҳамкорлик корхоналарининг классик шакли кенг тарқалган. Классик шакллар қуйидаги белгилар мавжуд бўлишини тақозо қилади:

- устав фонди ёки устав капиталининг мавжудлиги;
- ташкилий структуранинг мавжудлиги, яъни ҳамкорлик корхоналари структурасида бўлимлар, қисмлардан ташқари ҳар бир шерик ўз вакилига эга бўлиши, компания ва фирмалар устав фондидаги ҳиссасидан қатыназар ўз вакилини тайинлаши ёки бирор шахсга вакиллик қилиш учун ишонч билдириши мумкин;

- ҳамкорлик корхоналарининг юридик шахс ҳисобланиши.

Ҳамкорлик корхоналари контракт шаклида ҳам тузилади. Улар классик шаклидаги ҳамкорлик корхоналаридан фарқли ўлароқ қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

- кўпинча устав фонди ва устав капитали тузилмайди;
- бир неча ёки битта шерикнинг ҳамкорлик корхоналари таркибида вакиллар бўлишининг шарт эмаслиги;
- кўп ҳолларда бундай корхоналар юридик шахс ҳисобланмайди.

Контракт шаклидаги корхоналарда томонлар ўзларига мажбурият (биринчи навбатда молиявий) оладилар. Улар тегишли тарзда маблағлар ажратишади ва фойдадан ўз ҳиссаларини оладилар. Бунда баъзи томонларнинг бошқарувда қатнашувлари шарт эмас.

Ҳамкорлик корхоналарининг контракт шакли Хитой Халқ Республикасида (ХХР) кенг тарқалган. У ерда умумий ҳамкорлик корхоналари сонидан 48%и шу шаклда ишлайди.

ХХРда иқтисодий ислохотлар бошланган даврларда чет элда яшаётган Хитой миллатига тадбиркорлар ўз сармояларини мамлакат иқтисодистини ривожлантириш учун қўйдилар ва шу асосда ҳамкорлик корхоналарини тузадилар. Улар корхоналарни бошқаришда иштирок этмасалар-да, фойдадан ўз улушларини олиб турадилар.

Охириги йилларда ҳамкорлик корхоналарининг контракт шакли Шарқий Европа мамлакатларида ҳам кенг тарқалди.

Ҳозирги вақтга қадар ташкилий-ҳуқуқий нуқтаи назардан ҳамкорлик корхоналарининг қуйидаги шакллари шаклланди:

- акционерлик жамиятлари;
- жавобгарлиги чекланган жамиятлар;
- тўла ўртоқлик;
- комданатив-ўртоқлик.

Акционерлик жамияти — капитални концентрациялаш ва тадбиркорлик фаолиятининг ташкилий шаклларида бири бўлиб, унда индивидуал капиталлар акциялар чиқариш ва уларни сотиш натижасида умумлаштирилади. Улар юридик шахс ҳисобланади ва олинган мажбуриятлар учун уларга тегишли бўлган

мулк билан жавобгар ҳисобланади. Ҳар бир акционернинг жавобгарлиги унинг акцияси қиймати билан чегараланади. Ғарб мамлакатларида акционерлик жамиятлари кенг тарқалган.

Чегараланган жавобгарликдаги жамиятларда фирмалар фаолиятдан қатнашувчиларнинг жавобгарлиги уларнинг қўшган ҳиссаларига мутаносиб тарзда тақсимланади. Одатда улар акциялар чиқармайдилар ва шунинг учун кўпинча ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари деб ҳам юритилади.

Тўла ўртоқлик шаклида жавобгарлик чекланган жамиятдан фарқли ўлароқ ўртоқликнинг барча аъзолари тўла жавобгардир. Бу шаклнинг ижобий томони — тадбиркорлар фаолияти учун вақтинча етишмай турган маблағ - капитални мол-мулкларини гаровга қўйиш имкониятининг яратилишидир. Бироқ бунда ўртоқликка кирган ҳар бир яъзони ниҳоятда синчковлик билан танлаш тақозо қилинади.

Командатив ўртоқлик иккинчи ва учинчи шаклларининг чатишмасидан ҳосил бўлган, яъни шерикларнинг бир қисми чегараланган жавобгарликка эга бўлса, бошқа қисми тўла жавобгарликда бўлади.

МДҲ мамлакатлар ва Ўзбекистон Республикасида асосий биринчи ва иккинчи шакллар тарқалган.

16.3. Ҳамкорлик корхоналарини тузиш жараёни

Ҳамкорлик корхоналари тузиш жараёнини тўртта босқичга ажратиш мумкин.

- масаланинг ҳуқуқий идораларда ҳал қилиниши;
- тасис ҳужжатларни имзолаш;
- қайд қилиш.

Охириги учта босқич ҳуқуқий идораларда ҳал қилинади. Биз уларни ўрганаётган статистик масалалар доирасига киритмасликни лозим топдик.

Тайёргарлик босқичи ҳамкорлик корхоналари истисослашмоқчи бўлган маҳсулот ёки хизматга бўлган талабни ўрганишдан бошланади. Бунинг учун махсус ахборотномалар тузилиб, бунда ҳамкорлик корхоналари маҳсулотига потенциал харидорлар рўйхатга олинади. Рўйхатдагилар билан алоқа ўрнатилиб, уларнинг маҳсулот ёки хизматга қизиқишлари аниқланади. Шуларни ҳисобга олиб, қанча, қаерга ва қандай маҳсулот кераклигининг минимал ҳажми белгиланди. Шу билан бир қаторда «янгидан велосипед ихтиро қилмаслик» учун патент ахборотлари таҳлил этилади. Бу босқичда шунингдек, ишлаб чиқариш босқичининг чизмаси тузилади;

– ишлаб чиқариш қайси хомашё, ускуна ва технология асосида амалга оширилади (масалан, хомашё Ўзбекистон Республикасида, ускуна ва технология эса чет элники ёки аралаш вариантлар);

– ишлаб чиқариш бизнинг Республикамизда ёки чет элдами.

Музокаралар жараёнида бу масалалар ҳал қилиниши лозим. Қўпинча, чет эллик шериклар сўмнинг барқарорлиги туфайли маҳсулотларни чет элга олиб чиқиб кетишга хоҳиш билдирадилар.

Ҳамкорлик корхоналарини тузишдаги тайёргарлик босқичи чет эллик шерикни излаш ва уни танлаш билан якунланади. Бу иш қуйидаги кетма-кет босқичларни қамраб олади:

- ҳамкорлик корхоналарида қатнашиши мумкин бўлган шериклар доирасини аниқлаш. Бунда ўхшаш маҳсулот (хизмат) ишлаб чиқариладиган барча майда ва ўртача фирмалар кўриб чиқилади;

- қизиқиш билдирган чет эл фирмаларидан таклифлар олиш ва тақдим қилинган талифларни техник-иқтисодий баҳолаш. Бунда улар билан узоқ муддатли ҳамкорлик қилиш имкониятларни ҳисобга олиш зарур;

- дастлабки таҳлил натижаларини ҳисобга олган ҳолда ҳамкорлик корхоналари учун шерикни узул-кесил танлаш.

Ҳамкорлик учун шерикларни фирмаларнинг кўرғазмаларидан, проспектлардан қидириш лозим. Уларда фирмаларнинг молиявий ҳисоботлари келтирилади. Баъзи ҳолларда маслаҳат беришга ихтисослашган фирмаларга мурожаат қилиш мумкин.

Агар ҳамкорликка қизиққан фирмалар бир нечта бўлса, улар ўртасида танлов ўтказилиб, талабга жавоб берадиганини танлаб олинади.

Танлов ўтказиш учун шерикларга қуйидаги ҳужжатлар жўнатилади:

- ўзи ҳақида тўла тавсифнома берилган илова хати;

- анкета саволлари;

- тендер таклифи шакли.

Анкета саволлар ўз навбатида учта қисмдан иборат бўлади:

- фирма тўғрисида асосий маълумотлар (номи, манзили, қайд рақами, почта реквизитлари, телефон, факс, ҳамкорлик корхоналарида қатнашиш тажрибаси ва ҳоказо);

- молиявий аҳволи (устав капиталининг ҳажми, охириги 2-3 йилдаги маҳсулот ишлаб чиқариш динамикаси, унга хизмат қиладиган банклар номи);

- фирма таркиби (банд бўлганлар сони, бўлимлар таркиби ва бошқалар).

Тендер таклиф шакли 3 қисмдан иборат бўлади:

- умумий маълумотлар (номи, манзили, нашр маълумотлари);
- офферент (корхонани ким ташкил қилиши). Бунда белгиланаётган шерик ўзига тегишли молиявий ва моддий техника воситалари, ишлаб чиқариш имкониятларини ўрганиб, розилик билдиради;
- ҳисса миқдори ва таркиби. Бу бўлим одатда жадвал шаклида берилади.

50-жадвал

Ҳисса миқдори ва таркиби

	Ҳисса элементлари	Улчов бирлиги, дона, доллар, сўм	Миқдори ва қиймати	
			асосий қиймат	муқобил қиймат
1	Пул ҳиссаси: - чет эл валютасида; - сўмларда			
2	Машина, ускуна ва материаллар			
3	Саноат мулкига ҳуқуқ			
4	«Инжиниринг» хизматлари			
5	Кредит ва ҳоказо			

Бу жадвални шерик ундаги ёзувлар асосида тузиш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида кўрсатилган барча илова ва ҳужжатлар фирмага жўнатилади. Унда тўлов шартлари ҳам кўрсатилади.

Танлов жараёнида шерикларни танлаш учун икки хил усулдан фойдаланиш мумкин:

- фоиз;
- бал.

Фоиз усули бўйича баҳолашни ўтказишдан олдин ҳар бир тендер таклифи учун муҳим бўлган бир хил қиймат компонентларининг рўйхати тузилади:

- ускуна ва материаллар (керак бўлган тақдирда турлари, номланиши ва техникавий даражалари бўйича);
- лицензия, ноу-хау;
- «инжиниринг» типдаги хизматлар;
- устав фондига қўйилган маблағлари (сўм ва чет эл валюталари).

Сўнгра рўйхатта киритилган ҳар бир ташкил этувчининг фоизлардаги улушларига эксперт баҳоси берилади. Уларнинг йиғиндиси 100 фоиз тенг бўлиши керак. Масалан, асосий технолог ускунанинг аҳамияти 25% ва ҳоказо қилиб белгиланиши мумкин. Кейин экспертиза, яъни бир хил компонентларга фирмалар бўйича эксперт баҳоси берилади.

Шу тарзда тендер таклифларини ўзаро таққослашга имконият яратилади.

Бир хил кўрсаткичларнинг айрим таклифлар бўйича умумий баҳоси (z) A,B,C,D,E,F аҳамияти миқдори (салмоқларда) «у»га кўпайтирилиб топилади:

$$z(A) = A * y(A); z(B) = B * y(B); z(C) = C * y(C); z(D) = D * y(D); z(E) = E * y(E); z(F) = F * y(F).$$

Танловда қатнашаётган ҳар бир фирма бўйича умумий кўрсаткич қуйидагича ҳисобланади:

$$\sum z = z(A) + z(B) + z(C) + z(D) + z(E) + z(F).$$

Мисолимизда умумий кўрсаткич бўйича энг катта миқдор 2-фирмага тегишли бўлганлиги учун, у танловда фоиз усули бўйича ғолиб топилади.

51-жадвал

Тендер таклифларини фоиз усулида баҳолаш натижалари

	Оффорентлар, таклиф компонентлари	Компонента аҳамияти	Фирмалар												
			1		2		3		4		5				
			Y	z	Y	z	y	z	y	z	y	z			
1	Ускуналар, материаллар:														
	асосий технолог (A)	25	25	60	15	90	27,7	70	17,5	75	18,8	60			
	ёрдамчи (B)	5	70	3,5	70	3,5	75	3,8	60	3,0	60	3			
2	Саноат мулкига ҳуқуқ (C)	20	90	18	80	16	70	14	80	16	60	12			
3	Пул маблағлари (D)														
	чет эл валютасида	25	60	15	90	27,5	70	17,5	75	18,5	40	8			
	сўмларда	10	50	5	7	70	60	6	65	6,5	50	5			
4	«Инжиниринг» типидagi хизматлар (E)	10	70	7	85	8,5	75	7,5	80	8	70	7			
5	Бошқалар (F)	5	40	2	80	4	60	3	50	2,5	40	2			
	ЖАМИ	5	100	-	65,5	-	94	-	69,3	-	73,6	52			

Бал усулини қўллашда ҳам фоиз усулидаги каби бир турдаги энг муҳим қиймат компонентларининг ҳар бир таклиф бўйича рўйхати тузилади. Бунда эксперт баҳолаш, танланган компонент бўйича салмоқлар балларда ифодаланади. Одатда энг катта балл «3» балл деб белгиланади (уч баллик баҳолаш тизимида).

52-жадвал

Тендер таклифларини балл усулида баҳолаш натижалари

Танловда қатнашадиган фирмалар	База меъёрлари				Жами
	ускуна ва материаллар	саноат мулкига ҳуқуқ	пул маблаглари, чет эл валютаси	«Инжиниринг» типидagi хизматлар	
Аъто	3	1	2	1	7
В	2	2	3	2	9
С	1	3	1	2	6

3 – яхши даража.

2 – қониқарли даража.

1 – қониқарсиз даража.

Баллар бўйича баҳолашда энг кўп балл тўплаган фирма танлаб олинади.

Мисолимизда энг манфаатли, афзал таклиф киритилган ва 9 балл тўплаган В фирмаси танлов ғолиби деб тан олинди.

16.4. Ҳамкорлик корхоналарининг молиявий фаолияти кўрсаткичлари

Ҳамкорлик корхоналари (ХК)ни тузиш ва улар фаолиятининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини аниқлашда ҳамкорлик корхоналари шериклар ва давлат бюджетига ажратган фойда битимда белгиланган даврлар бўйича фоизларда ҳисобланади. Динамикада, яъни йиллар бўйича олинган фойда харажатлар билан таққосланса томонларнинг ҳамкорлик фаолиятларида хўжалик бирликлари сифатида қатнашини самарадорлиги аниқланади.

ХКлари фаолиятининг барча молиявий кўрсаткичлари маҳсулотни сотишдан олинган тушум В ни аниқлашдан бошланади.

$$B_t = (B_{bt} + B_{bct}) * K + B_{ct} (1)$$

Бу ерда: B_t – t-йил мобайнида маҳсулотни сотишдан тушган тушум;

V_{bt} — t -йилда ҳамкорлик корхоналари ташқи бозорда чет эл валютасини сотишдан олган тушум;

K — чет эл валютасини сўмларга ўтказишдаги Давлат банки курси;

V_{ct} — t -йилда ҳамкорлик корхоналари маҳсулотларини ички бозорда сўмларга сотишдан олган тушум.

Ҳамкорлик корхоналари фаолиятининг молиявий-иқтисодий кўрсаткичлари учун иккинчи муҳим асос маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш тиннархидир. У айрим маҳсулот турлари ва ҳамкорлик корхонаси бўйича харажат элементларига кўра аниқланади.

Ҳар бир маҳсулот тури бўйича харажат элементларига қуйидагилар кирази (сўм ва валютада):

- хомашё ва материаллар;
- бутлаш буюмлари ва ярим фабрикатлар;
- ёқилғи ва энергия;
- иш ҳақи;
- ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- транспорт харажатлари;
- амортизация (ҳамкорлик корхоналари учун меъёр белгиланмайди);

- ижара, рента тўловлари;
- бошқа ишлаб чиқариш харажатлари.

Сўм ва чет эл валюталарида алоҳида ҳисоб юритиш чет элдан келган тушумлар ва хориж билан муомала жараёнидаги харажатларини синчковлик билн ҳисобга олишга ва ҳамкорлик корхонасининг валюта бўйича ўз харажатларини ўзи қоплаш шароитларини белгилашга қаратилган.

Юқоридаги иккита кўрсаткичдан фойдаланиб, маҳсулотнинг сотишдан олинган фойда ҳажмини аниқлаш мумкин:

$$\Pi_t = V_t - C_t \text{ ёки } \Pi_t = (V_{bt} + V_{ct}) * K - C_t \quad (2)$$

Бу ерда: Π_t — t -йилда маҳсулотни сотишдан олинган фойда;

C_t — t -йилда маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш таннархи;

V — t -йилда маҳсулотни сотишдан тушган тушум.

Кейин баланс фойдаси ҳисобланади. У маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишдан олинган фойдага ҳамкорлик корхоналари ҳисобига келиб тушган маблағларни банкда сақлаганлиги учун фоиз тушумларини қўшиш ва кредит фоизлари ҳамда жарималарини айириш орқали топилади.

Ташқи иқтисодий банк ҳисобларида сақланаётган ҳамкор-

лик корхоналарининг маблағлари (типик ҳолда) ҳар йилги захира фонди, ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фонди, амортизация ажратмалари йиғиндисидан ташкил топади. Бу маблағлари сақлаганлик учун банк сўм ва чет эл валютаси ҳисобида фоиз тўлайди.

Давлат учун солиқ солинадиган фойда миқдори катта қизиқиш туғдиради:

$$\Pi_{\text{нт}} = \Pi_{\text{бт}} - \Phi Z_{\text{бт}} - \Phi a_t \quad (3)$$

Бу ерда: $\Pi_{\text{нт}}$ – t-йилда солиқ солинадиган фойда;

$\Pi_{\text{бт}}$ – t-йилдаги баланс фойдаси;

$\Phi Z_{\text{бт}}$ – t-йилда захира фондига ажратилган сумма;

Φa_t – t-йилда ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондида йўналтирилган сўмма.

Захира фондига маблағлар ХҚ лари фаолиятининг дастлабки йилларида ажратилади, чунки улар фойда ола бошлаган дастлабки икки йилда солиқ тўлашдан озод қилинади. Захира фонди миқдори устав фондининг 25 фоизига тенг бўлиши керак. Ундан битим ҳужжатларида кўрсатилган ҳар қандай мақсадларда фойдаланилиши мумкин. Бу ҳужжатларда захира фондини қоплаш шароитлари кўрсатилган бўлиши лозим.

Ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондларидан ишлаб чиқаришни модернизациялаш, турли янги маҳсулотларни жорий қилиш, ишлаб чиқариш технологиясини ташкил этишни такомиллаштириш мақсадларида фойдаланиш мумкин. Шунингдек, бу фонддан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва қайта ускунлаш мақсадида олинган кредитлар бўйича қарзлар ва фоизларни тўлаш учун ҳам фойдаланишга рухсат берилади.

Ҳамкорлик корхоналарининг шериклари таъсис шартномаси ва техник-иқтисодий асосларда ушбу фондларга фойданинг қанчасини йўналтиришлари, ҳамда улардан қандай мақсадларда фойдаланишларини аниқ кўрсатадилар. Бунда ҳамкорлик корхоналарининг қанча муддатда тузилиши, улар қай тарзда модернизацияланиши, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ассортиментдаги ўзгаришлар бўлиши мумкинлиги ҳисобга олинади.

Ҳамкорлик корхоналари солиқ солинадиган фойдадан давлат бюджетига сўмларда солиқ тўлайдилар. Республикамиз ҳудудида фаолият кўрсатаётган бундай корхоналар давлат бюджетига тўлайдиган солиқ фойдага нисбатан 30 фоизгачани ташкил этади. Эркин иқтисодий минтақалар барпо қилинса, бу миқдор 10 фоизгача камайтирилиши мумкин.

Солиқ тўлангандан сўнг қолган фойда соф фойда деб юритилади:

$$\Pi_{\text{чт}}^* = \Pi_{\text{бт}} - \Pi_{\text{чт}} * \beta \quad (4)$$

Бу ерда: $\Pi_{\text{чт}}$ — t-йилдаги соф фойд;

β — t-йилдаги солиқ меъёри;

$\Pi_{\text{чт}} * \beta$ — t-йилдаги фойдадан тўланган солиқ суммаси;

$\Pi_{\text{бт}}$ — t-йилдаги баланс фойдаси.

Ҳамкорлик корхоналари фаолияти учун устувор шароитлар яратиш мақсадида улар эълон қилинган фойда олина бошлаган дастлабки икки йил давомида (очиқ минтақаларда 3 йил) солиқ тўлашдан озод қилинадилар. Эълон қилинган фойда деганда ҳамкорлик корхоналарининг бухгалтерия балансида ифодаланган фойда тушунилади.

Ҳамкорлик корхоналарини ҳар бир қатнашчиси учун пировард мақсад — старли миқдорда фойда олишдир.

Шундай қилиб, маълум фондларга ажратмалардан сўнг қолган фойда ҳамкорлик корхоналарининг қолдиқ фойдаси деб юритилади ва у шериклар ўртасида низом фондидаги ҳиссаларига мутаносиб равишда тақсимланади. Ҳамкорлик корхоналарининг чет эллик шерикларига корхона фаолияти натижасида улар ҳиссасига тўғри келган фойдани хорижий валютада ўтказиш учун кафолат берилади.

Чет эллик қатнашувчига уларнинг фойдасини ҳисоб-китоб қилиш учун уч хил вариантдан бирини танлаш мумкин:

1. Ҳамкорлик корхоналарининг ташқи иқтисодий банкда ўз фаолияти жараёнининг чет эллик шеригига тегишли фойда хиссасини хорижий валютада тўлаш учун ҳисоб-китоб счетларига эга ажнабий шерикнинг фойдадаги улуши давлат банки томонидан ўтказилади. Агар ҳукуматлараро битимларда пул ўтказиш масалалари кўриб чиқилмаган бўлса, фойдани чет элга ўтказишда 20% ҳисобида солиқ белгиланади.

2. Ҳамкорлик корхоналари ўз ишлаб чиқариш фаолияти жараёнлари учун валюта маблағларига эга, бироқ бу маблағ чет эллик шеригининг фойдасини хорижга ўтказиш учун етарли бўлмаса, бу фойдани валюта билан қопланган қисми хорижга ўтказилади. Сўм эквивалентидagi фойданинг бошқа қисми республика ҳудудида махсус рухсатнома бўйича чет эллик шерик учун товарлар сотиб олиш учун фойдаланилади.

3. Агар ҳамкорлик корхоналарида чет элдан илгари олиб келинган маҳсулот (импорт) ўрнини қоплайдиган маҳсулот ишлаб чиқарилаётган бўлса, у ҳолда ҳамкорлик корхоналари-

нинг чет эллик ҳар бир шериги фойдаси валюта қўмитси билан келишилган ҳолда аниқланади.

Хорижий шериклар учун шериклар ўртасида тақсимланган фойдадан фойдаланишнинг шериклар учун икки йўли мавжуд (танлаб олинган йўл таъсис ҳужжатларида кўрсатилган бўлиши шарт):

- чет эллик шериклар фойданинг ҳаммасини ёки бир қисмини хорижга ўтказиши (бундай ҳолда ўтказиладиган суммадан белгиланган тартибда солиқ олинади);

- чет эллик шериклар фойданинг бир қисмидан махсус рухсатнома бўйича Республика ҳудудида товарлар сотиб олиш учун фойдаланса, солиқ олинмайди.

Қисқача хулосалар

Ҳамкорлик корхоналари — республикамизнинг чет эллик шериклари билан ҳамкорлик қилишнинг янги ва мураккаб шакли бўлиб, унда шерикларнинг мулклари бирлаштирилади, улар ишлаб чиқаришни бошқариш ва сотиш жараёнида биргаликда қатнашадилар, олинган фойда шериклар ўртасида тақсимланади. Шунингдек, корхона фаолияти билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш ва тижорат таҳлиқасини (рискни) баҳам кўрадилар.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда 80дан ортиқ хорижий давлатлар билан ҳамкорликда ташкил этилган 3600 дан зиёд қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Уларда республикамиз ЯИМнинг 14 %и ишлаб чиқарилмоқда.

Ҳамкорлик корхоналарининг молиявий фаолияти кўри-нишлари қуйидагилардан иборат:

- маҳсулотни сотишдан тушган тушум;
 - маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш тушуми;
 - маҳсулотни сотишдан олинган фойда;
 - солиқ солинадиган фойда миқдори;
 - солиқ тўлангандан сўнг қолган фойда.
- Охирги фойда суммаси шериклар ўртасида тақсимланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қайси шаклдаги ҳамкорлик корхоналарини биласиз?
2. Ҳамкорлик корхоналарини тузиш нечта босқичдан иборат?
3. Тендер таклифи тўғрисида нималарни биласиз?
4. Ҳамкорлик корхоналарининг молиявий фаолиятини ифодаловчи асосий кўрсаткичларни тушунтириб беринг.
5. Соф фойда қандай ҳисобланади?
6. Ҳамкорлик корхоналарида чет эллик шерикларни танлашда нималарга эътибор бериш керак?
7. Ҳамкорлик корхоналарини статистик ўрганишда қандай статистик усуллардан фойдаланилади?
8. Ҳамкорлик корхоналарининг асосий белгиларини тушунтириб беринг.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг « Давлат Статистикаси тўғрисида»ги қонуни. 2002. 14 декабрь
2. Ўзбекистон ҳисобот ва статистика тизимини жаҳон андозаларига ўтказиш тўғрисида Давлат дастури. Вазирлар Маҳкамасининг 133-сонли қарори. 1994 йил 14 июнь.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, -Т.: Ўзбекистон, 1991.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболлини асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Мехнат, 1998.
6. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М.: Финансы и статистика, 2000.
7. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т.: Узбекистан, 1993.
8. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг. Всемирный банк. 2001г.
9. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.
10. Додобоев Ю.Т. и др. Макроэкономика. -Т.: Фан, 1999.
11. Годовой отчет Всемирного банка. 2000г. Ежегодный обзор и итоги финансовой деятельности.
12. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. -М.: Инфра, 2000.
13. Ишмухамедов А.А. ва бошқалар. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. -Т.: Ўқитувчи, 1996.
14. Еремена Н.М., Маршалова В.П. Статистика труда. -М.: Финансы и статистика, 1988.
15. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. -М.: Финстатинформ, 2000.
16. Набиев Х.Н. ва бошқалар. Миллий ҳисоблар тизими. -Т., 1998.
17. Салин В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. -М.: Дело, 2001.

18. Экономическое обозрение. Социальная политика в Узбекистане, 1998.

19. Ўзбекистон Республикасида 2000-2002 йил ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. -Т., 2002.

20. Дмитриев И.И. Статистика уровня жизни. -М.: Госкомстат России, 1995.

21. Иванов Ю.Н. Система национальных счетов. -М.: Финстатинформ, 1996.

22. Кузнецова Е.В. Индекс человеческого развития и тенденции его изменения в России и зарубежных странах. Вопросы статистики, №2 1999.

23. Кулагина Г.Д. Национальное счетоводство. -М.: Финансы и статистика, 1997.

24. Матюха И.Я. Статистика уровня жизни населения. -М.: Статистика, 1973.

25. Можена М.А. Человек, труд, потребление. -М., 1991.

26. Пономаренко А. Методологическое обеспечение расчетов показателей СНС. Вопросы статистики, №1, 1995.

27. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, 1995.

28. Холмуминов Ш.Р. Моделирование сельского рынка труда. -Т., Фан, 1996.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I ҚИСМ. МАКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА.....	7
I боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСУЛЛАРИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ.....	7
1.1. Макро-микроиқтисодий статистика – статистика фанининг муҳим тармоғи.....	7
1.2. Макро-микроиқтисодий статистика фанининг ўрганиш объектлари.....	8
1.3. Макро-микроиқтисодий статистиканинг ўрганиш усуллари....	12
1.4. Макро-микроиқтисодий статистиканинг ташкил қилиниши ва унинг вазифалари.....	13
Қисқача хулосалар.....	16
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	17
Асосий адабиётлар.....	17
II боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАДА ҚўЛЛАНИ- ЛАДИГАН ГУРУХЛАШ ВА ТАСНИФЛАШЛАР.....	18
2.1. Иқтисодий фаолият турларини мулк шакллари, маъмурий ва иқтисодий ҳудуд ҳамда ыдоравий тасарруфи бўйича тасниф- лаш.....	18
2.2. Институтцион бирлик тушунчаси ва иқтисодий фаолият турларининг секторлама таснифи.....	19
2.3. Ишлаб чиқариш бирлиги ҳақида тушунча ва иқтисодий фаолият турлари тармоқларининг таснифи.....	22
2.4. Макроиқтисодий статистикада қўлланиладиган бошқа гу- рухлаш ва таснифлашлар.....	25
Қисқача хулосалар.....	28
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	28
Асосий адабиётлар.....	28
III боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ КўРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ... 29	
3.1. Статистик кўрсаткичлар тизими ҳақида тушунча.....	29
3.2. Миллий маҳсулот ва даромадларнинг доиравий айланмаси макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимининг асоси.....	35
3.3. Макро-микроиқтисодий статистика фанининг кўрсаткич- лар тизими.....	55
Қисқача хулосалар.....	58

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	59
Асосий адабиётлар.....	59
4 боб. АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ.....	60
4.1. Аҳоли ва уни статистик ўрғакиш.....	60
4.2. Аҳолининг сонини ва мамлакат ҳудуди бўйича жойлаши- шини ўрганиш.....	61
4.3. Аҳоли таркибини ўрганиш.....	63
4.4. Аҳолининг табиий ҳаракати статистикаси.....	65
4.5. Аҳоли миграцияси. Аҳоли сонининг истиқболини аниқлаш... Қисқача хулосалар.....	68 70
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	71
Асосий адабиётлар.....	71
V боб. МИЛЛИЙ БОЙЛИК СТАТИСТИКАСИ.....	72
5.1. Миллий бойлик ва миллий мулк ҳақида тушунча ва улар- нинг таркиби.....	72
5.2. Миллик бойлик, миллий ҳисоблар тизимида фаол ва пассив тушунчалари.....	74
Қисқача хулосалар.....	78
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	78
Асосий адабиётлар.....	78
VI боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ НАТИЖАЛАРИ- НИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ.....	79
6.1. Макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашнинг умумназа- рий асослари.....	79
6.2. Иқтисодий фаолиятларнинг умумий макроиқтисодий нати- жасини аниқлашнинг икки модели, уларнинг моҳияти ва фа- рки.....	81
6.3. Миллий иқтисодиётни амал қилишининг ялпи ва пировард натижаларини таърифловчи кўрсаткичлар.....	84
6.4. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган баҳолар тизими.....	87
6.5. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини аниқлаш усуллари.....	91
6.6. Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўзгармас баҳоларда ҳисоб- лаш усуллари.....	103
Қисқача хулосалар.....	108
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	109
Асосий адабиётлар.....	109

7 боб. МОЛИЯ – КРЕДИТ ТИЗИМИ СТАТИСТИКАСИ.....	110
7.1. Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари кўсаткичлари ҳамда бюджет камомadini статистик ўрганиш.....	110
7.2. Банк статистикасининг асосий кўрсаткичлари.....	118
7.3. Пул муомаласи баланси ва пул қадрсизланишини статистик ўрганиш.....	125
7.4. Тўлов баланси ва унинг кўрсаткичларини статистик ўрганиш.....	128
Қисқача хулосалар.....	132
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	133
Асосий адабиётлар.....	133
VIII боб. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ САМАРАДОРЛИК СТАТИСТИКАСИ.....	134
8.1. Миллий иқтисодиётнинг самарадорлиги ҳақида тушунча ва бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида статистиканинг бу соҳадаги вазифалари.....	134
8.2. Миллий иқтисодиётнинг иқтисодий самарадорлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими.....	135
8.3. Табиатни муҳофаза қилишнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти ва уни ифодаловчи статистик кўрсаткичлар тизими.....	139
Қисқача хулосалар.....	141
Назорат ва муҳокама саволлари.....	142
Асосий адабиётлар.....	142
IX боб. МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ.....	143
9.1. Халқ хўжалиги ва миллий ҳисоблар тизими орасида фарқлар.....	143
9.2. МҲТни асосий тушунча ва категориялари.....	149
9.3. Ички миллий иқтисодиёт бўйича тузиладиган асосий ҳисобларнинг тавсифи.....	157
Қисқача хулосалар.....	169
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	170
Асосий адабиётлар.....	170
X БОБ. МАҲСУЛОТ ВА ХИЗМАТЛАР СТАТИСТИКАСИ... 171	
10.1. Маҳсулот ва хизматлар статистикаси объекти.....	171
10.2. Саноат ва бошқа тармоқлар маҳсулотлари статистикаси... 172	
Қисқача хулосалар.....	180

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	181
Асосий адабиётлар.....	181

XI БОБ. ИШЧИ КУЧИ СТАТИСТИКАСИ..... 182

11.1. Бандлик таснифи.....	182
11.2. Микро даражада банд бўлганларни статистик ўрганиш... 184	184
11.3. Иш вақти статистикаси.....	189
11.4. Меҳнат унумдорлиги статистикаси.....	194
Қисқача хулосалар.....	205
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	206
Асосий адабиётлар.....	206

XII БОБ. АСОСИЙ КАПИТАЛ СТАТИСТИКАСИ..... 207

12.1 Асосий фондлар ҳақида тушунча.....	207
12.2 Асосий фондлар таснифи.....	208
12.3 Асосий фондларни баҳолаш усуллари.....	208
12.4 Асосий фондлар амортизацияси	210
12.5. Асосий фондлар баланси.....	211
12.6. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.....	214
Қисқача хулосалар.....	215
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	216
Асосий адабиётлар.....	216

XIII БОБ. АЙЛАНМА КАПИТАЛ СТАТИСТИКАСИ..... 217

13.1. Айланма капитал турлари ва манбалари.....	217
13.2. Айланма капиталнинг мавжудлиги ва айланувчанлигининг таърифи.....	218
13.3. Корхонанинг айланма капиталга эҳтиёжини аниқлаш... 220	220
13.4. Маҳсулот бирлигига харажат ва унинг таркиби ўзгаришини таҳлил этиш.....	224
13.5. Айланма капиталидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш.....	227
Қисқача хулосалар.....	230
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	231
Асосий адабиётлар.....	231

XIV БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ..... 232

14.1. Ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари ҳақида тушун-	
--	--

ча.....	232
14.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари таркиби.....	234
14.3. Маҳсулот таннархи динамикаси.....	235
14.4. Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат... ..	240
Қисқача хулосалар.....	243
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	244
Асосий адабиётлар.....	244

XV БОБ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИНГ САМАРА ВА САМАРАДОРЛИГИНИ СТАТИСТИК ЎРГАНИШ..... 245

15.1. Корхона фаолиятининг асосий молиявий натижалари....	245
15.2. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш.....	247
15.3. Рентабеллик даражаси кўрсаткичлари.....	257
Қисқача хулосалар.....	259
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	260
Асосий адабиётлар.....	260

XVI боб. ҲАМКОРЛИК КОРХОНАЛАРИ СТАТИСТИКАСИ... 261

16.1. Ҳамкорлик корхоналари тўғрисида тушунча ва статистиканинг вазифалари.....	261
16.2. Ҳамкорлик корхоналарининг шакллари ва белгилари... ..	263
16.3. Ҳамкорлик корхоналарини тузиш жараёни.....	265
16.4. Ҳамкорлик корхоналарининг молиявий фаолияти кўрсаткичлари.....	269
Қисқача хулосалар.....	274
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	275

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 276

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I.MACROECONOMIC STATISTICS.....	7
CHAPTER-I. SUBJECT, METHODOLOGY AND MAIN TASKS OF MACROECONOMIC STATISTICS.....	7
1.1.Macro-microeconomic statistics – main branch of the course of statistics.....	7
1.2.Studying objects of macro-microeconomic statistics.....	8
1.3.Studying methodology of macro-microeconomic statistics.....	12
1.4.Organizatoin of macro-microeconomic statistics and its tasks... Brief questions.....	13 16
Questions for discussion and control.....	17
Main literature.....	17
CHAPTER-II.BRANCHING AND DEFINING IN MACROECONOMIC STATISTICS.....	18
2.1.Defining types of economic activities according to property, administrative and economical characteristics.....	18
2.2.Conception of institutional unity and definition of economic activity branches.....	19
2.3.About production unity and definition of economic activity branches.....	22
2.4.Grouping and defining ways used in macroeconomic statistics... Brief questions.....	25 28
Questions for discussion and control.....	28
Main literature.....	28
CHAPTER-III. THE SYSTEM OF MACROECONOMIC INDICATORS.....	29
3.1.About the system of statistical indicators.....	29
3.2.National product and circulation of revenue – basis of the system of macroeconomic indicators.....	35
3.3.Indicators system of macro-microeconomic statistics.....	55
Brief questions.....	58
Questions for discussion and control.....	59
Main literature.....	59

CHAPTER-IV. POPULATION STATISTICS.....	60
4.1.Population and its statistical study.....	60
4.2.Study of population distribution in the country.....	61
4.3.Study of population structure.....	63
4.4.Natural movement of population statistics.....	65
4.5.Population migration. Forecast of population number.....	68
Brief questions.....	70
Questions for discussion and control.....	71
Main literature.....	71
CHAPTER-V. STATISTICS OF NATIONAL WEALTH.....	72
5.1.About national wealth and national property and their structure.....	72
5.2. National wealth, active and passive concepts in national accounting system.....	74
Brief questions.....	78
Questions for discussion and control.....	78
Main literature.....	78
CHAPTER-VI. SYSTEM OF INDICATORS EXPRESSING THE RESULTS OF MACROECONOMIC ACTIVITY.....	79
6.1.General-theoretical basis of calculating indicators of macroeconomics.....	79
6.2.Two models of economic activity for determination of general macroeconomic results, their essence and differences.....	81
6.3.Gross and product indicators of national economy.....	84
6.4.Pricing system in the evaluation of the volume of GDP.....	87
6.5.Determining ways of GDP.....	91
6.6.Pricing the volume of GDP in constant prices.....	103
Brief questions.....	108
Questions for discussion and control.....	109
Main literature.....	109
CHAPTER-VII. STATISTICS OF FINANCIAL-CREDIT SYSTEM.....	110
7.1.Statistical study of state budget revenues and expenditures and budget shortage.....	110
7.2.Main indicators of banking statistics.....	118
7.3.Statistical study of the balance of money relations and inflation ...	125

7.4. Statistical study of payment balances and its indicators.....	128
Brief questions.....	132
Questions for discussion and control.....	133
Main literature.....	133

Part-VIII. STATISTICS OF EFFICIENCY OF NATIONAL ECONOMY..... 134

8.1. About the efficiency of national economy and tasks of statistics in the conditions of transition to the market system.....	134
8.2. Indicators system expressing the economical efficiency of national economy.....	135
8.3. The essence of protection of environment in national household and its statistical indicators.....	139
Brief questions.....	141
Questions for discussion and control.....	142
Main literature.....	142

CHAPTER-IX. THE SYSTEM OF NATION ACCOUNTING..... 143

9.1. Differences between national household and national accounting.....	143
9.2. Main conceptions and categories of national accounting system... ..	149
9.3. Definitions of main accounts prepared according to internal national economy.....	157
Brief questions.....	169
Questions for discussion and control.....	170
Main literature.....	170

PART-X. STATISTICS OF PRODUCTS AND SERVICES..... 171

10.1. Statistical objects – products and services market.....	171
10.2. Statistics of industrial products.....	172
Brief questions.....	180
Questions for discussion and control.....	181
Main literature.....	181

PART-XI. WORK FORCE STATISTICS..... 182

11.1. Explanation of employment ratio.....	182
11.2. Statistical study of employment ratio in micro level.....	184
11.3. Statistics of working time.....	189
11.4. Statistics of labor efficiency.....	194

Brief questions.....	205
Questions for discussion and control.....	206
Main literature.....	206
PART-XII. STATISTICS OF MAIN CAPITAL.....	207
12.1. Concept of main funds.....	207
12.2. Definition of main funds.....	208
12.3. Pricing ways of main funds.....	208
12.4. Amortization of main funds.....	210
12.5. Balance of main funds.....	211
12.6. Utilization indicators of main funds.....	214
Brief questions.....	215
Questions for discussion and control.....	216
Main literature.....	216
PART-XIII. STATISTICS OF CIRCLING CAPITAL.....	217
13.1. Types and sources of circling capital.....	217
13.2. Circling capital and its circulation process.....	218
13.3. Finding the demand of a company for circling funds.....	220
13.4. Expenditure for a unit of a product and analysis of its structural changes.....	224
13.5. Pricing the efficiency of utilization of circling capital.....	227
Brief questions.....	230
Questions for discussion and control.....	231
Main literature.....	231
PART-XIV. EXPENDITURE OF PRODUCTION AND COMMUNICATION.....	232
14.1. About the concept of production and communication expenditures.....	232
14.2. Study of the calculation of product cost.....	234
14.3. Dynamics of production cost.....	235
14.4. Expenditures spent for one sum of goods production.....	240
Brief questions.....	243
Questions for discussion and control.....	244
Main literature.....	244
PART-XV. STATISTICAL STUDY OF EFFICIENCY OF FIRM'S ACTIVITY.....	245

15.1. Main financial results of the activity of a firm.....	245
15.2. Pricing financial conditions of a company.....	247
15.3. Indicators of profitability.....	247
Brief questions.....	259
Questions for discussion and control.....	260
Main literature.....	260

CHAPTAR-XVI. STATISTICS OF COOPERATIVE ENTERPRISES..... 261

16.1. About the meaning of cooperative enterprises and tasks of statistics.....	261
16.2. Forms of cooperative enterprises.....	263
16.3. The structure of cooperative enterprises.....	265
16.4. Indicators of financial activity of cooperative enterprises.....	269
Brief questions.....	274
Questions for discussion and control.....	275

LIST OF BIBLIOGRAPHY..... 276

НАБИЕВ ХАМИДУЛЛА ҒАНИҶОРИЕВИЧ
АҚБАРОВА ЗАРИФА
ХЎЖАҚУЛОВ ХАЙИТМУРОД ЖОВЛИЕВИЧ
АЗИМОВ МУБАШИР ЯХЬЯЕВИЧ

МАКРО-МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАСИ (Ўқув қўлланма)

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Жумаев
Мусаввир:
Ақбарали Мамасолиев.
Муҳаррир — Д.Икромова
Техник муҳаррир — Ш.Тожиев
Мусаҳҳис — Ж.Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи — С.Сайфуллаев

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz
Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.
Қоғоз формати 60x84 ¹/₃₂. Офсет босма усулида босилди.
Нашр босма тобоғи 18. Нухаси 500.
Буюртма № 165

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж-Неру,1.

«Тағаққулот ПСН» матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Белгела мавзеси, 18-6.

НАБИЕВ Хамидулла Набиевич — «Статистика» кафедраси профессори, иқтисод фанлари доктори. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган таълим ходими. У 3 та монография, 60 дан ортиқ илмий мақола, 6 та дарслик ва ўқув қўлланмалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Миллий ҳисоблар тизими асосида миллий иқтисодий интенсификацияни баҳолаш методологияси».

АКБАРОВА Зарифа Рахимовна — «Статистика»

кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 4 та ўқув қўлланма ва 20 тадан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Ишчи кучи ва унинг бандлигини статистик ўрганиш».

ХУЖАҚУЛОВ Ҳайитмурод Жовлиевич — Тошкент молия институти «Статистика» кафедраси профессори, иқтисод фанлари номзоди. У 3 та ўқув қўлланма, 50 дан ортиқ илмий мақолалар ва тезислар муаллифи ҳамда бир қанча ўқув адабиётларининг масъул муҳаррири ва тақризчиси.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Ўзбекистон Республикасида статистика ишларини ташкил этиш ва такомиллаштириш масалалари».

АЗИМОВ Мубошир Яхёевич — иқтисод фанлари номзоди, «Статистика» кафедраси доценти. У томонидан 10 дан ортиқ илмий мақолалар, 2 та ўқув қўлланма нол тилиган.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — товар ва хизматлар бозорларининг статистик табиқати.

